

# પ્રતાપનાટક.

( પ્રતાપટેકપ્રકાશ. )

પેતિહાસિક વૃત્તાંતને આધારે—સંશોધન તથા  
ટિપ્પણી સહિત.

રચનાર—ગણપતરામ રાજારામ મદ.

પ્રકાશક—ગોવિંદરામ ગણપતરામ મદ.

વી. ઇ.

મુ. અમદાવાદ.

---

છૂટી આવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦.

---

દ્રશ્ય.

“જનનિ ! જણે તો બ્રહ્મ જણ્યું, શા કાતા કાં ચર;  
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, પણ ન શુભાવિધ નર.”

---

સન ૧૮૧૭ ના આશરે ૨૫ મા પ્રભાતે સવ દશ  
પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

---

સંવત ૧૮૭૭.

સને ૧૯૨૧.

---

મૂલ્ય ૧-૨૨૬.

21673

અમદાવાદઃ સલાપોસ રોડ,  
શ્રી "હાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં  
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.



21673

## ગતસમયની અર્પણપત્રિકા.

(છપ્પા.)

સિસોદિયા કુળ શુદ્ધ, શુદ્ધમાં જાહિર જાણું,  
સૂર્યવંશના અંશ, પાણિવાળા પરમાણું;  
જે કુળને પરતાપે, પાણિ પરિચાતું રાખ્યું,  
રણમાં દાખી રંગ, દુઃખ દાવાનળ સાંખ્યું;  
તે કુળના શુભ મેવાડના સજ્જનસિંહ મહારાજને—  
ગણ્યપત પ્રતાપનાટક નર્વીન બેટ ધરે સુખસાજને. ૧

હકર લક્ષ્મીદાસ, વાસ મુંબઈ વ્યાપારી,  
આ નાટકને શ્રવણ છપી દર્શાવી ન્યારી;  
વીરક્ષત્રિની રીત, વીરરસ પાન કરીને,  
પ્રકટ કર્યો નિજ પ્રેમ, હતો તે માન ધરીને;  
મહારાજા સજ્જનસિંહની સમીપ મને તે પ્રેમથી—  
કીધો ત્યમ હું કરું તેમનું નામ સમીપ મુજ નેમથી. ૨

શુજરાતે શુણવાન, મેણિમણ નીતમ નાગર,  
વડનગરા વિખ્યાત, શોલશુણ કેરા સાંગર;  
દલમ ધરી કુળવાન, માન મહપતનાં પામ્યા,  
જશ જેથી જનમાંહિ, જેમના જલહી જામ્યા;  
પદ પામી સદર દિવાનનું, કચ્છમાંહિ જશ કેળવ્યો,  
દરે રહિ દષ્ટ દિઠા વિના, મુજ પ્રીતિરસ મેળવ્યો. ૩

ત્યાં રહિને તેમણે ગ્રંથ આ રચવા રહે,  
 નિજ મત આપ્યું મને, પ્રેમનો પાઠવિ પૂડો;  
 બની તેટલી કરી મદદ આ ગ્રંથ ગુંથાવા.  
 પુસ્તક આદિક થકી, ઘૂંચવણ રચતાં બધા;  
 ગુર્જરોં વાણીમાં ગ્રંથ શુભ થતા પેખવા પ્રેમ છે,  
 તો તે મણિથી પરસાવવા નવોંન કૃતિ મુજ નેમ છે. ૪

રે ! આ વખતે નામ મૂળ ઉદ્દેશકકેરું—  
 વિસરી કેમ હું જહો ? પડ્યું દુઃખ જે શિર મેરુ !  
 ઉગતાને આ જગત માન આપીને આને,  
 અસ્ત થતાને પૂઠ દેધ કર જન દે કાને;  
 તેવી રીતી ત્યાગી તરત આથમેલ અભિલાષિને—  
 સંતોષ થવાને ગ્રંથ આ અર્પું મન દૃઢ રાખિને. ૫

ગુજરાતી શાળના હતા ડેપ્યુટી જોઓ,  
 શાળ પરીક્ષાતણા હતા પ્રેક્ષક જન જોઓ;  
 અનાવલા દેશાઈ, નામ ગોપાળજી જેતું,  
 ગણપતથી શુભ ગ્રંથ—રચાવા હારદ એતું;  
 તેણે પ્રતાપ વિક્રમ જરા, “નર્મગદ” માં નરખિને—  
 નાટક રચવા મુજને તદ્દા, ઉદ્દેશ્યોતો હરખિને. ૬

નાટક રચનાતણી રીત હું નવ કાંઈ જાણું,  
 તેથી ધર ના ધરી, ત્યાગ કીધું તે ટાણું;  
 કાળ કેટલો જતાં, મૂળ ઉદ્દેશ જ જોઓ,  
 તેથી ધારી ધીર, પંથ નાટકને પૂગ્યો;  
 આ અવસર એ નાટક નવોંન પૂર્ણ થતાં પ્રેમે કરી—  
 ઉદ્દેશકને આનંદ હું આપિશ અસ્તસમે જરી. ૭

# હિતવોધ.

## પરિણામાલંકાર.

( વસંતતિલકાદૃત્ત. )

રે ! અસ્ત જોઇ જનનો મનમસ્ત હોઈ,  
લાંસી કરી ન હસશે કુળવાન કોઈ;  
રે ! સૂર્યચંદ્ર સરખા પણ આયમે છે,  
રેલાઈ મોટ નદ શાન્ત થઈ રમે છે. ૧



વર્તમાન સમય પાટેનું

ગ્રંથાર્પણ.

( હરિગીત ચંદ. )

નિજ દેશનું રૂઢું કર્યાનો હાર જે ઉર રાજતો,  
વળિ ટેકતો તોરો શિરે નિજ નેક પાઘે ધાજતો;  
એવા મહાદૃઢધીર ભારતવીરને શુભ નેમથી,  
અર્પું છું વીરરસે રસેલું પ્રતાપનાટક પ્રેમથી. ૧

## उपोद्घात.

( दोहरा. )

ઉદ્ધિ ઉદ્ધ્યા તણે, અમ નણે હનુમાન;

તમ પુસ્તક રચવાતણે, નણે શુભ વિદાન.

૧

ઉપરના દોહરનું વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, પણ એ ઉપર બે બોલ દીકા કરવી ઉચિત ધારું છું. સંઘા-  
મતી જૂમિ જેમણે જોઈ નથી; ઉજળતી તલવારો ને બાલા તેમજ  
તીર અને એ આદિક ખીન્ન છેલ્લે અને બેલક શસ્ત્ર અસ્ત્રોનો ત્રા-  
સજનક દેખાવ જેમણે ઉધારી આપે જોયો નથી; તેમજ બંદૂકોનો  
એક મોડી દિવાલ કંકડી પડતી હોય તેવો સામટો અવાજ અને તો-  
પેનો જ્વાળામુખી શટર્તા થાય છે તેવો ધડકો સાંભળ્યો નથી; એવા,  
ઇતિહાસના અને વર્તમાનકાળમાં ચાલતી લડાઈઓનાં વર્તમાન  
વાંચનારા રણભૂમિ ઉપર ખેલનારા વીર પુરુષોની હારજીત ઉપર  
ધરના ઝોરડામાં અંતરાષ્ટ્ર રહેલી ગતિને જોરે અનેક દીકાઓ કરે છે,  
એ તેમની દીકાઓ તે ખરી દીકા નથી. વંધ્યા સ્ત્રી કહેશે કે—“ઓ-  
હો ! છોકરું જણવું એમાં તે શું ?” આ તે તેનું બોલવું તેને પોતાનિજ અ-  
જ્ઞાનમાં અપાવશે. તેમજ ફલાણો વિપય લખવો એ તો ઘણાજ સહેલો છે;  
અંથ રચનામાં માંસકો જીયકવા જેટલી મહેનત નથી; થોડી પુરસદ  
મળી કે શ્લોકમંદીસાયે એ દામ પાર પાડી શકાય. અટપટ ચાલમાં  
અટપટ ખેલનારા અને સૂકનો કંકરો હાથ આવે માંધીના વર્ગમાં ગ-  
ણનારા આવા નરોનો કોઈ પણ અંથ ઉપર અપાતો અભિપ્રાય તેને  
દુ અભિપ્રાય અથવા દીકા માનતો નથી. પણ જેમણે પોતાનાં પ-  
ગલાંથી સમસંગણુ\* શોભાવ્યાં છે એવા મહાવીરનાં મુદ્દનો ચતર્જન  
ખેલવામાં સી સી સાવધાનીથી કેવી રીતનો દાવ ખેલવો જોઈતો  
હતો વગેરે વાક્યો એ ખરી દીકા ગણાય છે. પેટને પરિવારે પનોતી  
ગણાતી પ્રચૂતને પ્રસવતી સ્ત્રી પ્રત્યે બોલવું એ તેનું હકાલુષ અને

\* મુદ્દનું આંગણું—રણરંગ. ( સમર-મુદ્દનંગણુ—આંગણું ).

જ્ઞાન દર્શાવે છે. તેમજ ગ્રંથરચનાનું કામ માથે પોટલું મૂકી અટપટા પહાડ ઉઠાવવા કરતાં પણ મુશ્કેલ છે; તે જાણે ટીંબેથી અક્કડપણે ઉતરી પડવા જેવું અગર ઢાળવાળે ઢાળેથી લાંબા પગ કરી સરી જવા જેવું કામ નથી એમ જે જાણે છે; જેમણે પંચરંગી દુનિયાનાં પૃથ પોતાની અનુભવી આંખે અહિં તહિં ફરી જોયાં છે; જે તન કરતાં મનની મહેનતનો પરિશ્રમ ઘણો વિષમ છે એમ તુલના કરી શકે છે; પારા જેવા અસ્થિર મનને સ્થિર કરી તેની મદદથી જાંચીનીચી નહિ, પણ દોરીછટ આંચકા ન આવે એવી સડક બાંધવાની કળા કેટલી કઠિન છે એમ જે જાણે છે; પાણી જેવા રંગરહિત ચીકટવર્જિત મનને પોતે ધારે તેવા પાકા રંગો ધારણ કરાવી તેનાથી જે ચિત્રમાં જેવો રંગ પૂરવો હોય તેવો પૂરાવવાની જાંચી ક્રિયાનું કામ કેટલી કડાકુટ ભરેલું છે એવો જેને અનુભવ છે; તેનું અનુભવસિદ્ધ જે શાન્ત બોલવું, તે જ ખરો અભિપ્રાય—ટીકા, પ્રશંસન કે શિક્ષા છે એમ હું ખરા ઉદ્દગારથી માનું છું. હું ફલ-શટાકના ટચાક શબ્દો સાંભળવામાં બહેરો, પણ દેખાવે સાદા જેને બકબક કરવાની બાધા છે એવા વિદ્વાનના ગુપ્ત ઘોષ સાંભળવામાં શરવો છું.

હું મોટો ગ્રંથકાર કે પ્રવીણ પંડિત નથી, પણ તેવા પુરુષોની પ્રસાદીનો ક્ષુધિત સાધારણ માનવ છું, રે, તેવા મહાન પુરુષોના સંચિત જ્ઞાનની પ્રસાદી પણ મને પેટપૂર મળી નથી! તોપણ જે મળી છે, તથા મળે છે તેને જોરે કંઈક ગતિ કરી શકું છું; તે એવી રીતે કે—“ખાવું થોડું ને ધાવું ઘણું.” આથી નિર્બળતાને લીધે વખતે પગ વાંકાચૂંકા મૂકાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નાટકની રચનાનો આધાર “નર્મદગ્ધ ભાગ ૨ જ” માં નોંધાએલી “મેવાડની હકીકત” માંનાં ત્રણ પાંચ પૃષ્ઠ (૪૦૩થી૪૦૭) છે. જેમાં અતિ સંક્ષેપે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું ચરિત આપણા નાન માંકિત કવિ નર્મદશંકરે પોતાથી ગદ્ય શૈલીમાં ચોભાવ્યું છે. આજથી પાંચમા વર્ષ ઉપર ટેકી પ્રતાપનું નાટક એ રચનાને આધારે રચવા મને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો હતો. કવિતા કરતાં પણ નાટકનો વિષય કઠિન છે એમ હું સમજતો હતો, તેથી જેમાં મારી ગતિ પહોંચે નહિ એવી વાતને માટે હું હા ભણી શક્યો નહોતો. નાટક



સ્વયં એ પ્રવીણ પંડિતનું કામ છે. આ દેશમાં તેમજ ધતર દેશોમાં અસાધારણ બુદ્ધિના, કુદરતની કારીગરી જેને કાળજે કાતરાધ રહેલી છે એવા પ્રભુના પ્રસાદિત પુરુષોથી જ નાટકો રચાએલાં છે; ને તેમની શૈલીથી અંકિત ચએલાં તે જ ખરાં નાટકો છે. બાકીનાં મેધજી-બાધ મહનજીબાધનાં ફાવે તેમ કઠાકા તઠાકાથી કઠાકામાં કાઢેલાં નાટકો, તે નાટકો નથી પણ એટકો છે, એમ હું બતાવતો હતો; તેથી "શક્તિ વિચારી કરિયે કામ" આ કહેવતનું અવલંબન કરી "ઉરમેં ક્યા હૈ !" એવી એવી હિમ્મત મેં કરી નહિ.

નિવૃત્તિનો સમય કઠિન કર્મના માનવને વીજળીના અજકારાની પેઠે ઝટ જણાઈ ચડ ચાલ્યો જાય છે; તેનું ઉદય અર્થે ઉઠાવેલું કામ તેના અસ્તનું કારણ થઈ પડે છે; જે વાત તે સવળું થવા કરે છે તે જ તેનું અવળું કરાવે છે; આવા અનુબંધને યોગે યોગ વખતમાં એક રંગીન શહેરમાં શોભેલો આ જીવડો તેને કાંઈ ઝોળળે નહિ એવા ગામમાં હાનિ સાથે ફેંકાયો ! જ્યાં તેના મનને રંજન કરનાર કાંઈ મિત્ર, કે ધીરજનો દેનાર કાંઈ મહાત્મા નહોતો; તેપણ વીરના જેવી ધીર ધારી તંગીનો તાપ સહેતે નિરાશાના નીરમાં છાતી બહાર રાખી વામ જરવાં જની રાખ્યાં. વિપત્તિ વેઠવામાં વીરપુરુષોની રીતિ ને નીતિ ધ્યાનમાં લેતાં ધીરજ રહે છે, ને હિમ્મત આવે છે; તેમ આ સમયે વીર પ્રતાપનું નામ મને સ્મરણ થઈ આવ્યું, ને તે ધર્તા જ મૂળ ઉદ્દેશનો અંકુર સુખ દુઃખને હજે ખેડાયેલી ભૂમિમાંથી ઉગી નીકળ્યો.

ઉદ્દેશનો અંકુર ફૂટતાં જ "નર્મગઘ" ઉઘાડી ટેકી પ્રતાપનું અરિત મેં વાંચી જોયું. તે એટલું ત્રિક્ષિપ્ત અને પાત્ર જનોનાં નામ રહિત હતું, કે તે ઉપરથી નાટકની રચના શી રીતે રચવી તેનો મોટો ખાંચો પડ્યો, નાટકનાં પાત્રોમાં ચૂકવાને સુખ્ય નાયક પ્રતાપનું અને પ્રતિનાયક અકબર તથા તેના અનુયંત્રી ખાનખાનાન, ફરીદખાન, શાહખાનખાન, ને સકતો\* તથા પૃથિરાજનાં નામ નગરે આવ્યાં; પણ આ પાત્રવર્ગ કેવો એક તરફી અને અપૂર્ણ હતો તે સદજ્ઞ હળી ચકાશે. દ્વંદ્વમાં નર્મગઘમાં નોંધાયેલી ખિના નિહાળી જે-

\* પ્રતાપનો બાઈ. + વિહારના રાજાનો બાઈ. (આ બન્ને અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા).

તાં નાટક લખવાની કળા જેના નખમાં રમી રહેલી હશે એવો ના-  
ટકાચાર્ય પણ નખ ખોતરી વિચારના વમળમાં પડશે, કે એ મોભ,  
ચાર વળીઓ ને આઠ ઈંટોના અટાલાથી અજબ ઇમારત શી રીતે  
ઉડાવવી ? આ પ્રમાણે મહાપંડિતને માથાકૂટના વિષયમાં હું જેવા  
ગજબિનાના માત્રવાળાએ માયું શી રીતે મારવું તેના અને મોટા  
વિચાર પડ્યો. પણ માણસના ઉરની ઊર્મિ શું શું કાર્ય કરાવતી નથી ?  
તે જડને ચૈતન્ય, અજળાને પ્રજ્ઞા તથા કાયરને શૂરો કરો દે છે; તે  
અંધારામાં અજવાળું, અમાધ જોડા જળની સપાટીને આયનાનો મા-  
ર્ગ ને પ્રજ્વલિત પહાડને સુવર્ણનો મેરુ દર્શાવી ગતિ કરાવે છે; તેમ  
મારા ઉરમાં વીરપ્રતાપનું નાટક લખવા આ સમયે સ્વાભાવિક ઊઠેલી  
ઊર્મિએ, ઊગેલા અંકુરે માફ ચિત્ત એ વિષય ઉપર અતિશય આકર્ષ્યું.  
સાધન નથી તો શી ચિંતા છે ? સાધન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મુખ્ય  
મનાય છે, ને તે હું જાતે છું, તો સાધન શોધ કર્યે સૌ આવી મળશે;  
માટે આવેલી ચટકીને ફટકીને જઈ જાંખી થવા ન દેવી. આમ ધારી  
ટેકી પ્રતાપનું ચરિત નાટકના રૂપમાં નોંધવાનો ટેક લીધો, ને તે  
કામનું મંગળ મુહૂર્ત મંગળાચરણમાં લખી કાઢ્યું. પુરાણોના કથાભાગ  
ઉપરથી નાટકો રચવાને પ્રાચીન કવિઓને પુષ્કળ સાહિત્યો મળેલાં છે,  
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિઓને કલ્પિત નાટકો રચવાને રસ ભર્યો  
રસાલો તેમની કલ્પના અને તર્કશક્તિએ પૂરો પાડેલો છે, પણ આ  
નવીન અભ્યાસીને માટે તો એવો ઐતિહાસિક વિષય મૂકાયો કે, જેના  
કથા ભાગ તે એક દુઃખી કહાણી સરખો-જે એટલાં થોડા વખત ઉપ-  
રનો બનાવ, કે જેમાં કલ્પનાનો વિશેષ કાથોચૂનો મુકતાં શુદ્ધ સુવ-  
ર્ણરૂપ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતમાં ત્રાંચું ભળેલું જણાય. આવી ધૂંચવણી  
છતાં પણ છણી છણીને કામ કરવાની મેં ખંત રાખી, કે જેથી તેમાં  
વાંધા ન આવે.

મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધમાં પાત્રજનોનાં નામ કલ્પિત  
થોણ મેં જોતરેલો રથ ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યો. ચીતારો પેન-  
સીલથી ચીતરવાની વસ્તુ આજેખી પછી બંધ બેસતા રંગ તથા  
કરી પૂરે છે તેવી થોજના મેં કાઢી; એટલે આજેખેલાં કલ્પિત પાત્રોમાં

ખરાં નામેનો શોધ કરી તે દાખલ કરવાં એમ નક્કી કરી નાટકની રચનાનું કામ મેં હાર પાડ્યું, ને તે સાથે એ વિષયમાં ઉપજેલા સં-શયના પ્રશ્ન તૈયાર કરી પત્રદારે ઇતિહાસના બાજુ પુરુષોને વિનંતિ કરી કે, મને આ વિષયનું નિરાકરણ કરી જણાવશો. ઉપજેલા મંશયોનું નિરાકરણ કરનાર કોઈ મળી આવ્યું નહિ—પણ કચ્છના દિવાન\* રા. બ. મણિભાઈ તરફથી તા. ૨૬ મી અક્ટોબર સન ૧૮૭૯ નું પત્ર આવ્યું કે—“ટાંડ સંજ્ઞાનમાંથી પ્રતાપ વિષેની કેટલીક ખામતનો તરબુતો કરાવવા માંગ્યો છે, તે તૈયાર થયે તમને મોકલીશ. તમે જે કામ આરંભેલું છે તે સુતિપાત્ર છે. ઉતાવળ કરી ખામી આવે તેમ ન કરતાં વિલંબે પણ દોષ ન આવે એવું કરવું એ વધારે સાફ છે,” વગેરે વાત લખી અને આ સુજરાતી બાપામાં સારાં શંક થવાની કિ-ત્તેકા રાખનાર ઉત્તમ પુરુષે આંનંદ આપ્યો.

હું પણ આ અરસામાં રેતીમાંથી તેલ કાઢવાની ક્રિયા કરતો હોઈ તે રીતે નાનાં મોટાં ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ફેરવતો હતો, જેમાંથી અને કાળક્રમ પ્રમાણે નોંધ કરવાનું કંઈ જડે છે ? પણ તેમાંથી તો જેટલા પ્રતાપના નામના અક્ષરો છે તેટલી પણ લીંદીઓ મળી આવી નહિ ! નકશો ઉઘાડી તેમાંથી ઉત્તિપુર, ચિતોડ, અજમેર, અરવલ્લી વગેરે સ્થળો અને મેદપાટ (મિવાડ) નો ક્ષત્રિયોનાં ભોહીમાંથી ખ-તરાએલો મૂલક વારંવાર વિલોહી નાટકનો નકશો ચીતરવા આતુર થતો હતો; પણ એ આતુરતા કેવી ? હાથ વિના કલમ ઝાલી પટપટ મોતીનાં દાણા જેવા અક્ષર લખવા જેવી !

આ નાટક સ્વયંમાં હું હાલના જમાનાનો ખાલુસ છું, ખની ગ-એલી વાતને અને આરે લગભગ ત્રણસે વરસનું છેદું છે એ વિષેનો દાખ મેં કાળજેથી કાઢી નાંખ્યો. પણ જે ચોડી ધણી વાત ઇતિ-હાસને ધારણે જાણવામાં આવેલી તેની પ્રસાદીથી મેં એવી સમાધિ લગાવી કે જણે હું તે જ જમાનામાં જોડાયો છું, ને તે વખતના રાજ્યવર્ગો જોઈ તેની વખતે વખતની હકીકત પાત્ર જનોના મુખમાં-થી નીકળતાં વારોજ નોંધી લઉં છું. પ્રતાપના કવિ રૂપે તેની સમા-અને તેનું મનરંજન કરૂં છું. વીરશ્લોકમાં વીર પ્રતાપનો કવિ જતી તે સમ-

તા. ૧ લી જુન સન ૧૮૯૦ વડોદરાના દિવાન થયા હતા. તા. ૨૭ મી માર્ચ સન ૧૯૦૦ માં દેવલોક પામ્યા હતા.

થના શરૂ ક્ષત્રિયોને વકાઈ છું, અદલના ઘંટ અકબરનું દરબાર અને તેના સરદારોની શાણ્વી રીતભાત જાતે જોઈ છું; અને ત્યાંના પાત્રજનો જે જે જોણે છે તે ધણું કરી તેમના જોણોમાં જ હાલના રિપોર્ટરોની રીતે હાથ ઝગળમાં ને નજર તેમના સામે એવા ઘાટમાં લખી લઈ છું; જે જે જગોએ જે જે ખનાવ ખન્યા હતા તે તે આકાશી ફિરસ્તાની પેઠે અદક્ષ્ય રહી જોઈ છું; આવી સ્થિતિ મનની કરી નાંખી મેં આ પ્રતાપચરિત પૂર્ણ કર્યું છે; તો મારી એ નોંધ નાટક ગણુઓ કે ચેટક ગણુઓ એ વિષેના હર્ષ કે ખેદ મારા મનને લેશ પણ નથી; કારણ કે, હું મોટો કવિ અથવા નાટકગુરુ રૂપે પૂજાયલો થોડો જ છું, કે જેથી મારો પાટલો આઘો પાછો થશે. મેં ઇતિહાસને આધારે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનથી તે સમયનો ભાસ વાંચનારાઓની નજરે તરતો દરવા મારો સ્વરૂપ મતિથી ઉપજેલા તર્જોને આધારે રંગો પૂર્ણ છે, તો તેમાં હું કેટલો જય પામ્યો છું, એ વિષેની ગણના જેવલા પ્રવીણ પંડિત કરી મારા શ્રમ સામે હર્ષિત આખે જોશે, તો જ મારો હેતુ સફળ થયો એમ હું માનીશ.

શોધ કરી રા. બ. મણિમાઈ એ લખ્યું કે, તમારા સંશયનો નિકાલ “ટાડરાજસ્થાન” માંથી થતો નથી. તેમાં ગોળગોળ વાત લખેલી છે. આ શુભ વાતના શોકિન્ પુરુષથી કેટલીક અડચણોને લીધે ટાડરાજસ્થાનમાંનો તરણુમો કરાવી મોકલવાનું બન્યું નહિ, પણ કેટલીક મુદ્દો “વિજ્ઞાનવિલાસ” ના અંકો (સન ૧૮૭૯-૮૦) જેમાં પ્રતાપરાણીની હકીકત નોંધાએલી હતી તે મારે માટે મોકલ્યા; જે મને મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધમાં ખરાં પાત્રજનોના નામ દાખલ કરવાને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યા; પણ નર્મગદ્યમાં નોંધાએલી વાતથી વિશેષ નોંધવાને તેમાંથી કૃષ્ણાંત મળી આવ્યો નહિ, તેમજ મારા સંશયી પ્રશ્નોનો ખુલાસો પણ તેમાંથી થયો નહિ. મેં કેટલીક કલ્પનાઓ કરી આગળ ઉપરની આજેખણી કરી હતી તેને વિજ્ઞાનવિલાસમાં નોંધાએલી હકીકતથી પુષ્ટિ મળી એથી મને મોટો આનંદ થયો, ને તેથી અંચ રચનાનું અટકેલું ચક્ર ચલાવ્યું. મનને લાગેલા રંગથી જે ચિત્ર ચીતરાય છે તે ખરું ઝગપી ઉઠે છે, વચ્ચે ખાંચો આવતાં મનનો વેગ ધીમો પડે છે, ને રંગ પણ કિતરી જાય છે, તેને પાછું તે જ સ્થિતિ ઉપર લાવતાં મોટો પરિશ્રમ પડે છે, છતાં ગઈ ધણીની બાજુ ગોઠ-

વાતી અશક્ત છે, આવા બનાવ વારંવાર બનાવથી, સંઘપના પથરા અનેક વખતે પડનાથી ત્વરાથી ખેડેલો રથ અતિ વિલંબે ( બે વર્ષે ) ડેડ મુકામ પહોંચ્યો છે; એટલે આ નાટક પૂરું કરવામાં એમણે તે કરતાં વિશેષ કાળ ગત ચ્યો છે.

પ્રતાપચરિત—નાટકમાં ક્યા ક્યા અંકમાં શી શી દરીદ્રતા નોંધી છે તેનું સૂચન અત્રે કરી પાત્રમાં રહેલી ઉત્કંઠિત વાતની વરાળ દાઢી નાંખી તે તાળ ધાનને ટાકું કરી નાંખવા જેવું કરવા હું ઉચિત ધારતો નથી. નાટકની પ્રસ્તાવના ( આશુખ ) મંગળાચરણમાં જ સૂત્રાધાર આદિક પાત્રોથી આદિ કવિ કરતા આવેલા છે, એ પૃથ્વે તે જ કમનો આધાર લીધો છે, એટલે આ સ્થળે એ વિશેષ વિશેષ લખતો નથી; પણ આ નાટકનો સાર ને ઉદ્દેશ શો છે, તે જ ખાત્ર દેડકામાં જણાવું છું:—

પ્રતાપચરિત એ ખરા ક્ષત્રિયની જાત જોળખાને છે. વાપની અનેક જાતો હોય છે; રૂપરંગ ને સ્વભાવવડે જુદે જુદે નામે તે જોળખાય છે, પણ જેને કેસરી કહે છે તે તો જેવણા જ હોય છે; ને તેથી બાદ ચારણો અને કવિઓ કેસરીના બળની અને વળની વાતો મોટા ભ્રમકા સાથે બાંલો ચઢાવી મૂકે હાથ નાંખી કહે છે; તેમ ક્ષત્રીની જાતનો જયો ગત કાળમાં પછો હતો ને હાલ પણ એછો નથી, પણ ખરા ક્ષત્રી તો આજ છે એમ અરિની આંગળીથી દર્શાવતાં દેખડાએલો એવો વીરક્ષત્રીના વર્ગમાં ગણાએલો વિક્રમચક્રમાં એક પ્રતાપ કે બીજા આંગળીઓના વેદામાં આવી રહે એટલા નીપજ્યા હજી સત્યયુગમાં સત્યને માટે મૂર્ખવેશી દરિદ્રે રાજપાદ જતે પણ પોતાનું સત્ય ઝગડાવું હતું, તેમ કળિયુગમાં પોતાની કુસીતતાને માટે મૂર્ખવેશી પ્રતાપે રાજપાદ જતે પણ પોતાનું કુળ ચળકાવું છે. મુગમુગ પ્રત્યે ક્ષાત્રયોમાંથી દાનવીર, સત્યવીર, ધર્મવીર, સૂરવીર આદિ વિરૂદ્ધ ધારણુ કરનાર ખરા ક્ષત્રી નીવડયા છે, જેમનાં નામ સર્વ ચંદ્રની શાખે જોડાએલાં છે, જે એ એ પ્રદર્શિત સાક્ષિઓની હયાતી સુધી આંખો ચલાનાં નથી.

પોતાના પિતાના હાથથી ગયેલું મેવાડનું પાટનગર ચિતોડ મેળવું તો જ મહેલમાં વસવું, ધાતુપાત્રમાં જમવું, સેજપલંગમાં સૂવું, ને દાઢીના વાળ ઉતરાવવા; નહિ તો પશુંકુટીમાં રહેવું, પત્રાણીમાં

જમવું, ઘાસની પચારીએ સવું, ને ચહેરા સુઢાં ન કઢાવવો, આવી તપસ્વી જેવી પ્રતિજ્ઞા લઈ એઠેલે પ્રતાપે જીવતાસુધી એ પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી, અને પોતાની પછી પોતાના વારસ તથા કુળના માણસો પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળે માટે તેણે મરતી વખતે એ જાખતનો કોલ લઈ પોતાના પછી પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળશે એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં નિઃશ્વચ્છ થઈ દુઃખના ગેહરૂપી દેહ છોડ્યો હતો. ઘણાં સૈકાંથી ભરતખંડમાં સુસલમાનોનું પરિખળ વધી પડેલું હતું, તેમની સામેની ટક્કરો ઝીલવામાં વીરક્ષત્રિયોતો ઘણો ભાગ ખપી ગયો હતો, માંહેમાંહેની ધખ્યાંથી જીવતા રહેલાઓનાં મૂળને ખવો લાગ્યો હતો અને તેમના દુશ્મનોએ તેમનાં મૂળ છેદવા પોતાના કોવાઢા સજ્જ કરીધેલા હતા.

આ સમયમાં મહારાજો પ્રતાપ મેવાડના ખંડિત રાજનું પદ પામ્યો હતો. તેના પ્રતિસ્પર્ધી અકબરશાહ ભરતખંડનો અકવર્તી બાદશાહ હતો. સઘળા રજપૂત રાજાઓને તેણે પોતીકા સામ, દામ, ભેદ ને વિગ્રહાર્દિ તંત્રથી પોતાના માંડલિક વા આશ્રિત બતાવી દીધા હતા એટલું જ નહિ, પણ સગપણની ગાંઠથી કેટલાકને સાંકળ્યા હતા. એ વખતના ક્ષત્રી રાજાઓ અકબરના તેજમાં અંબધ પોતાનું જાત્યભિમાન ભૂલી ગયા હતા; જ્યાં જાત્યભિમાન ગયું ત્યાં દેશાભિમાન હોય પણ ક્યાંથી? તેથી પ્રતાપના ભાધ, ભત્રીજા ને ખીજા સગા અકબરશાહને મળી ગયા હતા, તથાપિ એકલે હાથે રહેતે છતે પણ તેણે પોતાની જાતનો ટેક—સૂર્યવંશી રાજાએ માંડલિકમાં ન ગણાવું એ વાતને વળગી રહ્યો હતો. તેનામાં જાત્યભિમાન અને દેશાભિમાન અતિ ઉત્તત ટેક હતો; અને એ ટેક પાળવામાં તેણે બળિયા દુશ્મન સાથે બાથ ભીડી રાજપાટ ખેંચ્યું, પરિવારને લઈ પહાડનાં કોતરોમાં ભૂખ્યો તરસ્યો ભટક્યો વગેરે અનેક ત્રાસજનક દુઃખ સહ્યાં પણ પોતાનો ટેક છોડ્યો નહિ. ડાહ્યા અકબરશાહે આ તેનાં સાહસ ને ધૈર્યના વખાણુ તેના જાતીલાઓ આગળ કરી તેને જ ખરો મર્દ (ક્ષત્રી) કહ્યો. ખર્ડ રાજખીજ તે પ્રતાપ કહેવાયો, જેમ વાઘની જાતમાં કેસરી કહેવાય છે તેમ ધજરે તેના ટેક રાખ્યો, તેનું ગયલું રાજ પાછું મળવાનો જોગ હરિએ આણી મેળવ્યો ને અકબરે પોતાની આંચે વારંવાર તપાવી કરી જોયેલું કુન્દન ફરી તપાવી જોવાની વાત અંતે તેણે માંડી વાળી; એ પ્રતાપચરિતનો સાર છે,

પ્રતાપનાટકનો ઉદ્દેશથી આર્યાવર્તવાસી તથા ઇતર દેશીઓને ગહુ

બોધનનક છે. સહેજ સંકટથી ડરી જે પોતાનો નેક અને ટેક તથા દે છે તે ખીકણ બિલાડીના વર્ગમાં ગણાય છે; બિલાડું જે કે માંસાહારી પ્રાણી પ્રભુએ સરજ્યું છે, તોપણ માણસ તેને રોટલાનો ટુકડો ધરતાં રાજી થઈ પૂછડી પટપટાવતું તે ખાવા દોડે છે. ટેકી માનવ વાધ અને સિંહના વર્ગમાં ગણાય છે, જેને માટે નિર્માણ થયેલા બક્ષ વિના તે ખીજ સામે દષ્ટિ પણ કરતો નથી. ટેકી પ્રતાપ પોતાના કુળાભિમાન અને દેશાભિમાનના ટેકને માટે વૃસિંહ જણાયો હતો. જેણે પોતાના નેક અને ટેકને માટે રાંજપાટ, સુખ ને સાહિબી હાથે કરી ખોયાં હતાં, પણ તેના શુભ દુસ્મનના દરબારમાં ગવાયા હતા ! માત્ર કુળાભિમાનને માટે સૂર્યવંશના ચિરંજીવ ઝાંખ ન લાગે તેને માટે યુદ્ધમાં ખેલી, પરિવારને ઝાડને છાંયે મેલી, અનેક આપત્તિઓને ઠેલી મેગલ મહારાજના ધનધોર વાહનમાંથી પ્રતાપી પ્રતાપ પ્રકાશ્યો હતો, તો આપણે સાંસારિક કે ખીજ સહજ નહિ સરખી અકચણીની વાહણીઓ દેખી આકળા થઈ ઉત્પાત થા માટે કરવો ? પ્રતાપને મુઠાપણે આપણી મુસ્કેલીઓ નહિ જેવીજ લેખારો. એ મહાપુરુષના ચરિત્રમાંથી આપણે સાર એજ ગ્રહણ કરવો કે, દુઃખમાં સહનતા ધારણ કરી ધીરજથી કાળ નિર્ભયવો, અને ઉછળી ગૂણ ભાગવા જેવું સાહસ ન કરતાં શુભકારી શુભ પ્રયત્ન કર્યો જવો, કે જેમ બહુધા પ્રતાપે કર્યું હતું. પ્રતાપ ઉન્નત નહોતો, પણ અનિવાર્ય સંકટ સહન કરવાવાળો હતો, કે જેનું આશ્ચર્યજનક ધૈર્ય જોઈ અકબર પ્રસન્ન થયો હતો, અને તેના પ્રત્યે પ્રેમ દાખી તેણે તે સાથનો વિમલ માંડી વાળ્યો હતો. ભામાચારી રાજનિષ્ઠા અને પ્રતાપ રાણાનું ધૈર્ય તથા પ્રજાજન પ્રત્યેનો પ્રેમ, રાજપ્રજાનો સહબાવ દર્શાવે છે. આપણે આવાં ઉત્તમ પોત્રોનું ઉદ્ધારણ સ્મરણમાં રાખી આપણું જીવનકાર્ય કર્યું જવું એજ આ પ્રતાપનાટકનો ઉદ્દેશ છે.

નાટકમાંની ભાષા પાત્રજનોને ઊજાતી ચૂકવાનો ચત્ન કર્યો છે, પણ તેમાં મેવાડનાં આર્ય (હિંદુ) પાત્રોમાં શુજરાતના તે જ વર્ગનાં પાત્રોની ભાષા મારી માહિતી પ્રમાણે ચૂકી છે. એનું કારણ મેવાડી ભાષા શુજરાતીમાં ઘણુંકરી છેક અજણી છે, તેમજ હું તે ભાષામાં પ્રવીણ નથી તે છે. જો કે શુજરાતી ને મેવાડી નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી ભાષાઓ છે, એમ અને મેવાડના સ્વરૂપ પ્રવાસથી જણાયું

માયું મારવું એ ઉભયને નિરુપયોગી છે એમ જાણીને માર્ગ સુલભ ને ઉપયોગી જણાયો તે પંથે પળ્યો છું. અકબરશાહ સાથનાં મોગલ પાત્રોની ભાષા મારા જણ્યા મેળે આપણા ભરતખંડમાં સર્વ સ્થળે થોડી ઘણી સમજાતી મુસલમાની યાને હિન્દી ચૂકી છે, જે કે તે ભાષાનો હું ખાં નથી. હિંદુસ્તાની ભાષાનું એક પણ પુસ્તક આ ગ્રંથ રચવાની પૂર્વે મારા વાંચવામાં આવ્યું નહોતું, તેમજ ઉર્દૂની નાની સરખી કિતાબ પણ મારા શ્રવણમાં આવી નહોતી, તોપણ તે ભાષાના સ્વરૂપ શ્રવણ જ્ઞાનથી હું ઇંગ્રેજ બોલવાની હોંશ રાખનાર શીખાઉની પેઠે “લાલિયા પરાપર” ચલાવ્યો ગયો છું, છતાં તેમાં હું છેક નિરાશ થાઉં એમ જાન્યું નથી, મારા આ નવીન માર્ગમાં હું સાવચેતી રાખી છેક હાંસી ન થાય એમ સીધા ચાલ્યો ગયો છું. પરિચય વિનાતા પંથમાં પણ આધાપાછા પડ્યા હશે, પણ તેથી મારે નાટકમાં જે પાત્રોનું રૂપ દર્શાવવું હતું તે ધારણામાં છેક હું નિષ્ફળ થયો નથી: એટલે મેં મુસલમાન પાત્રોને માટે ચોજેલી ભાષા પાત્રના ચિત્રરૂપે કંધકે જણાઇ છે, ને તેથી જો ભાષાના પ્રવીણ પુરુષોની આંખો સ્નેહથી મારા તરફ તણાઇ છે; જેમણે યત્નચિત્ત પ્રત્યયાદિકનાં ફેરફાર કરાવી પોતાનાં સ્નેહ દર્શાવ્યો છે.

પ્રતાપચરિત નાટક પૂર્ણ કરી હવે તે પ્રથમ ક્રાંતા આગળ પ્રસિદ્ધ કરવું, ક્રાંતે ભેટ ધરવું એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉઠ્યો, તો નજર પ્રતાપના યુનિત કુળ તરફ-ઉદયપુરના વર્તમાનકાળના મહારાણા શ્રીસિદ્ધાનંતસિંહજી સંમુખ કરી. પણ રે! તેમનું દર્શન મારા જેવાને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ હતું, તો તેમની ભેટ કરી હું તેમને મારી તરફની ઉમદા ભેટ શી રીતે અર્પણ કરી શકું? મારો સ્વદેશાભિમાનનો ખરો ચિતાર હું તેમને શી રીતે દર્શાવી શકું? સીસોદિયા કુળનો હૃદયમાં થયેલો પ્રકાશ હું તેમની દૃષ્ટિએ શી રીતે લાવી શકું? આવા તર્ક મારા મનમાં ઊઠ્યા. ઉમંગી અંતઃકરણે પત્રદારે પાંખળાં ધણાં માર્યાં, પણ પાંગળો પુરુષ લાકડીના ટેકાથી ગિરનાર ચઢ્યો કોઇએ જોયો છે શું? ગરીબની મિસલ જંગલવર આગળ ત્રિવિધ તાપ સહ્યા વિના લાગેલી એવા દાખલા જોયા છે શું? મોટાની મુલાકાત મોટામના ભમકામાં જેટલી માનદ છે, તેટલી જેવાં તેવાં વચ્ચે વેષિત વિક્રતામાં છે એમ કોઈ કહી શકે છે શું? આ વિશ્વનું બંધારણ આવું



જ છે, તો મારે વિના સાહાયે હાથ ન પહેંચે એવા વૃક્ષનાં ફળ સેવા એડીઓ ઊંચી કરી હાથ સા માટે લાંબા કરવા જોઈએ ? એમ ધારી આતુરતાને અટકાવવી પડી. પણ હરિ કોઈનું અડધું રાખતો નથી. “ ધીરજનાં ફળ મીઠાં ” આ કહેવત ખોટી નથી, પ્રભુ સંતુરી-નું બાહું વગર માગે આપે છે, તેમ આ નાટક મુંઝમું શેઠ લક્ષ્મી-દાસ ખીમજીને અનાયાસે શ્રવણ કરાવતાં તેમને જ મારો હેતુ સફળ કરાવવા મધ્યે પ્રેરણા કરી; ને તેથી તેમણે જ પોતાને આગ્રહે મને ઉદ્યપુરના દરબારમાં મહારાણા શ્રીસત્જનસિંહજી આગળ આ નાટક પ્રસિદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો. “ વાઠ વિત્તા વેલો વધે નહિ ” એ કહેવત ખોટી નથી. મોટી જગેરું પિછાન પામી હું મારો હેતુ પૂરે એ વર્ષે સફળ કરી શક્યો છું, ને તે સ્થળ નાટકના નકશામાં રંગમણી ભૂમિ જાતે જોવાની અમિલાયા પાર પાડી શક્યો છું. એથી મને મોટો આનંદ થાય છે ! ધરના ઓરડામાં રહી સ્વસ્થ માહિતીથી જે જગેરું ચિત્ર સ્વપ્ન પેઠે અંતઃકરણમાં આવેલું, તે ભૂમિ જાતે જોઈ સ્વપ્નને જાગૃતિસાથ મુકાબલો કરતાં કેટલો હર્ષ થવો જોઈએ, એ માત્ર અનુભવીઓની અટકળ ઉપર રાખી છું.

પ્રથમ અજમેર જોવામાં આવ્યું, જે પૂર્વે ચહુવાણ ક્ષત્રિયોનું પાટનગર હતું. જેમાં ઇતિહાસનાં પાનાં પ્રકાશિત કરનાર પૃથુરાજ થયો; જે લઘુ વયમાં હસ્તિનાપુર (દિલ્હી) નું પાટ પામી અભિમન્યુ જેવું પરાક્રમ દાખો ચંદની કવિતામાં સદાકાળ અગ્રક્રોત થઈ ચાલ્યો ગયો ! પ્રતાપી પૃથુરાજ પછી ચહુવાણની રાજધાની દિલ્હીના બાદશાહોનું એક લશ્કરી મથક થઈ પડી. પછી તે હિંદવાણી તરફની થઈ ગઈ હોમ એ રૂપે જણાવા લાગી, અને અઘાષિ પણ એ જ રૂપે નજરે આવે છે. અજમેર આંખના ગોળમાં પ્રકાશતાડોળા જેવું; કામિનીની કામચુગારી કીકી જેવું, મોટા કરડામાં વહેતા જળપ્રવાહ જેવું ધામ-કુમિધું જણાય છે. તે ત્રણ તરફ આવી રહેલા પહાડોની તળેટીમાં વસેલું છે, તેને વિલોક્તિ જોતાં આપેલી ઉપમા બંધ બેસતી જણાયા વિના નહિ રહે. રે, મુસલમાનો આ રજપૂતસ્થાનની આંખ ઉપર જ લોભાયા હશે !

અજમેરમાં પ્રતાપના પ્રતિસ્પર્ધી અકબરે છાવણી કીધેલી, એ-વાડને મેદાન કરી નાંખનાર મુઘલદળ અદિથીજ ઉપડેલાં વગેરે

ચિત્ર નાટકના પ્રવેશમાં ચીતરેલાં છે, માટે અજમેર જોવાયું, એ પણ સ્વપ્નની વાત નજરે જોયા જેવું આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. ચિતોડની જીતની નિશાનીઓ અજમેરમાં મુસલમાનોએ મૂકેલી કાળચક્રનો ધ-ધસાનો લાગે છે, મેં તાજ જોઈ! ખાજીમચિનુદ્દીન ચિસ્તીની મોટી મસજિદના દરવાજા ઉપર મૂકેલી બે નોખતો, ને મસજિદના ચોકમાં એક ગુંબજમાં મૂકેલી પીતળની દીવી આ જીતની નિશાનીઓ છે. મુસલમાનો અજમેરને નાનું મક્કા માને છે, ને તે છે પણ તેવું જ.

અજમેરથી ઉદયપુર જતાં વીર પ્રતાપનાં પગલાં દરેલાં વીરક્ષેત્ર જોવામાં આવ્યાં. પહાડોને મથાળે વીર ક્ષત્રીયોની દેરીઓ જોતાં મને એ ભૂમિ વીરપુરુષોની જનની જેવી જણાઈ! ઉદયપુર તરફ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ પહાડી પ્રદેશ જોવામાં આવ્યો. કાંકરૌલી ગામ રાયસાગર સરોવરને કિનારે સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના નમુના જેવું જણાયું; જે કારકાનાથજીનું ધામ છે, ને વૈષ્ણવો તેને “ગો-લોક” ગણે છે; ત્યાંથી પાંચ કોશ ઉપર આવેલું નાથકારા (સિયાડ-ગામ) શ્રીનાથજીનું ધામ, જેને વૈષ્ણવો “વૈકુંઠ” ની ઉપમા આપે છે તે મોટી ઉત્કંઠાથી જોયું, ને ત્યાં ચાર પાંચ દિવસ રહી વિસામો લીધો. પછી ઉદયપુર તરફ જતાં એક અલૌકિક સ્થળ જોવામાં આવ્યું, જે મેવાડના મહારાણા બાપા રાવળની ગાદીના ઇશ્વરનું ધામ ગણાય છે; જે ત્રિકોણાકાર પહાડોની વચ્ચે કૈલાસ સરખું શોભી રહ્યું હતું. આ સ્થાનક એકલિંગજી મહાદેવનું હતું, ને તે “કૈલાસપુરી” ને નામે ઓળખાય છે. કૈલાસપુરીની ઉપમા આ સ્થળને હાજતી જ છે; કારણ એ જગો કૈલાસપુરીની પેઠે સૃષ્ટિ સૌન્દર્યની અલગ રહેલી કુદરતી કિલ્લાથી રક્ષાએલી એક અલૌકિક ભૂમિ છે; જેમાં ઇંદ્રસાગર સરોવર કુદરતની આંખ અને એકલિંગજીનું દેવાલય તેનું નાક છે.

ઉદયપુર જવાના રસ્તામાં “ગોલોક,” “વૈકુંઠ” અને “કૈલાસ” ની ઉપમા ધારણ કરેલી દેવતાઈ જગાઓ જોવામાં આવી, એ પણ મને એક સાનંદાશ્ચર્ય પામવાનું કારણ મળી આવ્યું. ઉદયપુર એકલિંગજીથી પાંચ કોશ દૂર છે. એકલિંગજીના કુદરતી પહાડી કિલ્લાથી ની-કળી ઉદયપુરનો રસ્તો લીધો, પહાડોની કટિ કોતરી સડક બાંધેલી છે, તે ઉપર રહી જતાં ઝાડખીડ, નદીનાળાં; નજર નીચે આવી જાય છે; અને તેથી પૃથ્વીના પટ ઉપર ઇશ્વરે પોતાની અનહદ ચતુરાઈનું વિ-શાળ વનલોલાનું ચિત્ર ચિતર્યું હોય એવું જણાય છે. જેમ જેમ ઉદય-

પુર તરફ વધતા જઈએ તેમ તેમ પહાડો આછા પડતા જાય છે. છૂટા હવામાં પહાડોની વચ્ચેના મેદાનમાં ઉદયપુર વસેલું છે. તેની પડોશમાં થોડા ડુંગરા ઉદયસાગર અથવા પિછોલાસાગરની મોટી પાળરૂપે આવી રહેલા છે. મેં ઉદેપુરને માટે જેવી કલ્પના ધારી હતી—જેવો નકશો મનમાં ચીતર્યો હતો, તે જ ઘાટમાં મોડરાએકું તે જોઈ હું સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. ઉદેપુરના રાજમહેલો જાણી દારીગરીના નમુના છે, પિછોલાસાગરની મધ્યે “જગમંદિર” ને “જગનિવાસ” નામે ખાંધેલાં રાજમંદિર આર્યભૂમિના ભૂપતિઓનાં વિલાસસ્થળના નમુના છે! ટૂંકામાં ઉદયપુરના દેવી અને માનુષો દારીગરનો દેખાવ આ ભારત-ભૂમિનો ભાવ વધારે એવો છે.

ઉદયપુરથી પાછો ફરતાં મેવાડનું પ્રાચીન પાટનગર ચિતોડ જોવાનો જોગ બન્યો, જે હાનિયોનું માનવંતુ સ્થાન મણાય છે. ઉદયપુરથી ૪૦ કોશ સપાટ પ્રદેશની હદે આવેલી એક કુદરતી ભીંત (ચિતોડને ડુંગર) ઉપર ખંડિત દશામાં તે વેગજેથી દેખાય છે. ચિતોડ જોતાં જે વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે અવર્ણનીય છે! ઇદ્રપુરી ઉજડ થઇ ગઇ હોય, સજીવન પવંત દ્યોષીજ થઇ ચાલના આકારમાં સૂતો હોય એ પ્રમાણેનું ચિતોડ જોતાં એટલે હર્ષને હરાવ્યો! ચિતોડના પહાડ નીચે મેવાડના સંપૂર્ણ ઉન્નતિ સમયે—તે રાજધાની રૂપે વિરાજતું હતું ત્યારે છ લાખની તથા ઉપર ત્રણ લાખ માણસની વસતી હતી, એમ ત્યાં સાંભળવામાં આવ્યું. જો કે આ વસ્તીની સંખ્યા હાલ આખા મેવાડ સામે જોતાં જાસ્તી છે, તોપણ એમ કહી શકાય છે કે, તે લાખો માણસની વસતીવાળું નગર હશે. હાલ આખા મેવાડમાં પંદર લાખ માણસની વસતી છે.

ચિતોડગઢ ઉપર રાજકીય વર્ગે મોટા મહેલોમાં વસતો હતો, ત્યાં હાલ જેવાં તેવાં ચીથરે હાલ માણસો રૂંપણ બાંધી રહેલાં છે; જેમની વસતી ખસે ત્રણસે માણસની હશે. વલોડીનું શહેર ગુજરાતના ઇન્જળા ફરના જેવું વેપાર રોજગારમાં ધામધુમિયું જણાય છે. આ ધામધુમિયા નાનકડા નગરની પૂર્વમાં ચિતોડનો ગંદ છે. તે ઉપર જવાનો માર્ગ મોટો—માડી, થોડા, હાથી, જાટ વગેરે જઈ શકે એવો સપાકૃતિએ ખણેલો છે. તેના ચાર મજલા છે. દરેક મજલે જવાના ખાંચા આવતાં મજબૂત દરવાજા છે; ને દરેક દરવાજે પહેરેગીરો આ ઉજડ પડેલી ઇદ્રપુરીની રક્ષા શ્રે છે. ઠેઠ ઉપર જઈ જોતાં

આનંદને બદલે ઉદાસી પેદા થયા વિના રહેતી નથી. રે ! વીર ભૂમિની, ધીર હવે એવી અવસ્થા જોઈ કોને ખેદ નહિ ઉપજે ! આ ગદ જોતાં જ આંખ કહી આપે છે કે—વીર પુરુષોના પ્રાણને રહેવાના દેહરૂપ—રે ! જોળિયારૂપ આ સ્થાન છે. જે ઉપર નાનાં મોટાં મળી ૮૪ જળાશયો, મહેલોનાં ખંડેર, મિનારા વગેરે છે. ગોમુખકુંડ જેમાં પાળ ઉપર મહાદેવના દેવળમાં શિવ ઉપર પોતાનું પાણી રેડતા ઝરાતું જળ ભેળું થાય છે તે, તથા બીજા ચોડા કુંડને તળાવ, તથા કુંભા. રાણાનો અતિ ભવ્ય જયસ્તંભ, મિરાંબાઈનું બંધાવેલું કૃષ્ણમંદિર, કાળિકાતુળજનાં મંદિર, સાંગારાણાનો સમરાવવા માંડેલો જૂનો મહેલ તથા હાલના ઉદયપુરના મહારાણા શ્રીસજ્જનસિંહજીએ પશ્ચિમીકુંડ ઉપર હવા ખાવાને બંધાવેલા ઝરૂખા વગેરે જગાએ સ્વદેશ સમયમાં એ અઢી કલાકના અંતરમાં જોયાં,

ચિતોડ સ્ટેશને હું મારગશર વહિ ૩ ને બુધવારને પરાક્રિયે પ. હોંચ્યો ત્યારે કુંભારાણાનો કીર્તિસ્તંભ ચિતોડગઢની આડી ભીંત ઉપર જળે કોઇ આકાશી દેવ—કોઇ અતિ દિવ્ય દેવતા—પ્રાચીન કાળનો કોઇ જયવીર જોમો હોય તેવો દેખાતો હતો. અને રાત્રિમાં ત્રણ ચાર કો. શને અંતરેથી તે જ ઘાટમાં દેખાતાં એ જગો વિષે અને વિચિત્ર વિચાર ઉપજાવતો હતો ! રે, એ જયસ્તંભ એ જગ્યોના મનમાં વધારો કરતો હતો, ગઢની ગંભીરના દર્શાવતો હતો, અને ચિતોડનો કંઈક તોડ જણાતો હતો. જે મિનારા વિષે હું મનમાં મિનારા અણી વિસ્મયતાની આંખે જોતો હતો, તે જ મિનારા ઉપરહું એ જ દિવસની સાંજરે ઠેઠ ઉપર સુધી ચઢ્યો, ને તેમાંનું શિલ્પી કામ જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. મિનારાની બાંધણી મજબુત છે, ને તેમાંનું કોતરકામ ધણું જોવા જેવું છે. ચિતોડના હુંગર ઉપર આ કીર્તિ—જયસ્તંભ સર્વથી જોયો છે. તેમાં દેવ, ગંધર્વાદિની મૂર્તિઓ આરસની કોતરેલી છે. જેનાં નાક, કાન, કાંઠાં ને સ્ત્રીઓનાં સ્તન અટક્યાના સુસલમાનોએ છેદી નાંખ્યાં છે ! આ જયસ્તંભ કુંભારાણાએ શુજરાત અને માળવાના સુલતાનોને જીતેલા તેની યાદગીરીનો છે, તેના આરંભ સંવત ૧૫૦૧ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ ને શનિવારે કરી સંવત ૧૫૦૫ ના માધ સુકલા ૧૦ મે પૂર્ણ કર્યો છે, એમ પ્રારંભની ને પૂર્ણ કર્યાની પ્રશસ્તિઓ જોતાં જણાય છે.

ચિતોડનું વિશેષ વર્ણન કરવાને અત્ર પૂરતી જગો નથી, છતાં જે લખાયું છે તે જ મને આ ઉપોદ્ધાત સામે જોતાં લાંબું લાગે છે, તોપણ મેવાડની પુરાતન માનવંતી રાજધાનીને માટે આટલું તો જોગ-ખાણ વાંચનારને મારે કરાવવું જ જોઈએ, કે જેને મેળવવા માટે વીર પ્રતાપે આકરાં પણ લીધાં હતાં.

મેદપાટ ( મેવાડ ) ના પ્રવાસમાં રાજધાનીનું એક નગર જોવાની ન્યૂનતા રહી ગઈ છે; જે અરવલ્લીના ગીચ પહાડોમાં અટપટી જગોમાં એક ડુંગરી ગઢરૂપે આવી રહેલું છે. વાંચનાર આ નાટકના અર્થક ઝળના પ્રવેશ ૪ થામાંનો કાવ્યહંદ વાંચશે તો એ રાજધાનીનું નામ ને રૂપ તેમની જાણમાં આવશે, કે તે પ્રતાપરાણ્યએ મેગસેનાથી નિર્ભય રહેવાની ખર્મદ કરેલી રાજધાની કોમલમેર હતું. કોમલમેરનું કવિતામાં કીધેલું કાલ્પનિક વર્ણન સરખાવી જોવાને તે સ્પષ્ટ ન થયું—તેને નગરે જોવાનો યોગ ન આજ્યો એટલી અનુસિ રહી, પણ અમદાવાદ આજ્યા પછી ટાંડસજસ્થાનના ગ્રંથમાંથી તેનું ચિત્ર આજેદ્દમ મેં જોયું તથા મને સંતોષ થયો છે, ને એથી હું કહી શકું છું કે—કોમલમેર વિષે ઉપજેલી મારી કલ્પનાને જાણવું જ તે સ્થાન છે.

મેવાડનું વર્ણન કરવાને અત્ર જોઈતી જગો ને સમય નથી; ઉપલક્ષ વર્ણને હૃદયી જાહે જગો રેણી છે; માટે આખા દેશના દતાં-તમાં એ બોલ બોલી એ ત્રિપથ સમાપ્ત કરું છું.

જેવો મારવાડ પાણીના દુષ્કાળનો, રેતીના સ્થૂનો, ઝાડપાન વગરનો સપાટ પ્રદેશ છે, તેથી ઉલટા આ મેદપાટ અથવા મેવાડ ઝાડપાન ને જંગાલયોનો બરેલો રણિયામણો પ્રાંત છે, જેમાંનો કેટલીક જગોનો કુદરતી દેખાવ આંખને આનંદ આપે છે. આ પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ પહાડી ને કેટલોક ભાગ સપાટ છે. ભાષા ગુજરાતી સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી અને ગીત તથા ગાયન કાળને મધુરતા તથા મનને તૃપ્તિ ઉપજાવે એવાં છે, ઈત્યાદિ.

નાટ્યોદ—ચંપત ૧૯૩૪

જયેશ સુદિ ૪ ગુરુવાર.

ગાં ૨૧૦ લાટ.

## પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ નાટકને રાજપ્રજા તરફથી સાંઝે ઉત્તેજન મળ્યું છે અને મળે છે; અિટિશ તથા ગાયકવાડી કેળવણી ખાતાએ પરિતોષિક અને પુસ્તકશાળાઓ માટે તેની પસંદગી કરી છે; પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું તેવામાં થોડા વખત પછી રાજકોટ “રાજકુમાર કોલેજ” માં ધનામ આદિના સમારંભમાં શિક્ષકોએ આ નાટકની તાલિમ આપી તૈયાર કરીલા રાજકુમાર અને નવાયનદા આદિએ આ નાટકમાંના અમુક અમુક ભાગ સારી રીતે ભજવી બતાવી તે સમયના પોલિટિકલ એજન્ટ તથા અન્ય ઉચ્ચવર્ગીય પ્રેક્ષકોને આનંદ આપેલો એમ તે સમયનાં અંગ્રેજ અને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોથી જાણ્યું હતું, અને એ પછી ટાઇ ટાઇ સ્થળે-સ્કૂલ કે શાળાઓમાં તેમ થતું જોયું સાંભળ્યું હતું. નવી વાંચનમાળામાં એ નાટકમાંના પૃથક્ પૃથક્ પ્રવેશને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તેમજ સ્કૂલોમાં ચલાવવાના ઉદ્દેશથી “સાહિત્યરત્ન” અને “સાહિત્યવિલાસ” નાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેમાં પણ આ નાટકમાંથી કર્તાની પરવાનગી લેઈ તેમાંના અમુક અમુક ભાગ તેના પ્રકાશકોએ દાખલ કરી છે. હમણાં બે એક વર્ષથી તે સ્કૂલોના નેતાઓના જણાઈ એ નાટકને સ્કૂલશિક્ષણમાં ગુજરાતી શીખવવામાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; આજથી ત્રીજી સાલ ઉપર વડોદરા “સયાજી હાઈસ્કૂલ” ના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ સાક્ષર શ્રી હીરાલાલ વ્રજભૂષણદાસ શ્રેષ્ઠે પસંદ કરી તેને પોતાની સ્કૂલમાં પ્રવર્તાવ્યું હતું, અને ગત સાલથી અમદાવાદ “પ્રોપ્રાયટરિ હાઈસ્કૂલ” ના ઉત્સાહી પ્રોપ્રાયટરોએ તથા “જૈન હાઈસ્કૂલ” ના હેડ માસ્તરે એ નાટકને પોતાની સ્કૂલમાં ચલાવવા માંડ્યું છે. આજા છે કે, જીજ્ઞેથી પણ આ વાતનું અનુકરણ થશે.

અભ્યાસીઓને વિશેષ સુગમ પડે માટે ફૂટનોટમાં કઠિન શબ્દાર્થ આપ્યા હતા તેમાં આ આવૃત્તિમાં વધારો કર્યો છે, તથા છેલ્લે ટિપ્પણી ચૂકી સમજાવવા જેવા શબ્દો અને ગદ્યપદ્યમાંનાં વાક્યોનું વિવરણ કરી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે; એથી વિદ્યાર્થીઓને આ

અને વધારે માહિતી મળશે. અશિક્ષિત શિક્ષકો ટિપ્પણી જોઇ સારમાં જણાવેલું વિસ્તારપૂર્વક સમજાવશે, તેમજ નાટકમાં દેહેવામાં આવેલા પૂર્વાપરના જાણવા જેવા સરદાર સુખા આદિની હકીકત કવિતાસને આધારે વિસ્તારી જણાવશે, તો તેથી છોકરાઓને વિશેષ જાણવાનો લાભ મળશે.

અમદાવાદ—સંવત ૧૯૬૮  
દિ. આવાહ સુદિ ૧૨ ગુરુવાર.  
તા. ૨૫-૭-૧૯૧૨.

}

ગાં ૨૧૦ ભટ્ટ.

## છટ્ટી આશુત્થિની પ્રસ્તાવના.

આ વખતે પાંચમી આશુત્થિની પ્રસ્તાવનામાંનો પહેલો અને છેલ્લો પરિષદે કમી ક્યાં છે; કારણ કે, તે સમયે જણાવવા જેવા તે હતા. વિશેષમાં આ વખતે જણાવવાનું કે મત વર્ષમાં “સ્વચ્છતાકાંક્ષા છોકરાસાથ હાઇસ્કૂલ” માં ગુજરાતી શિક્ષણમાં આ નાટકને સ્થાન મળ્યું છે.

કાગળો આદિના ભાવ લકાઇને લીધે જમણા ઉપર જવા છતાં કામત હતી તે જ કામમ રાખી છે. ખાત્ર પૂર્ણ પરના ચોનેરી અક્ષરોને સ્થાને રૂપેરી રાખ્યા છે; કેમકે તેના ભાવ પણ મળ્યા તેજ છે.

આ આશુત્થિ મારા તત્કાલી પ્રસિદ્ધ થતી હોવાની છે; કારણ કે તે ૭૦ વર્ષના વયની પાસે પહોંચ્યો છું; ચરીર જર્જરીભૂત થતું ચાલ્યું છે અને રોગાદિના પ્રહાર દેહરૂપી દુર્ગ ઉપર ચડે જાય છે. પ્રતાપ નાટકની કૃતિ પ્રસિદ્ધમાં આવે એક જમાના ઉપર કાળ વીત્યો છે; છતાં કેળવાયલા પુરુષોમાં તે ઉપરનો ભાવ ઝંખો પડ્યો નથી, પણ કેળવણી આપનારા વિદ્વાન વિદ્યારુઓથી તેને શિક્ષણમાં સ્થાન આપાતું જાય છે, એ મારા પરમ ચંતોષનું કારણ છે, મારી પ્રસિદ્ધિનું કારણ પણ એ મારી પહેલી વીચી પંજીની કૃતિ છે, કિં ચહુના?

અમદાવાદ—સંવત ૧૯૭૮  
દાન્યુન સુદિ ૮ ગુરુવાર.  
તા. ૧-૮-૧૭

}

ગાં ૨૧૦ ભટ્ટ.

## સાતમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કવિના ધારવા પ્રમાણે છઠી આવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિ તે તેમના તરફની છેવટની જ નીવડી છે, કેમકે ચાર પછી સંવત ૧૯૭૬ ના જોડ વદ ૧૪ એટલે તા. ૧૫-૬-૨૭ ના રોજ તેમનો પાર્થિવ દેહ વિલય પામ્યો છે. તેમ છતાં છઠી આવૃત્તિની બંધી નહોતી ખપી જવાથી આ સાતમી આવૃત્તિ છપાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અમે તેમાં કાંઈ સુધારો વધારો કરવો જરૂરનો ધાર્યો નથી. માત્ર તેમનું જન્મ વૃત્તાંત ટૂંકામાં નીચે આપીએ છીએ:—

એમનો જન્મ સંવત ૧૯૦૪ ના વૈશાખ વદી છઠ્ઠી બુધવારે અમદાવાદથી છ ગાઉ ઉપર આંજી ગામમાં એમના મોસાળમાં થયો હતો. એમની માતાનું નામ માહાકોર અને પિતાનું નામ રાજરામ હતું. એમનાં માતૃશ્રી એમને ત્રણ વર્ષના મૂકી દેવલોક પામ્યાં હતાં. એમના પિતા ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ ગામમાં રહેતા હતા. તેમને બીજી વારના લગ્નથી આ એકજ સંતતિ હોવાથી કાળજીપૂર્વક તેમની સંભાળ રાખતા.

પ્રથમ ગામડી નિશાળે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ચાર પછી સરકારી નિશાળે ખેડા. છેવટે સુરતની ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં કેળવણી લીધી અને મહેતાજીની નોકરી મળી. કવિતા રચવાનો નાનપણથી શોખ હોવાથી તે તરફ પ્રવૃત્તિ આણુ રહી હતી. નિશાળ ખાતામાંથી રજા લઈ લઘુ-ભારત વગેરે ગ્રંથો રચવામાં કેટલોક સમય ગાળ્યો. તેમના લખેલા ગ્રંથોમાંથી નીચેના છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે:—

૧. લીલાવતી કથા. ૨. ભરૂચ જિલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ.
  ૩. પ્રતાપનાટક. ૪. મનોવિકાર. તથા આશા નિરાશ વિષે નિબંધ. ૫. લઘુ ભારત ૫ ભાગમાં. ૬. સંસ્કૃતી ગુણવંતની કથા ૭. પાર્વતી કુંવર ચરિત્ર.
- એમનું લગ્ન બાળપણમાં એટલે નવ વર્ષની ઉંમરે થયું હતું તેમની સંતતિમાં હાલમાં બે પુત્રો હયાત છે. તેમાંના એક ગોવિંદરામ એન્જીએટ (બી. એ.) છે. અને અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલમાં માસ્તર છે. કવિના સ્વભાવ વિષે રા. રા. ચંદ્રસેકર સમાલોચકમાં સંક્ષેપમાં લખે છે તેનો સાર એ છે કે:—

એમનાં સ્વભાવમાં કામળતા તેમજ દૃઢકપલું બંને હતાં તે કોંઈ તેમજ આનંદી પણ હતા. એમનામાં સ્વતંત્રતા તેમજ સત્યવાદિતા હતી. સખ્તાઈ તેમજ સ્નેહમયતા હતી. ઝીણવટ અને ચોકસાઈ હતી. સાદાઈ અને રસિકતા હતી. વધા આટે સાચો અને ઉઠો પ્રેમ હતો તથા એક નિઃશ યુક્ત સાહિત્ય સેવાની વૃત્તિ હતી. એમનામાં મનો-રંજક અને હૃદયસ્પર્શી શિક્ષણ કળા હતી. તેથી તે સારા શિક્ષક બન્યા હતા, તેમ પોતે સ્વાશ્રયી હતા.

રાયપુર પખાવીની પોળ,  
અમદાવાદ. તા. ૧૮-૩-૨૧.

} ડુર્ગાશંકર જ્યેષ્ઠાશમ ભટ્ટ.



प्रतापनाटकप्रारंभ.

# પ્રતાપનાટક.



## અંક ૧ લો.



### પાત્ર.

સૂત્રધાર.....નાટકનો ભજવનાર મુખ્ય નાયક.

વિદૂષક.....તેનો સહાયક-રાણાનો રંગલો.

પ્રતાપસિંહ.....ઉદેપુરમાં પટાભિષેક થયેલો મેવાડનો  
મહારાજ-રાણો.

કૃષ્ણસિંહ.....તેનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત, સહુળરનો રાવલ.

ભાભાશા.....તેનો દિવાન.

માનસિંહ.....તેનો સામંત-દેલવાડનો ઝાલોરાજ.

ખારેટ.....તેનો રાજકવિ.

રામસિંહ.....રાણાનો આશ્રિત ગ્વાલિયરનો રાજ.

ખંડેરાવ.....તેનો પાટવી કુંવર.

ખીજ ભાયાતો, સામંતો, નાગરિકો ઇત્યાદિ.

સ્થળ-મેવાડનું ઉદયપુર.



# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૧ લો.

### નાન્દી પંગલાચરણ.

( સમ્બરાવૃત્ત. )

આકાશે આસપાસે ગિરિસભ ગરવા મેઘમાતંગ<sup>૧</sup> હાથી,  
અગ્નિના બાણુ જેવી ચળકિત ચપળા ચાર દિશે ચલાવી—  
સિંહોના નાદ જેવા ઠડઠડ કરતા આમથી સાદ આણે,  
એવા દેવાધિદેવા ! વૌરસ જનમાં આશુને આજ દાણે.

### આમુલ<sup>૨</sup>.

સૂત્રધાર—( પ્રવેશ કરી ઘૂમું લેઈ. )

( શાંદૂલવિકૌકિત. )

વિધાધાર ! વિચિત્ર નાટક રચ્યું, આ વિશ્વતું તે હરે !  
સદા તું ખુદ સૂત્રધાર જગતે, ખેલો કરાવે ખરે !  
છે જૂદા બહુ વેશ એશ જનના, દેં ક્ષેત્રકીએ કળ્યા,  
મેઠા પાંડ કરાડ, ઝાડ, તલિયાં જેતાં મનુષ્યો મળ્યા. ૧  
પક્ષી ને પશુ, જીવ, જંતુ જગમાં બાપી રહી જે કરે,  
ભર્તીઓટ સમુદ્ર હોધ ઝડપીઓ નીમે રહીને શરે;

૧. વર્ષાદરૂપી હાથી. ( વરસાદનાં વાદળ ). ૨ નાટકનું મુખ-એવડે ના-  
ટકનો સાવ સમજાય છે, જેમ પેટનો સાવ મોંદે સહજ બોલવાથી સમ-  
જાય છે તેમ; ને જે પ્રકરણમાં પચણું બરવાતું હોય તેનો માર્ગ નટે છે.  
કેટલાક વિદ્વાનો એને પ્રસ્તાવના પણ કહે છે.

શેરે! સુંદર સુંદરી નિજપતિ-સેવા વિષે વર્તતી,  
કુઆમો કુલટા કલેશ કરીને કે કંથને કડંતી. ૨

આ તારી અવનાશી! વિશ્વરચના જોતાં મતિ માહરી,  
વિસ્મયે પામી ગઈ શું વર્ણવિ શકું! કર્તા કૃતિ તાહરી;  
હીધા તેં કર્તાર પૃથ્વીપડમાં જે રાજ્યરંગે ધણા,  
રાજ્ય રાક્ષસરૂપ, દેવસભ કો, જોતાં ન જેમાં મણા. ૩

કોના રાજ્ય વિષે વિશેષ વરસ્યા, વરસાદ લોહી તણા,  
કોમાં કાંચનમેહ આવી વરસ્યા, બ્યાપાર વાધે ધણા;  
બોમે! સૂર્યશશી-મચ્છાલ પ્રકટી, ધારી દોવા તારકા,  
દર્શાવે ભવનાટ્યખેલ બનતા, ત્રિલોકના તારકા! ૪

પ્રખ્યાતો પરતાપ ટેકધર જે રાણા ઉદેપૂરનો,  
શાણો તે કુળશુદ્ધ, યુદ્ધવિજયી, સરદાર જે શરનો;  
આખો એ રજપૂત આપ અનમી હિંદુ વિષે તેં ધર્યો,  
જેને જેર અકબ્બરે નિજ થવા, આયાસ આખો કર્યો. ૫

ખોયું રાજ્ય ખરાબ ખૂબ બનિયો, ખોમાં વસ્યો ખાંતથી,  
પત્ની ને પરિવાર પીડ સહતાં પેખ્યાં પુરી પાંતથી;  
તોયે ના નમ્યું આપ્યું ટેક તબિને દિલ્હીતણા શાહને,  
રાખ્યું કુળ વિશુદ્ધ જોઈ જીવમાં આ ખલકના રાહને. ૬

ત્રાતા! એ પણ રાજ્યરંગ મહિં છે, તારા કર્યા નાટકે,  
ખેલો ખલક વિષે કર્યા અવનવા, હમ્મેશ કો ના ટકે;  
આ વેળા હું અશક્ય ધાઈ ઉરમાં આશા જગત્પાતક!  
રેકી તે પરતાપનાટક બળ-વાતી મતિદાયક! ૭

જે જે નાટકકાર સાર નિરમ્યા તેં હે વિભો! ભૂતજે,  
તે આજે મતિ તુચ્છ મૂઠ છઈ હું, ધાર્યું ન માઈ વળે;  
ફૂં દંસનિ આગળે કરિતણી આજે જ કિલ્લું યથા,  
મોટા નાટકકાર આગળ તથા છે જ્ઞાન માઈ વૃથા. ૮

કીડાંનિ મુખ માય કેમ કરીને લાડૂ સવા શેરનો ?

ઊપાડી શું શકે જુઓ અળશિયું એ ભાર તે મેરનો !  
તેથી રીતિ હરિ મતિ વિના, મેં આ મહાનાટક,  
તું ધારે અવિનાશો સાલ કરવા, તો બુદ્ધિ મારી ટકે. ૯

( નાટક જોનારાઓના સામું જોઈ )

સુત જનો ! આ સ્થળને વિષે જે વિષયનું નાટક લખવી તમને  
આનંદ આપવો છે, તેનો આશય ઈશ્વરપ્રાર્થનાના કાવ્યમાં હું માર્ષ  
મળ્યો; પરંતુ તમારા આગળ તે વિષે જરા વધારે સ્પષ્ટીકરણ<sup>૧</sup> હરું છું.

[ એમાં વિદ્યુત્ત ગ્રામ્યુચ્ચ ધારણ કર્યો છે, જે રોહુ વાંટી જમીયા  
ખોરથો છે, એવે વેધે પ્રવેશ કરે છે. ]

વિદ્યુત્ત—(કાઠી આંખે હાથ લાગો કરી) ઓ ખેલાડી ! કહી-  
કરણ<sup>૨</sup> પછી દરજે, પણ આ રાવણની સભામાં શી વિધિ<sup>૩</sup> લાગ્યો  
છે, તે મને કહી નાંખ !

સૂત—ઓ રાનના રાજ ! જરા વિચારીને ખોલ; અહિંયાં  
માળકોને ખૂબો પડાવવાનો ખેલ નથી થતો; જો, ગંભીર સમાજનો  
ખેલ છે તેમના સામે નજર કરી જો. ખોલમાંથી તારો તોલ થશે.

વિદ્યુત્ત—(સમાજનો સામું વિચિત્રપણે જોઈ) હા હા હા !!!  
(સૂતધાર સામું જોઈ) તું કોઈ જનનો રાજ<sup>૪</sup> જણાય છે ! માનથી તારા  
કાન પૂરવાને જ ખગધ્યાન ધરાવવા બધાને ચૂપાચૂપ બેસાડી દીધા  
જણાય છે. ખોલથી તોલ ચવાની ખીક લાગતી હોય, તો દોલ વગડાવ !

સૂત—રે, તું તો કોઈ ટેકનો તારો જણાય છે ! નાકપર માખ  
ખેસે, તો નાક કાપી નાંખે એવો !

વિદ્યુત્ત—હા હું એવો જ છું. (કેંદમાંથી જમીયો કાઢી સૂતધારનું  
નાક ઝાલતાં) લાવ આ તારા જ નાકપર ખેડી છે !

સૂત—(તેને તરછોડી વેગળો કરી) રે ! તું આવો નવાહતો  
માણસ કોણ છું ?

વિદ્યુત્ત—ભલાનો ભાઈ, ને ખરાનો જમાઈ છું !

સૂત—કીક, કીક, તારો ન ચર્ષ જા; તારા જેવા ભાઈનું  
પણ કામ છે.

૧ પુલ્લું કરી સમજવલું. ૨ દુઃખનું વિવેચન, અહિં યશસ્વાનો અર્થમાં  
સમજવું. ૩ સલાહ, સંધિ, વગર ભાડાની ભાંજગડ. ૪ વરરાજા.

વિદ્વ૦—ભાઈ કહીને રાષ્ટ્ર ચઢવી શું અહિં માઈ રાષ્ટ્રવું કરવું ધાર્યું છે? તાઈ પસાઈવું પળવું હોય તો કહી નાંખ !

સૂત્ર૦—હવે કૃપા કરી જરા શાંત થાઓ. મને જરા કહો, તમે કોણ છો, ને આપને ક્યાં રહેવું ?

વિદ્વ૦—અમે સદા શાંત છીએ; પેટમાં મળવાળા ખબને અમારે વિષે બ્રાંત પડે છે! અમે કોઇનું આપ્યું, તે તો બ્રાહ્મણનું શાપ્યું સમજીએ છીએ; ખાંડાબળે મેળવેલું અમારે ખપે; પછી અમારે રહેવું ક્યાં, તે તું આપે જ વિચારી જો. જ્યાં પગ મૂક્યો તે ધરતીના અમે ધણી! રે સિંહનું સ્થળ કયું? વનમાં મનમાં ફાવે ત્યાં શરે, તેમ જનમાં જ્યાં જઈએ ત્યાં અમાઈ રાજ, ને અમાઈ તાજ.

સૂત્ર૦—અહો હો હો!! ઠાકાર! તમે તો ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહ જેવા આંટાળા ને કાંટાળા જણાઓ છો! ખરે, તમારે જેવા રત્નપુરુષ અમને મંગળાચરણ કરતાંમાં જ મળ્યા એથી અમારો આરંભેલો ખેલ પૂર્ણ થશે. તમારા જેવાની અમને મોટી ખોટ હતી.

વિદ્વ૦—ઉદેપુરના પ્રતાપનું, ને જોધપુરના બાપનું અમારે શું કામ છે? તે મોટા તેમના ધરના! તેમના આંટા ઉઠલી ગયા, ને કાંટા કોહી ગયા! અમને રત્ન ગણી કોઈ ગાંડુના ધરણમાં મઢવા છે શું?! ના, ના! તેમ નહિ થાય. આ રત્ન કોટિ પ્રયત્ન કરે મોટા પૃથ્વીપતિના મુગટમાં મારવાનું નથી!

સૂત્ર૦—એમ માં બોલ ભાઈ! ઉદેપુરનો પ્રતાપી પ્રતાપ જેનું નાટક આ સભામાં વિરાજેલા વિદ્વાનો અને ધીરવીરો આગળ ભજવી બતાવવાનું છે, તે એવો તો ટકી અને કુળભિમાની છે કે, તેના તાજમાં તારા જેવા ત્રણસો રત્ન સમાઈ જાય તે શોધ્યાં પછી ન જડે. સૂર્ય ઉગે દીવો હળદરના ગાંઠડા જેવો જણાય છે તેવો તું પ્રતાપરાણા આજે નજરે આવે એમ છે. રે! શેરને માથે સવાશેર પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, માટે તાઈ હુંપદ હેવામાં જ રાખ.

વદ્વ૦—ઓ પ્રતાપના જશ્નજેડુ! તારા પ્રતાપના પ્રતાપના પોદારને તારા કાળજની કોઠારીમાં બારી વાસી બેઠારી રાખ! હું તારા પ્રતાપને મારી શાખ આગળ લાખ<sup>૧</sup> જેવા લેખું છું.

૧ લાખ પીપળાની કે જોરડીની.

સૂત્ર૮—ઓ અભિમાની ! માનના મેઠ પર્વતને જાયે શિખરે  
મા મદ; પ્રતાપને જોવાં તમર આર્ધ તું નીચે પડીય તો તાં એક હાડકું  
શોધ્યું નહિ જડે, ને તારાં ખોશોલાં પીંછાં હવામાં ક્યાંક ઉડી જશે !

વિદ્વ૦—ઓમ છે ! વારૂં ચાલ જોઈ, તારો રાણો કેવો છે તે !

સૂત્ર૦—ઓ માની ! તે કેવો છે તે હું તને જાતાં છું; પણ  
સાક્ષી, તે આવો છે:—

અગવરાટ.

સિંહો કેરી સમામાં ગરજન<sup>૧</sup> કરતો કેસરી<sup>૨</sup> એક દોયે,  
ચતુનો દર્પ<sup>૩</sup> દેખી બની બહુ અધિરો દોષથી રક્ત દોયે;  
તેવો તીખો અતિરો રવિકુળ-રવિ એ દેખતાં ટેકી રાણો,  
દેખી વિદ્યુત દોવો દોવો-દોવ સમ તું ચૈય ત્યાં સંખવાણો. ૧૦  
[ તેઓ નય છે. ]

॥ इति आमुखम् ॥

૧ ગર્જન-ગર્જના. ૨ સિંહનો રાજ. એને કેસરી પણ કહે છે. કેસરી  
જેવા રંગનો તેથી કેસરી અને કેસવાણીવાળો તેથી કેસરી. ૩ અભિમાન,  
ગર્વ.

## પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—ઉદ્દેપુરમાં પ્રતાપ રાણાનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તેના સામંતો વગેરે.

પ્રતાપસિંહ.—મારા માનવંતા શ્વરા સામંતો ! ઉદ્ધારાણાએ ચિતોડગઢ ગુમાવ્યા પછી આ મેવાડના રાજની ખરેખરી અવદશાનો આરંભ થયો છે. જોધપુર, જેપુર, વિકાનેર ને યુંદીના રાજાઓ અકબરના ખરીદેલા ગુલામો જેવા થઇ ગયા; અરે ! એટલું જ નહિ, પણ સીસોદિયા રાણાનો વંશજ સગરો<sup>૧</sup> પણ નગરો બની બાદશાહનો બન્યો !

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, સત્ય કહો છો; આ રાજ્ય માણસે ભાગ્યું એટલું જ નહિ, પણ પૈસે ટકે સર્વે વાતે પાંગળું થયું છે.

ભામાશા.—સાચી વાત છે; આજ પાંચ વરસ થયાં રાજની ઉપજમાં રાતો પૈસો જમા થયો નથી; મોગલોની અને રજપૂતોની મારામારીમાં મેવાડ મેદાન થઇ ગયું છે.

પ્રતાપ—સાંગારાણાની<sup>૨</sup> અને મારી વચ્ચે ઉદ્ધારાણાની આડ આવી ન હોત, તો મેવાડની પરવાડમાં પણ કોઇ તુર્ક ભાગ્યે જ જોવામાં આવત; પણ ભગવતને લગ્નડવું હશે, માટે જ તેણે મેવાડનું માન સુસલમાનથી ખંડિત થવા આ રાજ્યના શેતરંજ ઉપર પોતાનું ધર સાચવી ન જાણે એવા રાજને જોડ્યા. બાજી ન બગડે માટે શ્વરા સહીદસે<sup>૩</sup> પરાક્રમ કરવામાં પાછી પાની કાઢી નહિ, જેમલ અને કુતેસિંહે સિંહ જેવાં પરાક્રમ કર્યા, પણ રાજની નબળાઇને લીધે બાજી ફરી ગઇ તે પાછી ઠામ આવી નહિ ! ચિતોડ જતે સીસોદિયા શીશ-વિહોણા થયા ! અરે ! મેવાડના રાજનું મસ્તક ચિતોડ ચારે દિશામાં ચઢાવું હતું તે સૌ કાંઇ જાણે છે.

રામસિંહ.—ક્યમ ન જાણે મહારાજ ! બાપા રાવળના વંશ-જેએ ચિતોડનો મહિમા સ્વર્ગ સુધી ચગકાવ્યો હતો એ વાત ઈન્દ્રને

૧. પ્રતાપનો ભાઈ સગરજી. એને અહ્યરે કંદહારનો સૂરો કર્યો હતો.  
૨. સંગ, બાબરનો પ્રતિસ્પર્ધી. ૩. સહુબરનો રાવત.



પણ અળણી નથી ! કયળેલી જાણ કોઈ દી ઘવ વાળવાના ઘાટમાં  
ગોઠવાશે એમ જાણી આપતો મેમાન ઉગર્યો છે, તે માત્ર સારા સ-  
માની વાટ જોવાને જ.

પ્રતાપ—સમે ફરી ગયો ! એવા સમામાં રાજને પાટે મેં  
પગલું ધર્યું છે કે, જે સમે આગળ જોવામાં પણ આવ્યો નહિ હોય !  
નહિ રાજધાનીનું ઠેકાણું, કે નહિ રાજને સાણું કરવાનું સાધન. સગા  
ભાઈ શત્રુ, નિમકલલાલ રજપૂતો નિરુપાય, ને સળજા તે તો મોગસના  
સાળા, એ લાળા મારા અંતઃકરણમાં બહુ ધીકે છે ! અને તેથી મ-  
નને એમ થાય છે કે—આણું કેવળ કયળેલું રાજ મેં કયુક્યું ન હોત,  
તો બહુ થયલા ક્ષત્રિયોથી વેગળો રહી પ્રભુનું મજન કરી આ સં-  
સાર તરી જાત. પણ આ તો સાચે છંદુદર સાલાવાળી વાત નીપતી  
છે; એટલે પહેરેલી વરમાળ કાઢી નાંખવામાં કાળીટીલી છે, ને રાખ-  
વામાં પણ આડી ખીલી છે.

કુણુ—મહારાજ, એમ કંટાળો માં ! રાજ્ય ચલાવવું એ મોજ-  
શાખમાં મહાલવું, હાથીના હોઠમાં હાલવું, ને વાંકી મરડમાં ચાલવું  
એમ નથી; તે તો ખરી તપશ્વર્મા છે ! જોખરની શયામાં સૂવું ને રા-  
જ્ય ચલાવવું બરાબર છે. જેનામાં રાજશુભ હોય તે જ રાજ્ય ચલાવી  
શકે, જે રાજ્ય ચલાવવું એ શાહુકારની પેદી ચલાવવા જેવો ધંધો  
હોય, તો સૌ કોઈ ચલાવે ને લાખોને માથે એક ધણી મુકર થાય છે;  
તેમ થાય નહિ. જેનામાં રોષ, ધૈર્ય ને વિજયીપણું હોય તે જ રાજ  
થાય છે. જે વાધજકરીને એક આરે પાણી પામ, સળજથી નિર્મળનું  
રક્ષણ કરી પોતાના દંકનો ત્રાસ ઉન્મત્ત અટકા હરમખોરોના ઉરમાં  
ઉપજાવી દેશના દુરમનની સામે જાય તે જ રાજ થાય છે. સિંહ પો-  
તાના બળવડે સઘળાં વનપશુઓને વશ વર્તાવી વનપતિ કહેવાય છે,  
જેની મર્જના આગળ મદગા ૧ માતંગના તંગ ઢીલા થઈ જાય છે;  
ગરુડ પોતાની શક્તિથી સર્વ પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠતા જોગવે છે; તેમ મનુષ્યમાં  
પણ જે શરપૂર ને સમરોરના જોરવાળો હોય તે સર્વને જેર કરી  
રાજનું છત્ર ધારણ કરી શકે છે. આ મેવાકને પાટે જોનો જોડો જમી-  
નમાં ન જડે એવા ઘસ નર નીપજ્યા, તેમણે જ આ રાજ્યનો રંગ

દુશ્મનોની છાતીમાં ઝગકાવ્યો છે ! આપ પણ તેમનાંજ વંશ જ છો. સિંહનાં સંતાનને શિકાર કેમ કરવો તે શીખવવું પડતું જ નથી. આપની હુશિયારી નાનપણથી જ અમારા ઉરમાં ઉમંગ ઉછેરતી આવી છે; ને તેથી જ પોતે રાજપદ પામ્યા છો. આપથી મેવાડની કીર્તિનો આથમેલો મૂરજ પાછો ઉગવાની આશા સર્વ કોઈ ધારી બેઠો છે.

માનસિંહ.—રાણાજી ! ચિતોડને ખોડ ન લાગે માટે શ્વરાક્ષત્રીઓએ રણમાં ઝૂઝી પોતાના કોડ પૂરા કર્યા, ને પ્રાણ ખોયા પણ પાછા ન ફર્યા, તેમણે તો કીર્તિના જ કોટ કર્યા છે. જેમણે પરાક્રમ કરી પોતાનું નામ આ જગતમાં ઝગકાવ્યું તે જ ચિરંજીવી જાણવા ! રાજપાટ, સુખ ને સાહિબી વહેતા વહેણાની ગોડે હાલ્યાં જશે, પણ પરાક્રમથી પેદા કરેલી કીર્તિ નામને સદાકાળ પોતાની સંભાળમાં રાખ્યા કરશે. ભાટ લોકો પણ ભાખતા આવ્યા છે કે,—

“ નામ રહતાં ઢકરો, નાણાં નહીં રહત;  
કીર્તિ કેરાં કોટકાં, પાડ્યાં નહીં પડત. ”

[ નેપથ્યમાંથી. ]

( સોરઠો. )

સિસોદિયાની શાખ, જાતી પાછી વાળવા,  
રાણો પ્રતાપ રાખ્ય, આ જુગ આખો જગધણી ! ૧

પ્રતાપ૦—(સોરઠો સાંભળી) એ કોનો સાદ સંભળાયો ?

ચોપદાર,—મહારાજ, આપના રાજખારોટ આવે છે.

પ્રતાપ૦—મલે, તેમને દરબારમાં આવવા દો. (ખારોટ આવે છે એટલે) ખારોટ ! આવો પધારો.

ખારોટ.—મહારાજને ધણી ખમા ! કવિઓના કોડ પૂરનાર, કીર્તિના કોટ, ભાટના ઉચાટ દૂર કરનાર, ગૌઆહ્લણપ્રતિપાળની કળા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે.

કૃષ્ણ૦—કવિરાજ ! રાજમાં તમારાં કાવ્યનાં વખાણુ ધણાં ચાલે છે. આજ તમે કીક વખતે પધાર્યા.

ખારોટ.—આપજી ! વાયુ તો તેનો તે જ છે, પણ ફલમાં ને.

વી વાસના હોય તેવી તે ફેલાય છે; તેમ આ રાજના જેવા રાજ તેવી અમારી કવિતા.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! વાયુ તેનો તે જ છે એમ માં બોલો. એક વાયુ ઝાડ પાન સકવી નાંખે છે, શરીર લૂખાં કરી માણસની મુખડળા ઝાંખી કરે છે, લૂનો વરસાદ વરસાવી કાનપટા બાળી નાંખે છે, ને એક વાયુ ઝાડ પાન પ્રકુલ્લ કરી શરીરને શાતા ઉપજાવે છે; માટે પવન પવનમાં ફેર છે.

ખારોટ.—આપુ ! વાયુ તો તેનો તે જ; પણ જે દિશામાંથી તે આવે છે, ત્યાંની પ્રસાદી તેવી સેતો આવે છે.

રામ૦—માઈ ! કવિઓનું ડાચાળજં જગદ્ હોય છે, માટે એમને નહિ પહોંચો.

ખારોટ.—પ્રતાપ નારાયણીનો ! પણ જો તે પ્રમાણે ન હોય તો અટકા ક્ષત્રીઓની કીર્તિ નાશ ન પામે એવા અક્ષરે આ જગતરૂપી જાડા લીસા પતરામાં અમારાથી થી રીતે દંકાય ?

માન૦—ખારોટ, આ સમે શોભે એવી દંધ નવીન તમારી કીધેલી કવિતા બોલો.

ખારોટ.—જે વખત આ મોંદું ફાટ્યું, કે એમાંથી જે નીકળ્યું તે નહું જ જાણ્યો. હું આગળથી કવિતા કરી મૂકવાનો ધંધો કરતો જ નથી. વખતે બોલું છું તે છોકરા લખી લે છે; માટે આપની મજા હોય તે વિષે બોલું.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! ક્ષત્રી રણમાં ચઢે ત્યારે તેમના ચતુરે કવી સંબર્ધ કરતા હશે, તથા ક્ષત્રીઓ સામે લડાઈમાં ગયા પછી દુસ્મનોનાં બધરાં છોકરાં શું કરતાં હશે, એ વિષે એકાદ કવિતા સંભળાવો જોઈએ.

ખારોટ.—(જરા વિચાર કરી) સાંભળો બાપુ ! શરૂ ક્ષત્રીઓ ! તમે પણ સાંભળજો; ને મહારાજધિરાજ ! આપ પણ આ ડોતક જેવી કવિતા સવિતાનારાયણને પ્રતાપે કરું છું તે ઉપર ધ્યાન આપજો.

પ્રતાપ૦—ખારોટ, બોલો.

સૌભાગ્ય તજીને વેષ વિધવાનો ધારે છે;  
 પુત્ર તેમના પિતા મરણ-મુખમાંહિ ગયા—  
 ગણી પિતૃશ્રાદ્ધ શંકા તજી અને સારે છે;  
 કેંક એવા શર સામે સમરે? સંચર્યા પે'લાં,  
 દાનપુણ્ય કરી નામ રામનું સંભારે છે;  
 લેણું-દેણું નક્કી કરી વિત્ત દઈ વારસને,  
 કામ કાજ સંસારનાં ચક્રી પરવારે છે.

૧

કૃષ્ણ—ધન્ય છે કવિ તમારી ચતુરાઇને ! ક્યાંથી ક્યાં ન-  
 જર લંબાવી !

ખંડેરાવ.—“ જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ ! ” આ  
 ધરડાઓથી આસતી આવતી કહેવતનો પાકો પુરાવો આજ મેં  
 નજરે જોયો.

રામ—ખારોટ, રાણાજીના પૂર્વજોની ગિરદાવણી જોલો. ત-  
 મારી સાથે કાવ્યનો વિનોદ કરવાને આજ જોઇતો વખત નથી.

ખારોટ.—સીસોદિયા રાણાઓની ગિરદાવણી મહાભારત કરતાં  
 મોટી છે; કહેતાં ને સાંભળતાં વર્ષનાં વર્ષ વીતે પણ પાર આને  
 નહિ એવી છે, તોપણ તેનો સાર મારા હૈયામાં મેં સાંચી મૂક્યો  
 છે, જે કે પાનાં પુસ્તકમાં જોયા વિના હૈયાની સૂઝે સૌ કોઇને આજ  
 વાંચી સંભળાવું છું.

માનસિંહ—વાંચો આપનું નવાઇ જેવું વાચન સાંભળવા સૌ  
 કોઇ એક ધાને થઇ રહ્યા છે.

ખારોટ.—

( છપ્પા. )

શુભો શૂરા સામંતો, પ્રતાપતણા પૂર્વજનું—

વર્ણન હું સંક્ષેપ માંહિ વર્ણુ યુદ્ધસંજનું;<sup>૧</sup>

લવકુળ સરજવંશ, નીપન્યા સુનામો નરવર,<sup>૨</sup>

અટક ટેકી વહા જનુના તોડનાર છર;

બાપા રાવળ એ વંશમાં પરાક્રમી પૂર્વે થયા,

મેવાહ-ગાદી ચીતોડને તાબે કરિને ત્યાં રહ્યા.

૧

આપો દુઃખમાં જન્મ ધરી જંગલમાં રજાયા,  
 પણ પરાક્રમે તેહ, પદવીં ડાંગીમાં જ બળ્યા;  
 મોરિવંશ પરમાર પાસથી ચિતોડ લીધું,<sup>૧</sup>  
 હિંદુસુરજ ઉપનામ, જંગલમાં બહિર કીધું;  
 એ પછિ ત્રીજી પેઢીવિશે પ્રુમાણ ખાસો નીપત્યો,  
 જે આગળ બાપુસિસ્તાનનો મહમદ કેદી તવ બન્યો. ૨

મંજી મંવત આરસે છો તણી સાથે સમરો,<sup>૨</sup>—  
 થયો શર મહાભેદ, વખાણે જેને અમરો;<sup>૩</sup>  
 દિલ્હીપતિ પૃથિરાજદણ રણયુમાં જોણે—  
 જણવી ઝાંઝું જોગ, રવર્ગપદ લીધું તેણે;  
 રાણી એનીએ સુતવતી કારભાર સિરપર ધર્યો;  
 કેતકુદિનશું જુધ જોડિને. દરાચિને ધાપસ કપે. ૩

લામક વયમાં કરણ, રાજપદ પામ્યો પોતે,  
 મદપ તે મંજી થાત, જાત મોસાળ ન તો તે;  
 તક સાધીને તુત, રાજ ઝાલોરે<sup>૪</sup> લીધું,  
 રહ્યે<sup>૫</sup> સિંધથી આવિ પાક પોનાત કીધું;  
 વિક્રમશક ખારસનાવને, રહ્યે ચિતોડ રાખિયું,  
 ઘેનોડ-ચાખ સીમેદિવા કરિ રાણાપદ<sup>૬</sup> દાખિયું. ૪

પછિ છત્રિય વર્ષમાં રાય છો પદ એ પામ્યા,

૧ મંવત ૭૮૪ માં આપો રાવળ મોહાથી નવમી પેઢીએ ગયા. મોહા વહલીયુરના શિલાલિખની સ્ત્રી પુષ્પાવતીનો પુત્ર હતો. તે માખિયાના હુમરામાં જન્મ્યો હતો, તેને વડનગરની કમળાવતી નામે આદામીને સોંપી પુષ્પાવતી સતી થઈ હતી, ઈત્યાદિ.

૨ સમરસિંહ એ પૃથિરાજનો બનેલી હતો, ને એની આસાક રાણીનું નામ કરમદેવી હતું. એણે પોતાના કારભારમાં હુલ્લુદીનને પુર આપી દે-રાવ્યો હતો. ૩ દેવલોક ૪ ઝાલોરનો રાજ-કરણનો જમાઈ. ૫ મદપનો બાઈ—કરણનો ભત્રીજો. એણે સિંધમાં ગાદી કરી હતી. ૬ પહેલાં રાવળ અટકથી ઓળખાતા, તે એણે રાણાનો અટકથી ઓળખાતા કર્યા.

આર્યધર્મ રક્ષતાં અમરપદ લઈ વિરામ્યાં;

પછી લખમસી થયો<sup>૭</sup> જુદામાં જાહિર એવો,  
ખૂનિ અલાઉદ્દીન શત્રુ સામે પલુ તેવો;

ચિતોડગઢ રક્ષવા લોહિના મે' વરસાવ્યા,  
એકાદશ નિજ પુત્ર મરણુ-મુખમાંહિ ધસાવ્યા;


આગ્રહ કરિ છેલ્લા અજયને કેલવાડમાં મોકલ્યો,  
રાણો જુદામાં જૂઝી પછી થયો જગતથી મોકળો. ૫

અજયસિંહ કરિ વિજય, કેલવાડે પદ પામ્યો,  
પલુ મુંજયકી<sup>૮</sup> ધાવ શિરપર લઈ ન વિરામ્યો;

નિજ બે સુતને કહ્યું, મુંજતું શિર જો લાવો,  
તો કળ મુજને વળે, પુત્રસુખતો લઈ લાવો;

સુત તે તો લાવી નવ શક્યા, (પલુ)હમિર હઠાળે હામથી—  
આણ્યું માયું કાકા કને, મુંજતાણું નિજ મામથી ! ૬

આ કારણથી હમિર કેલવાડે પદ પામ્યો,<sup>૯</sup>

સંવત્ ૧૩૩૧ મ.  આ કવિના રચતી વેળાએ માઈ મન મે-  
વાડના મહાપુરુષોનાં ચરાકમ નોંધાવાના પૂરમાં તણાવું હતું, તેથી જ્યાંમાં  
જ ચરણુ જોઈએ એ વાત ઉપર ધ્યાન ન રહેવાથી પાંચમા ને દશમા જ-  
્યામાં જે જે ચરણુ વધી ગયાં છે, પણ એમાં કાવ્યરોષ નથી, એમ જા-  
ણી હયાના ઉભરાયદા રસથી લખાયલી લીટીઓમાં પાછળથી વધારો જણા-  
તાં તે બાદ કીધી નથી. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં દોઢાયલાં વૃત્ત આવે છે. વળી  
બારોટ દરત માગી એવી કવિતા, મોઢે આવી એમ સંભળાવી એવું પ્રવેશ-  
માં જણાવ્યું છે, માટે તેમાં એવી કાવ્ય-વિસ્મૃતિ આવે એ તેના તરંગની  
પ્રુખી ગણાઈ છેકની છેલ્લક (છોલક-છાળ) ગણાશે તો બાધ નથી.

૮. કેલવાડામાં અજયસિંહનો શત્રુ કોઈ મુંજ કરીને હતો, તે તેના  
માથામાં ધા મારી નાશી ગયો હતો. ૯ રાણાની આજ્ઞા હમિરે પાળી તેથી  
તેને પાદ આણ્યું, (સંવત્ ૧૩૬૬) ને પોતાના પુત્રોનું અપમાન કર્યું. એમાં  
નો એક મરી ગયો ને બીજો મુંજનસિંહ હતો, તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો;  
તેનાથી અગિયારમી પેઢીએ શિવાજી થયો.

જય જેનો સૌ જોએ ઝગઝગીને ઝટ નાખ્યો;  
ચિતોડ તેણે લીધ, કીધ મહમદશા<sup>૧૦</sup> કેદી,  
કરી નામના નર્વાન, ફૂલ્ય ખિલઝીની ફેદી;  
અક્ષાઉદિનની હાકની ધાક દમીરે ઝોલવી,  
પરિખાતું પાણી રાખિયું, કહે એવું કોટિક કવિ. ૭

પછી ખેતસી ચયો, બાપના જેવો બળિયો,  
મુલક નવો જેહને પરાકમથી બહુ મળિયો;  
પહાણ સિલ્સાપાસથકી અજમિર ઝટ લીધું,  
જિહાજપુર મેળવી, હુમાયુનશું<sup>૧૧</sup> મુધ કીધું;  
ખેતસી વધ્યો ખાંડા બળે, વિજય વધારી આપનો,  
ખહિ લખાતણે<sup>૧૨</sup> શિર આવિયો કારનાર નિજ બાપનો. ૮

લખો તાત સમ ચર, કવિ લેખણે લખાયો,  
એથકિ લક્ષ્મી-સ્વાદ પૂર્ણ રીતે જ ચખાયો,  
પહાડિ પ્રાંત કરિ હાથ, ખાણ જવાહિરની બોળી,  
કસાઈપાતણી છત જડી જેતાં બોળી,  
કિલ્લા ખાંધ્યા બહુ કારના, દેશમાંહિ દોલત કરી,  
જવને દેરાં તોડેલ તે બાંધ્યાં બળવતે કરી. ૯

પૌત્ર નીવડ્યો પછી પાટ એને જય પૂરો,  
હુમોરાણે તેહ, જેહ શરામાં ચરો;  
વિક્રમમંત્રવત સાલ, ચક્રદશે પંચોતરમાં—  
પાખો પોતે પાઠ, કીધ નિજ દેશ નિહરમાં;  
અરિને કરિ પાધરા, કોટ કિલ્લા બહુ બાંધ્યા,  
દેવળ કરિ કારનાં, રનેહ સૈકાશું સાંધ્યા,  
મીરાં નિજ પૌત્રતતુજ-વધૂ, જેની કવિતા જગ ભણે,  
ત્યગ હુમાને પાકો કવિ<sup>૧૩</sup> કવિઓ નિજમતથી ગણે. ૧૦

૧૦. મુબારક. ૧૧ બાદશાહીને સુબો દરો. ૧૨ લખોરાણે.

૧૩. હુમોરાણેએ મેવાડી ભાષામાં અષ્ટપદોની ટીકા કરી છે.

આઈએ હુમોરાણીની રાણી હતી એમ ટોડ સહેબના ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત છે, ને તે આધારે “નર્મદા” તથા બીજા ઇતિહાસોમાં

પોત્ર પરાક્રમિ હવે, નામ સાંગે<sup>૧૪</sup> કુંભાને,  
 સંગ્રામે મહાશૂર સિંહ જેવો સૌ માનો !  
 બાળરતે બાવરો કાપિ દૂળ એણે કીધો,  
 બુદ્ધ વિષે જશ ઘણો જખમ ઝીલીને લીધો;  
 બહુ રાજ, રાવણ, રાવતો વશ વર્તાવ્યા એહણે,  
 એંશી ધા નિજ ઉમ્મર વિષે વપુએ ઝીલ્યા જેહણે ! ૧૧

રત્નસિંહ પછિ થયો, રત્ન જેવો અધિરાજ,  
 રખવ્યા આડે પહોર ખુલા પુરના દરવાજ;  
 સમરાંગણને<sup>૧૫</sup> ગણી રાજધાની પોતાની,  
 સાંગાનો સુત શર, પાછિ કદિ ન ધરે પા'ની;  
 રે ! વેત જમિન મેવાડની જવન હાથ ન જવા દિધી,  
 શરા રજપૂતોએ તદા, બહાદુરી એવી દિધી !! ૧૨

એ પછિની હાલની વાત સૌને છે તાણ;  
 તો શાણા સામતો, વાત શી વદવી ઝાઝી !  
 પડતો દી આવિયો, આયમ્યા સૂરજ સખળા !  
 રાત પડી શી વાત, દિવસ આવ્યા બ્યાં નખળા !  
 પરભાત થયોછે આ સમે, પ્રતાપ પાટે<sup>૧૬</sup> રાજતો,  
 એ દિવસ રૂડો દીપાવશે, રજપૂતોને ડાજતો. ૧૩

તે જ ક્રમ ચાલેલો છે, મેં પણ તે જ ક્રમ નોંધ્યો હતો, પણ હૃદયપુરના રાજકવિ શામલદાસજીએ હાલ પાકો શોધ રાણાજીની સહાયતાથી ચલાવી નવો એક મહાન ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છે તેમાં આ ભૂલ લાગી છે. મેં પણ તેમણે મને પોતીકા સિદ્ધ શોધ દર્શાવ્યા તેથી મારી ભૂલ સુધારી છે. મીરાં સાંગારાણાના પુત્ર બોજરાજજીની પવિત્ર પત્ની હતી, જે કુંવરપદે હતા તેવામાંજ દેહાસવાસી થયા હતા. તે મેહતાના ઠાકોર વીરમદેની પુત્રી, અને આકળર સામે ચિતોડનો રણરંગ શોભાવનાર જયમલની બેન હતી. ધન્ય છે વીરમદેના પિતૃપણાને, કે બેની પુત્રી ને પુત્ર ત્રિશ્વવિદિત થયાં !  
 ૧૪. સંગ્રાસિંમહ-રાણોસંગ ( પ્રતાપનો પિતામહ ) ૧૫ ચન્દ્રચેક્ર / ૨.



મેનાડે મહારાજ પ્રજાકર જેવો પાટ,  
પ્રતાપ બેઠો પ્રાદ, જશે સૌના ઉચ્ચાટ;  
દી વળશે સર્વનો, ગર્વ જવનોના ગળશે,  
ચિતોડગદથી પાપ, પાપિયોના ઝટ ટળશે;  
બાપા ને હમિર કુંભાજથી,<sup>૧૭</sup> બહાદુરી પૂરી કરી,—  
ઝંખો જશ ઝટ ઝગઝગવશે, શત્રુશિર નિજ પગ ધરી. ૧૪

સામંતો.—( હર્ષ અને સૌર્યને આવેશે ) શાખાલ છે દિવિ, આ-  
પતી ગંગતરંગ જેવી વાણીને અને ધન્ય છે રાણાજીના પૂર્વજોને!!

બારોટ.—બાપજી! રાણાજીના પૂર્વજોના પરાક્રમને ધન્ય છે  
એ વાતની ઈશ્વર સરખાથી પણ ના કહેવાતી નથી; તેમ પરાવતોના  
પૂર્વજોને પણ જોહો રંગ આપતો નથી! રે, તેઓ તો દેવતા જેવું  
આ દુનિયામાંથી ગયા પછી પૂજન પામ્યા છે! આગળની વાત  
અળગી મેલી હાલતું પાંચમા વંશ ઉપરનું તેમનું પરાક્રમ મારે દેવે  
ઉમરાઈ આવ્યું છે.

સામંતો.—કવિરાય, આપનો નીકળતો ઉમરો અંતરમં ઝી-  
લવા સર્વે કોઈ ટાંપી રહ્યા છે.

બારોટ.—બાપજી, કવિનાં કહેણ સાંભળવા કાપર કાન માં-  
ડતા નથી, પણ શરૂ તે સાંભળવા અતિ આતુર હોય છે, એ હું  
જાણું છું; માટે મારે જોડે આવેલા બે જોડા હું બહાર કાઢું છું, તે  
સાંભળે બાપજી!

પ્રતાપજી.—( હસ્તે યુખે ) બોલો બારોટ!

બારોટ.— ( કુંડલિયા હંદ. )

સૂરજદરવાજા રહ્યા,<sup>૧</sup> સહુબરા સહિદાસ,  
ચિતોડ રક્ષણ કારણે, વસવા સ્વર્ગ વાસ;  
વસવા સ્વર્ગ વાસ, ઘાસ પેરે અરિ કાપ્યા,  
ઇંદ્રે અગરજ યજ્ઞ, સમાના સામદ થાપ્યા!  
નિરખી નમણે રંભ, વાટ જોતી વરવા જે!  
ચંદ્રા વિમાને ચંદ્ર, ઝડપ સૂરજ દરવાજા!! ૧

૧૭ જેવી. ૧ ચિતોડને અક્ષરે ઘરે ઘાલ્યો. ને કટકલિંદ (પ્ર-  
તાપના પિતા) નાસી ગયા ત્યારે.

ધન! કૃતાત્ની<sup>૨</sup> ઘેણુને,<sup>૩</sup> ધણી સમરમાં ત્યાર  
કિશોર વયના કુંવરને દધ સરદારી સાર;  
દધ સરદારી સાર, સુત-વધૂને અસિ<sup>૪</sup> આલી,  
પુત્ર પુત્ર-સ્ત્રી સાથ ખાંડું કરમાં ધરિ આલી;  
રણી રણ થકી તદા, પદ્મી,<sup>૫</sup> મધવા-સત્તાની,  
ધન એ સુત, સુતદાર, માત પણ ધન કૃતાત્ની!

૨

જેમલ ને કૃતાત્ની, જડે ન જગમાં જોડ,  
રણમાં રંગ વધારિને, રણ્યા કીર્તિ લખ કોડ!  
રણ્યા કીર્તિ લખ કોડ, અકબરે ધાવ વખાણ્યા,  
એ આકાશી-દેવ, દુશ્મનોએ દિલ જાણ્યા!  
ગોળીનો સહિ ધાવ, ગદ્દ ન જાન્યો એ જેમલ<sup>૬</sup>!  
અકબર કરી ઉદાસ, સ્વર્ગપદ પામ્યો જેમલ.

૩

ભાણુસિંહ.—શાઆશ! બારોડ, ગંગાનો પ્રવાહ મહાદેવની  
જડામાં ખાન્યો ન રહેતાં અખંડિત ધારે વહો જાય છે, તેમ આપ-  
ના મુખમાંથી ગંગાજળ જેવી કવિતાનો પ્રવાહ વહેતો જોઈ આ  
રાજસભા અકિત થઈ ગઈ છે. ખરે, કવિ એ રાજાઓનું અમૂલ્ય રત્ન છે.

બારોડ.—આપા, ગંગાજળ જેવા પવિત્ર કુળના પરાક્રમી પુરુ-  
ષોના મહિમાનો વેગ કવિઓનું મુખ અટકાવી શકતું નથી; તેને વહેતો  
રાખવાને આ મુખના દરવાજા એની મેળે ઉઘડી જાય છે!

પ્રતાપ—સહુજરાણી! બારોડને રીઝ આપી રંજન કરો.

કૃષ્ણ—હા મહારાજ, હવે તે જ કરીએ.

૨ કૃતેહસિંહ. ૩ સીમંત વળતે રાણગાયત્રી સ્ત્રી, જેણે પ્રથમ ગર્ભ  
ધારણ કર્યો છે એવી સ્ત્રી—તે એ ગર્ભ જન્મેલા બાળકની ઘેણુ કહેવાય  
આ વળતે કૃતાત્ની માતા સમજવી. ૪ તરવાર. ૫ ઉદ્ધ. ૬ હાથીમલ:—  
જી પાગે છતે પ્રોઠ પરાક્રમ કર્યું, એને હાથીમલ કહેવો જોઈએ.

## મવેશ ૨ જો.

સ્થળ—રાણાના મહેલનું દિવાનખાનું.

પ્રતાપસિંહ—( એકલો મન સાથે ).

અરે શુ! પૂર્વજોએ પોતાના લોભીનું પાણી રેડી ચળકાવેલું ચિતોડ, ઉદયપુર તુર્કી ત્રાણી ભયમા વાણી ભાગી ગયા, પણ શરૂ સામંતોએ તે જવનને હાથ ન જાય માટે ખરી જમામતી કરી તેને પોતીકાં લોહીથી ચળકાવી ચાલ્યા ગયા, માટે રંગ છે તેમને ! પ્રભુને બાણ બગાડવી હશે માટે જ તેણે મંગ અને મારા વચ્ચે એક પુર-પનો આડો પડેલો ધર્યો. ઉદેસિંધ ઉપન્યા ન હોત, ને સાગાગણ અને મારા વચ્ચે હરિએ લાનું છેલું પાડ્યું ન હોત, તો આ મેવાડી બાગમાં મ્હેન્ટનો પગ પ્રભુને પ્રતાપે પેસવા દેત નહિ એટલુંજ નહિ, પણ દિશીનું તખ્ત પણ ડોલાવી નાખી હિંદુસ્તાનમાંથી મુસલમાનોને હાકી મૂક્યા હોત. અરે ! હાલના રજપૂત રાજાઓ અદ્યતન રમકડા થઈ ગયા છે. એ દહાડો આવત નહિ. અરે ! ચિતોડ અને મેવાડ સીમોલિયાઓના લોહીના વરસાદથી જ લીધા રહેલા છે, માટે એની જમીન ઉપર મ્હેન્ટના પગ ફરવા ન જોઈએ ! આ પ્રતાપ ! તારે તારી આખે પૂર્વજોના લોહી માંમની આ મેવાડની જમીનમાં જવન ફરતા જોવા ન જોઈએ ! દાદાઓના દેહનું બંધાયેલું ચિતોડ કોડ ઉપાય કરીને પણ લેવું જોઈએ; અને જ્યારે એ લેવાય ત્યારે જ જનનીના દૂધની જે બોવાય ! માતાના દૂધનું માન વધે તો જ આ જીવું સાર્યક થાય ! મૂળ પુત્ર બાપાને શા સાધન હતા ? સૌ તેમના પરાક્રમે આવી મળ્યા, ને છાજમાં જન્મી રાજ મેળવ્યું ! અગાઉની ખૂતીએ લીધેલું ચિતોડ હમોરે મેળવી ખૂતીના પછી દિશીને તખ્તે બેઠેલા તેના રાહજાને જીત્યા છતાં જીતી કેદ કર્યો; તેમજ હરમંદી જેની કુળવતી માતાએ કુલથુનીન જેના બાદશાહી સૂરતે જેલ આપી ચિતોડને આજ આવવા ન દેતા રાજની મંજાળ રડી રીતે રાખી. મેવાડનું માન મેડવા મુજબત અને માળવાના સૂતા એક મંપ કરી ચઢી આવેલા છતાં કુમારાણાએ તેમને લાકડામાં દાતે તરણ લેવડાવ્યાં, ને માળવાના મહમુદને ચિતોડના દિવામાં

કેદ કર્યો. સીસોદિયાઓએ અનેક વખત પોતાના દેશના દુશ્મનને પાંજરે પૂરી ખાંજરે નાંખ્યા છે. પડતીની પાંચ રાત વચ્ચે આડી આવી જાય છે, ત્યારે દુશ્મન ફાવી જાય છે; પણ પછી ઇશ્વર આ કુળમાં શત્રુનાં મૂળ ઉખાડી નાંખે એવા નર નીપજાવે છે. આ વખત પણ તેણે તેમ કીધેલું જણાય છે. રાત પડ્યા વિના દિવસ ઉગ્યો કાઠએ જાણ્યો નથી. સાંગા\* જેવો સૂરજ ઉગાવી મેવાડનો મહિમા પ્રભુએ પ્રકાશિત કર્યો, પછી આડો પડ્યો ધર્યો, તો તેમાં તેનો કંઈ ફેરો સંકેત હશે. દીનાનાથને તારા વડે જ મેવાડનો દી વાળવો હશે, અને દિવસ ઉગ્યાનું માન તને જ આપવું હશે, એમ તેની ચાલતી ઘટમાળ ઉપરથી જણાય છે; માટે જે થયું તેમાં કાઠનો દોષ કાઠવો તેને ઘટતો નથી. ઇશ્વરને જે ગમ્યું તે ખરું. તેણે જે કર્યું તે ફેરો કાઠે જ.

કરવું તો કર્તાને હાથ છે, પણ આ ખોળિયામાં પ્રાણ છે... ત્યાં સુધી ગમે તેવા સંકટની સામે થઈ ભરતખંડમાં વેરાયલા જવનના કંટક કાઢી નાંખું ત્યારે જ બાપારાવળના કુળનો ! ધણીએ? ધાર્યું હોય તો તેની ઘટમાળ<sup>૨</sup> પ્રમાણે દિલીનું અસ્થિર રાજ મારે હાથે ઉધું કાં ન વળે? રાણાએ ખોયલું ચિતોડ પાછું કાં ન મળે? સાધન નથી તો શી ચિંતા છે? દુશ્મન દોદશ ફરી વળ્યા છે તોપણ શો ડર છે? સાધન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મોટી ગણાય છે. જો અસિ હશે તો દીવેશ ને દીવેટશ્પી સાધન મળતાં દીવો થશે, પણ ચૂળમાં અસિ જ નહિ હોય તો અજવાળું ક્યાંથી થશે? તેમ હું છું, ને યત્ન કરીશ તો મારા નસીબને જોગે એ સૌ સાહિત્ય આવી મળશે; પણ પગ વાળા ખેશી રહે શો દી વળશે? સૂતેલા સિંહના મોંમાં શિક્ષકર એની મેળે આવી પેસી જતો નથી, પણ ફાળ મારી તેનો કાળ થઈ લાગે સારે જ તે હાથ આવે છે; તેમ મારે પણ મોગલો પાછળ તેમનું મોત થઈ મેંડયા રહેવું; જોઈએ શું બને છે?

\* એના વખતમાં મેવાડ ઉત્તરપ્રતાપના શિખરે ચઢ્યું હતું. સંગની સ્વામીમાં ૮૦૦૦૦ ઘોડા, ૭ રાજ, ૯ રાવ, ૧૦૪ રાવળ તથા રાવતની અટકવાળા સરદાર; ને ૫૦૦ હાથી હતા. ૧ ઇશ્વર. ૨ ઘડાનીમાળાનો ફેંટ ઇશ્વરીનિયમ. (ચડતી પડતિના).

અરે! આ જગતમાં જય વગરનું જીવવું શક્ય છે! લાજ રાખી જીવવું, નહિ તો તે જતાં પહેલાં પરાક્રમ કરી જય જોડી મરણુતે ઘોડે અસ્થાય થવું એમાં જ સોખા છે. ચરો તો એમ જ છોડો કે,—

( સૌરઠા. )

જય જગમાંહિ ગવાય, નિવતર એવું આપજે;  
નહિતર એ જગરમ ! તરત દોરિ તું કાપજે. ૧  
જય તેને છે જીવ, જય વિણ પુરૂષો પૂતળાં;  
જય વિણ જીવ ન શીવ, દેહ-દરજિ ! આ જોળિયે. ૨

જેઠપુર, જેપુર જેવાં મોટાં રાજ્યે પરિવારું પાણી ખોલ આપરૂં ધૂળપાણી કરી પોતાની પવિત્ર પુત્રીઓ તરફને આપી નર-ક્રમાં જવાનો દરવાજો ઉઘાડ્યો છે; તેમજ બીજાં બાપલાં રાજ્યે પશુ જવનના ચુલુતું સ્તવન કરવા તેના ભવનમાં જઈ ભરાયાં છે; મેવાડે મેદાન યદ્દ જતે એવી કાળાટીલી લીધી નથી, ને તેને લેવી પશુ નથી !

વિદૂપક.—(ઝોરડામાંથી ડોકિયાં કરતો મન સાથે) આ રાજાને કંઈ ઝોડખોડ વળગ્યું જણાય છે ! જો એમ ન હોય તો હંધ આવી જાય એવા ગાદીયા ને ગાદીઓ ઉપર જય આડો યદ્દ આંખ ન મીચતાં બાંવરો બાંવરો આમ તેમ ફરે નહિ. એસે છે તોપણ બદાવરો, ને જાણે કોઈ સાથે બોલતો હોય તેમ ચાળા કરે છે, હોઠ પીસે છે, હાથ ઠોકે છે, પગ પછાડે છે, ને માંડાની પેટે બખડ્યા કરે છે; બંદાને એના જોડું હોય તો પડંગે પડ્યો પડ્યો ખાવા માણું, ને હાથ પશુ હસાવું નહિ ! આર જોઈએ કોઈએ ચૂકે તો જ ખાઈ, ને ચાઈ આસે તો મોં પશુ હસાવું નહિ ! અરે, હુખ પશુ ભોગવતાં આવડું જોઈએ છીએ ! રાજાને તો જીખતરસનું બાન નથી, પશુ મને તો સરગતો કરણુ ફૂટે કે જીખતું ઝરણુ ફૂટે છે ! ખપોરે લટપા પશુ એના ઉઝાળા મટયા નહિ, માટે ચાલ જીવ વરદી આપું. ( પ્રવેશ કરી ) બાપજી ! બારણે ખપોર ચઈ બધા, હજી આ ઝોરડામાં આપને સવારનો પહોર જણાતો હશે, પશુ આખા નગરમાં લોક ખાઈપી પરવારી નરનારી બારી બારણાં બંધ કરી પચારી પાયરી ખપોરી ગાળે છે, ને કંધક સુખિયા આંખો રાળે છે. બાપજી ! આપને તો અમલની રૂકમાં બૂ-

ખ જણાતી નહિ હોય, પણ મને તો તેની ચૂંક આવે છે ! મારે પધારો તો ભોજન લેના થઈએ.

પ્રતાપ—અલ્યા, શું રસોઈ તૈયાર થઈ કે ?

વિદૂષક.—મહારાજ, તૈયાર તો થતાં થઈ, પણ ભૂખે મારી આ એક આંખ પણ ગઈ ! હવે પધારો તો ઠીક, નીકર આ ખીજી પણ જશે !

પ્રતાપ—ઓ માંડા ! શું કર્યું હોત તો તારો ભૂખનો ભડકો આણાય ?

વિદૂષક.—બાળબોધી રસોઈના બહા કરી પેટ ભરી મને આરોગાવ્યા હોય, તો મારા તમામ રોગ જઈ આરામ થાય. એક લાડુભટે મને મોદકનો ગુણ ગાઈ બતાવ્યો હતો કે,—

“લાડુ એકં, ધી શેર બેકં; કાળિયે કાળિયે માર્તે, સર્વ દુઃખ હાર્તમ્.”

બાપજી ! આપણને તો આપની શિક્ષારતી સામગ્રી ભાવતી નથી; ખાઈ, ખાઈ, તીખું, વૂંચું, મસાલાસાલા, રોટલી, ગોટલી ખાઈ ખાઈને મારી ચોટલી ઉતરી ગઈ !

પ્રતાપ—( મોં ઠેકાણે રાખી ) પેટને દુઃખે જ પાણીમાં ચંચો આગળે એવો થયો છે નહિ વાઈ ? ભાવતાં ભોજન જમી જીમ જેવો થયો છે, તોય છિદ્ર શોધવાં એ તાઈ કામ છે. ચાલ, ભોજન કરવા આગળ થા.

વિદૂષક.—પધારો મહારાજ, આ હું આગળ થયો; મારે શી વાર ! “ શેખા વહેરા શીરાવશે ? તો કે’ શાણું બગલમાંજ છે ! ” તે વાળી વાત મારે છે.

### પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—પ્રતાપરાણાનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ, તેના ભાયાતો ને સામંતો વગેરે.

પ્રતાપસિંહ.

શરા સિસોદિયાઓ ! ચિતોડ ગયું ત્યારથી આ રાજની પડતીનો પ્રારંભ થયો તે તમો સર્વ ભાઈઓ, બહો છો. રાજની ઉપજ કમી થ-

ઈ ગઈ છે, ખબરો ખાલી થયો છે, ને લાકડાની તરવરે લડવાનો વખત આવ્યો છે, તે તમારાથી અજાણ્યું નથી. સમસત્તા મારે હાથ આવતાં છતાં તમને ભાવતાં વર્ષાસનો અને તાગીરો આવવા મારામાં શક્તિ નથી. ઘરના રોટલા ખાઈ આ સમનું સંરક્ષણ કરવાનું તમે સર્વેને શિર આવ્યું છે, મારે તમે સર્વ ભાઈઓ આ રાજ સાથે સંપ કરી સ્નેહની ગાંઠ વાળી જોડાશે, તો જ સુસ્કેલીના મહાસાગરની પેલી પાર આ કામાડોળ થયેલું વહાણ જઈ શકશે. સ્વાર્થનો સ્નેહ કથા કામનો નથી; સ્વાર્થની પ્રીતિ પીતળ જેવી થાય દિવસ પ્રકાશે છે; મારે મેવાડના ઉદયનો, કાલીના કુળમાં કુળ ન જરાય એ વાતનો, ને આ રાજ યવનને હાથ ન જાય એ વિષેનો સ્નેહ રત્નપૂતની જાત, તેનાં કુળ ને તેનું રાજ એ સાથે જોડશે. તો જ તે કુન્દન જેવો જણાશે. “સંપે સરિયાણુ ફરે” એ કહેવત યોડી નથી. સંપથી કામડો, કાચમે, જાદર, ને હરણુ જેવા પ્રાણીઓએ આપસિઓ હાવી છે, તો માણસ શું નહિ કરે?!

પટાવતો.—પૃથિનાથ! આ પંડ આપની સાથે જોડાયલા છે, તે આ જન્મપર્યંત અજગા થવાના નથી. અરે! પેટ ભરીને તો કૂતરાં બિલાડાં પૂછડાં ષટપદાવતાં ચક્કાં રાજી થાય છે, પણ અમે તેવા નથી! જે લૂણ પાણી ખાઈએ પીએ હોએ તે આ ગાદીનોજ પ્રતાપ છે. અમારો પંડ આપની ગાદીનો જ સંધાયેલો છે ને તેથી સ્નેહ પણ તેની સાથેજ સંધાયેલો છે, તે આ બધે છૂટા થવાનો નથી. પેટ પોખવાને પકવાન મળે કે સૂકા રોટલા, વા ફળાદાર કરીને રહેવાનો વખત આવે તો પણ અમે બાપા રાવળના તખ્તથી તરણાવા છોટે જતાર નથી. રાજની પડતીમાં લીધેલી જાગીર અમે ખીરમાં મીઠું બેળ્યા સરખી માનીએ છીએ; મારે અમારા તરફથી આપ કંઈ પણ સોસના કરશે માં. રાજની ટંકી ઉપજને અનુસરતો ખરચ રાખવાની અમે સર્વની સલાહ છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ મેવાડને આપણે હાથે મહિમાનું ક્ષેત્ર કરવાનો મદદ આપ્યામાં મેંડા રહેવું એ જ અમારા જીવ્યાનું સાર્થક જાણીએ છીએ. આ હરડના શીટલ કાળમાં એ જાળ્યો દી દીનોનાથ ઝટપટ દેખાડે એવું અમે ઝંખીએ છીએ.

પ્રતાપસિંહ.—મારા વિશ્વાસુ વહાલાઓ! તમારાં વેળુ સાંભ-

જી મારાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવે છે, ને તેથી આ વખતે આપણે આગળ ઉપર શું કરવું તેની ચોટી સૂચના કરું છું. આપણો મેવાડરૂપી અનુપમ બાગ, ને તેમાં ચિતોડ જેવો જેની બેઠ જગતમાં ન જડે એવો મનહર મહેલ બેઠ મોગલ બાદશાહ અકબરની આંખ ચળી ગઈ છે; તેમાંનાં અમૃતકળ ખાવા તેની દાઢ ગળી ગઈ છે; તેથી તે આપણા રાજ ઉપર ઉધામાં કર્યા કરે છે; પણ હવે આપણે એવી બુદ્ધિ કરવી બેઠએ કે, જેથી તેની ધારેલી ધારણાઓમાં ધૂળ પડે! રે, તે ઉપાય ઉનાવળે ચોળવો!

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, શી યોજના કરવી ધારી છે ?

પ્રતાપ—યોજના એ જ કે—આપણો બાગ આપણે હાથે જ ઉગડ કરવો! મેવાડને મથાણુનું ક્ષેત્ર કરવું, ને તેમાં ચિતોડને સળગતી ચિતા! કે જેમાં બાદશાહના મૂકેલા સુખાનું સુખે રહેવું થાય નહિ. સપાટ પ્રદેશમાં રહેનારી આપણી સર્વ પ્રજાને એવો આકરો હુકમ કરી દેવો કે—તેમણે અરવલ્લી પર્વતની ઓથમાં જન્મ વસવું, ને દેશમાં એક તમ્બુ પણ ભોંય ખેડવી નહિ. આ હુકમનું અપમાન કરનારને અવળે ખોગોઠે બાંધી, ઝાડની હાળે ઊંધો ટાંગી તળે બળતું કરવું! અરે, શહેર ખતે ગામડાંમાં વસનાર વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ધાંચી, ગોધા, તાંબ, તંબોળી તો શું, પણ વગડામાં જીંઠ, બકરાં ને ઘેટાં ચાનાર ભરવાડ પણ નજરે આવવા ન બેઠએ! ટૂંકમાં એટલું જ કહેવાનું કે મેવાડને વસ્તી વગરનું પ્રાણુધાતક પશુઓનું રેહાણુ કરી દેવું તેમાં દીવો કરવાને દેવતા, કે પાણી પીવાનું નાનું સરખું નવાણુ પણ ન રહે તેમ કરવું. ચિતોડ જતું અનાજપાણી બંધ કરવું, કે તેથી તેમાં હાકમી કરવા આવેલાને મોતે વગર મરવું પડે! આમ થતાં બેઠએ અકબર કોના ઉપર રાજ્ય કરે છે? ઉપયોગમાં ન આવે તે દ્રવ્ય કોરડે દોળી દેવું, પણ એરી નાગને પાવું નહિ; તેમ પોતા ને આપણો પૂજ્ય થવા જે જીવન આપણો દેશ જીતવા જીવસા રાખે છે, આપણો સુવદ્ધ લેવાની ખોટી લાજમાં લપટાઈ ગયો છે, તેના વાથમાં આપણે બોજન કાઢી લઈ બાગલી હાંકલી આપવી! રે! એટલું જ નહિ પણ સુન્દર ગંદરનો દિલીસાય મંધાયત્રો વેપાર પણ આપણે બંધ પાડ્યો, કે તેથી નવાબનો પરદેશીમાલ બાદશાહતમાં જવા ન



પામે. આપણો મેવાડ યુગ્મરાતના દિગ્વી સાથે જોડાયલા વેપારનો મન-  
ખૂત દોર છે, તે હવે આપણે કાપી નાંખવો. મેવાડ ઉત્તરે યશો એટલે  
એની મેળે એમ થશે ન; તથાપિ તેમ કરતાં પણ આગ્રી વૃદ્ધો મુશ્કે  
જારી રહે, તો આ દેશમાંથી જતા આવતા માણસ ઘણના લૂંટી લેવા.

રામચંદ્ર.—વાહ ! રાણાજી, જુકિત તો જેવી જોઈએ તેવી  
જોઈ શકી.

પ્રતાપ.—આપણી દરેલી જુકિત કામની નથી, કર્તા પુરુષનું  
ધાર્યું થશે; પણ પુરુષપ્રયત્ન તો કરી જોવો. વળી સાંભળો, આપણે  
રાજગાદી કેમલમેરમાં રાખવી; કારણ કે હાલના વખતને અનુસરતી  
એ પદાડ પર્યટમાં આવેલી જશે હીક છે. ત્યાંનો અને ગચ્છડીનો,  
તેમજ ખીજ વૃદ્ધો કિલ્લા મજબૂત કરવા. મજબૂત કિલ્લા એ રાજનું  
મોટું સંરક્ષણ છે. કશું છે કે,—

( સોગંદા. )

મોટા લંગસમાંહિ, લેર જણાયે સિદનું;

તમ ઊંઠુ જાણ હાંહિ, મગ્ગરનું માતો તમે. ૧

બેભે રહી તિહંગ, ૧ જાણ નિજનું દાખી ચકે;

તમ રાજનો રંગ, રહે અટલ દિશા ચકે. ૨

કૃષ્ણસિંહ.—ધન્ય છે રાણાજી આપની જુદિને! આપની રાજ-  
નીતિની ધવીલતા જોઈ રાજસમાજ ચકિત થઈ ગયો છે. રાજનો  
ચેતરંજ રમતાં આપને પૂરેપૂરો આવડે છે, એથી માંડે મન હર્ષાય  
છે. ગયેલી બાજી આપને હાથ પાછી કામ આવશે તેમાં ફેર નથી.

રામચંદ્ર.—યોગના એવી ધારી છે કે, વગર પ્રયત્ને ચિતોડ  
છોડી દુરમન નવ મગના નમસ્કાર કરી ચાલ્યો જશે. કે, તેને  
હલકી અજ્ઞતા થશે!

વિદૂષક—( મનમાં ) બલા વગગ્યા જેડી !

કૃષ્ણસિંહ.—જુદિજગથી માણસ શું ન કરી ચકે ? વિદ્યારાજ  
વાક્યને પાંજરે પૂટે છે, પરંતુ જેવા હાથીને આપ જોવો ગરીબ ખનાવી  
તેના ઉપર અસ્વારી કરે છે, જો સૌ યુક્તિથીજ; ને યુક્તિ એ જુદિની  
બેન છે. જો કામ બલે ન થાય તે ક્યો થાય છે. રાણાજી જો કે વધે

નાના છે, પણ તેમની બુદ્ધિ નાની નથી; ને તેથીજ તેમના મગ-  
જમાંથી જે યુક્તિ ઝગડી નીકળી તે અકમરશાહ આકુરો? મેવાડનાં  
ઝાડવાં સામી પણ નજર ન માંડતાં હાલ્યો જન્ય એવી છે

પ્રતાપસિંહ.—એ બધું તો ઠીક છે, પણ મારી મૂળ વાત ઉપર  
ધ્યાન આપો એક હાથે તાળી પડતી નથી; તમો સર્વે ભાઈઓ જળ-  
હૃદયના જેવી પ્રીતિ રાખી જોડાયા રહેશો તો જ પ્રભુની ઇચ્છાથી  
ધારેલી ધારણા પાર પડશે. માટે બોલો, તમો સર્વ સગા અને મિત્રોનો  
શો અભિપ્રાય છે?

સર્વે.—આભિપ્રાય એ જ કે, આપની છાયા ત્યાં અમારો દેહ;  
આપને સુખે સુખિયા, ને આપને દુઃખે દુઃખિયા; આપનો પંડ ત્યાં  
અમારો પ્રાણ જાયજીને! ગામ, ગરાસ, પુત્ર, પરિવાર એ સૌ આપની  
પાછળ છે. મહારાજ! ઝાઝું શું કહીએ? આપ સારમાં સમજો એવા  
છો એટલે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

ખારોડ.—ખાપલા! ખડું કહો છો. કહું છું કે,—

( દોહરો )

સાર માંહિ વિસ્તાર તો, સમજે રાજકુમાર;  
વિસ્તારથી ન સાર લે, કણખી\* કે કુંભાર! ૧

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ઉદેપુરના નગરવાસીઓનાં ઘર.

જુદી જુદી જ્ઞાતના નાગરિકો.

જગડુશા.—ઓ લીમજીભાઈ! કહેતે હવે આપડે કયા  
કોટરમાં પડીશું?

લીમજી.—શા' આપડે ઉગડવાનો એકે આડો નહી! રજ-

૧. એની મેળે. \* આ જોણું આખી કણખીની કે કુંભારની જ્ઞાતિને માટે  
નથી, તેમનામાં સારા બુદ્ધિશાળી પણ હોય છે; પણ ઘણા ભાગ અજ્ઞાન  
હોવાથી એહું દહેવાય છે, તે તેવાને માટે જ સમજવું.

પૂરો ને મોહલોની માથામાડીમાં આપડા આરા ઉડ્યા છે !

જગદુશા.—હા બાઈ, હા- ચૌ સમજીએ છીએ ! આજ રાત્રા-  
ચાડ વડરા હ્યાં વેપારમાં રાટો પેશો રહ્યા નહી, પણ અહિં ટહિં,  
અહાહ કૂટક, લૂંટક લગઈ લૂલા જની ગયા છીએ !

લીમજી.—એ બહુ ટો ખડું, પત હવે શો વચારુ દડયો ! આ  
નવી હવેલી બંદાવી છે, ટે હવે અહિં રહેશો, કે કામલમેડ નશો ?

જગદુશા.—નવી હવેલીમાં શું હવે રેવરા મુકીએ ! “ પેટમાં  
ફૂલો ને વડોડો જીઓ ! ”

ઝવેરચંદ.—શેઠ ચીક કહે છે. વેપારરોજગારુ વગર મોટા  
મોંલમાં વશી શું કરે ? “ બાચા ટાં બજાર ; ” રાજ ટાં પડેજ ; ટેમ  
સંતાજી અં વશે ટાં રહેડી જેવો વરડો હાથ, ને શેઠનો ગત્તો બ-  
ડાય ટેવું આંહિ રહે કંઈ હાથ ? છતી વગડના ગામમાં રહે માલમટા  
ઢોડે ડાડે ફૂટક જાય, ટે વખટ જાચી મેડી, ને મોટી પેડી કંઈ  
કામ આવે નહિ.

જગદુશા.—ઝવેરરા, ટમે મોલ્યા ટે ચવાવીચ એમાં પોની-  
વીશ સમજે ટે પાકો વેપારી ના સમજવો.

લીમજી.—ટમને કાંઈ શીખવવું પડે એમ નહી. બહી પાડશી  
ટમે જનો છે.

કેવદત્ત.—ક્યમ બાઈ સોમદત્ત બાએ વર્ણવેશે કળિકાળ હવે  
સંપૂર્ણ બાપો, કે ક્યાંક ન્યૂનતા છે ? !

સોમદત્ત.—માધજી, આપી વળ કેવો કૃતાંત કળિ બ્યાપવા-  
નો હતો ! સર્વ પ્રદિવ મ્હેન્જમય થઇ ગઇ, ક્ષત્રીઓને હાથ સ્વદ્ય  
પશુ ન રહી; તેમનું અકર્ત્તવિદ પાતાળમાં પેશી ગયું, ને આખી  
અવનીમાં અવનતું રાજ્ય થયું; હવે કાંઈ કથવાતું રહ્યું નથી ! ધરણી-  
માંથી રસ ગયો, સર્ગમાંથી કસ ગયો, ને સર્વવંશમાંથી ચથ ગયો,  
એથી તો કળિકાળની પરિસીમા આવી ! વિશેષ શું કહેવું ? ક્ષેનારા  
કહી ગયા, ને હવે તો માત્ર દુઃખ જીનારા સ્વદ્ય જીવ રહ્યા છે.

કેવદત્ત.—પુરાણી ! તમારી ખેદની ખાણી જેવી વાણી સાંભ-  
ળતાં કેવળ વિરાગ ઉપજે છે ! પરંતુ હવે તમે શો નિર્વ્ય દર્પો છે ?  
આ સ્થાનને વિષે રહેવું, કે રાજધાનીમા સ્વસ્થાન કરવું ધાર્યું છે ?

સોમદત્ત—ઈશ્વરેચ્છા વલીયસી. આપણું ધાર્યું કશા કામનું નથી. કહ્યું છે કે,—

“ યનસા ચિંતિતં કાર્યં, દૈવમન્યત્ર ચિંતયેત્. ”

રાજરહિત પુરમાં વિદ્વાને વસવું નહિ, એમ આગલ્યા નીતિ-કારો કહી ગયા છે; તો હવે આ મનની વૃત્તિની વાત શું પૂછો છો ? કળિયુગ વ્યાધ્યામાં ન્યૂનતા રહી નથી એ ખરું છે; બ્રાહ્મણ ઉપરની આસ્થા આકાશમાં ઉડી ગઈ છે, ને પુણ્ય પાતાળમાં પેશી ગયું છે એ સત્ય છે; તથાપિ પુણ્યનો પા વસો સૂર્યવંશી સીસોદિયાઓમાં અધા-પિ પર્યંત રહેલો છે, ને તેથી ધર્મનું રક્ષણ કાંઈક રહ્યું છે. બ્રાહ્મણોનું પૂજન તેમને પાટેથી પરવારી ગયું નથી, માટે એ ત્યાં આપણે એવી ચિત્તવૃત્તિ તો ખરી. ગમે તો તેઓ યુદ્ધમાં ધવાય છે, તેમની તરુણ સ્ત્રીઓ રંડાય છે, ને કાળોકેર તેમને ઘેર મંડાય છે, તોપણ તેઓની છાયા આપણા ઉપર મેઘાંબર જેવી જણાય છે. આપણે મસ્તકે તેઓ કશું કંઈ આવવા દેતા નથી; આપણાં મિષ્ટાન્નપાન, ને સન્માન તેમના છત્રની છાયામાં કળિકાળની જવાળ આવતે પણ સૂકાતાં નથી; માટે આપણે તો રાજધાનીમાં જ વસવું વધારે સાઈ છે.

દેવો રાયકો.—અલ્યા મેઘા ! રાણાજી તો ઉચાળો ભરી હાલવાની ત્યારિયું કરે સે, ને શેઠશાવકારાં ને ભેંમણાં પણ હલમલી બહ્યાં સે, તાંણે હમે આપણે ચીમતું કરીશું ?

મેઘો.—મેર તને માતા ભરખે ! આપણે શું કરવુંસ ? થાવાનું તે ચાહે. આપણે શું રાણાને પછંડ્યા સીએ ! રાણો તો મોગલાંના ભેથી ચાંધો ત્યાં ફૂટારો, પણ આપણે ખડપાણીવાળી જગા છોડી ઇની એડે ચ્યાં અથડાયે ? આપણો શો દી ફરી જ્યોસ !

દેવો.—હાયું ચીધું અલ્યા : વળી વચારને, રાણાની હારે રહ્યામાં આપણો શો દી વલ્યો ? એથી તો વેગળા જ ભલા. હાંડ્યોને હવે હજે રહેવાનું ચાહે. ખખડે લાવવાં લઈ જવામાં આપણું ને હાંડ્યોનું અપશિયું નેકળી જાતું, તે તું ચ્યાં જાણતો નથી ?

દેહો રૂલાઈ; પણ આપણો શો દી ફરી જ્યોસ, જે જવાની વાત હંભારિયે. જે ચાતારું તે આંધ થયું જાહે; આપણે તો આંધ ખડ-પાણી મળે ત્યાં ટુધી આંધ ખહવું નથી.

દેવો.—અહ્યા આપણે ચાતારું શું સે ? આપણે આંધ તો ન-રમેનાં નગારાં વાગે સે. ધાડ આવવાની હશે, તો રાણીને ધરે આવશે, મોગલાનાં ટોરાં ઝેટાંનાં કાર સે, તે તું આં જાણતો નથી ?

મેયો.—જાણે છે તારું મેલ હોર જવાની વાતનો !

[ થોડો ક્ષણ વીતી જાય છે. ]

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.



# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૨ જો.

### પાત્ર.

અકબરશાહ...	...દિલ્હીનો બાદશાહ—હિંદુસ્તાનનો અકબરતી.
ખાનખાનાન...	...તેનો મોટો સરદાર.
હજુરી...	...તેનો તેહેનાતી ખિદમતગાર.
હાટ...	...રાજવગામાં ફરતો એક કવિ.
પ્રાથેશજી...	...અકબરનો ઉમરાવ—વિકાનેરના રાજાનો બાઈ.
ફરીદખાન...	... } બાદશાહના લશ્કરી સરદારો.
શાહબાજખાન...	
પ્રતાપસિંહ...	...કોમલબેરમાં રાજગાદી કરી રહેલો મેવાડનો મહારાણો.
બારોટ...	...તેનો રાજકવિ.
ખંડેરાવ...	...રાજા રામસિંહનો પાટવી કુંવર.
કૃષ્ણસિંહ...	...રાણાનો મુખ્ય મંત્રી—સામંત. સર્લુંબરનો રાવત.
વિદ્યુષક...	...રાણાજીનો રંગલો.
માનસિંહ...	...અકબરનો સેનાપતિ—જયપુરનો મહારાજ.
અમરસિંહ...	...પ્રતાપરાણાનો પાટવીકુંવર.
રામસિંહ...	...રાણાનો સામંત—ગ્વાલિયરનો રાજા.
મેલો...	...મેલો આરતો રાયકો.
રાણી...	...પ્રતાપસિંહની પટરાણી—અમરાસહની માતા.

બીજા સગા, સામંતો, અશ્વારો વગેરે.

સ્થળ—સમય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન.

# प्रतापनाटक.

## अंक २ जो.

प्रवेश १ जो.

स्थान—अजमेरमां आदशाहना दरबार.

अकबर तथा तेना सरदारो.

अकबर.—( सरदारो सभुं जोध ) मेरे अहादुर सरदारो ! तु-  
मारे कीये हुवे<sup>१</sup> कियों से मे अडा भुच हूं ! परवरद्विगारही पनाहसे<sup>२</sup>  
दीवहीही शाहनशाहतके सामने सिर उठाने वाले निभकहयम सूत्रे  
स्तिथि होर हो गये, आदमभानने आदमभवत को अमन लगानेका  
कसम किया, उस से वो हैवान की तरफ भारा गया; भानभानने  
हाथ से भाना धूल करके धूल में भिजनेकी राह लीयी, इससे वो  
धूलमें मिल गया; भुदा कीसीको भी अलार्ध और पुराधका न-  
तीज देनेको देर करता नहीं है.

भानभानान.—जहांपनाह ! सरदारोंने कीहुध जवांमर्ही आ-  
पर तलक<sup>३</sup> अरकत<sup>४</sup> देती नहीं है. तपवनसीनमें<sup>५</sup> की कुछ तेज होवे  
तमकी हुध अहादुरीक तेज अढता है. यितरके कायर उदारायाने  
आपसी व्यस्य होनेकी जात सुनते की अल भ्राध, शिर उनके सर-  
दारोंने अहुतसी जवांमर्ही की, मगर वो किस कामकी ?

अकबर.—मेरे हाजिल उभराव ! भुदाकी भेर से दीवहीही  
आदशाहसे जेवहाध करने वाले कतल हो गये, और धंस शाहन-  
शाहत से अदी हुस्मनार्ध रूग्ने वाले राजपूत लोग अहुत करके आपका  
लहू<sup>६</sup> मुगलराज मिला के अपने अच्छे दोस्त व अडे महदगार हुवे हैं,  
मगर जेवाहका प्रताप अजतक अपनी जीद छोडता नहीं है.

भान.—आदशाह सलामत, आप सय कहते हो. मेवाहकी  
जमीमें<sup>७</sup> जसे जवांमर्द परवरद्विगार ने पैदा किये वैसे सारी जलान-

१ कुर्या. २ रक्षायी. ३ ठेठ सुधी. ४ वृद्धि. ५ ग्राहीपतिमां. ६ लोही.

मे' कोर्ष ली जगे पैदा नहीं होंगे. राजासिकने आप के अडे जावाके संग जे जंग किया था वह जात तवारीजमेंसे आपके देखने में आछ होगी.

अकभर.—अज, तवारीजकी जात दूर रज के यितूर के जंग की जात ही करो ! सोला गरस के पट्टेन और जेमल ने जे किया है वो मेरे जयाल से अज तक भिसता नहीं है ! हारजत भुद्ध के अमित्यारमे' है, लेकिन ऐसे जहादुर सिपाहसालार की ओरहूँ की हार हुध वो हार मत समजो. जंगमें जदी जवांभर्ही कर के जेर होना, अगर जन कुर्बान करके जगतमें जना हमेशांकी जत है, यै मे' मानता हूँ. वह हो रजपूतो' कीहिलअरूप जमी मेरे हिलसे दूर नहीं हो सकती, और दूसरे आहसांहीकी नजर व जयालसे न भिसे छसलिये मैने उन दोनों जंगजहादुर के जावले जनवाय के अपने दरवाजे आगे छती पर अडे दीये हैं. अगरयि वे दोनों सरदार आहशाही के अडे दुश्मन थे, मगर में उन्होंकी तारीफ करता हूँ.

जान०—सय कही जहांपनाह ! दुश्मन दाना आहिये.

[ नेपथ्यभांथी शब्द थाय छे ]

( दूहो. )

जुशयो तोरी अक्ष में पसरी छे पतशाह;

अकभर अहली जहानमें, जन्यो जहांपनाह. १

अकभर.—( इहो सांभली ) अये हजूर, जाहेर से किसका आवाज आता है ?

हजूर.—( जेधने ) अहेनवानज ! कोछ लाट जैसा अडा हुवा भोलता है.

अकभर.—उस को दरबारमें दाखल होने दो.

लाट.—(आवीने सलाम करी धांयो हाथ करी)

( दूहो. )

अकभर अहो आपकी, जला करो सय दूर,

तप्ततेज महिमा गनी, रहो सय राज हजूर. २



अकृष्णर.—( तोने जेसवा देख ) आप कौन हो, कहाँ से आये,  
और कहाँ तक जानेका धराद्य है ?

साह.—भोजना आपनार भोग्य पादशाह ! हूँ भगतो जाट  
छुं; आप जेवा पादशाह अने राजभोजना दरबार रुपी भागतो  
भोगी भगतो छुं; ज्योती जेनी वासना लई छुं, त्यांतो तेवो सुन-  
रव करतो करतो हई छुं.

अकृष्णर.—( मलकाते मुण्डे ) डीक, तय छस वक्त आपने  
जे मुहगीरी छी हे छसका हँक जयान सुनाओ.

साह.— ( कवित मनहरछंद. )

सुनो अकृष्णरशाह, सुखतान भान तोरी?—  
रजपूतस्तान केरे महीषोने गान्यो है;  
सिंध और सुखतान, पंगण जलोयिस्तान,  
कायुल धरान तक, जस तोरी गान्यो है;  
हिंदुस्तान केरे भूप, धूप लये नाम सुनी,  
जत को अवाज राज सज क्षने गान्यो है;  
परछु प्रताप आप भेवाडको महाराज,  
सिंहज्यो स्वतंतर पाटप पिछान्यो है. १

भेवाड के बोके पाँड, अहमे' जमाय सन,  
कामलमेरमे' आप छीनी राजधानी है;  
किला अरु<sup>२</sup> कोट मजपूत किये ज्यो धरी,  
तेग<sup>३</sup> तोरे तयत लागी रेहार तानी है;  
रजपूतसाथ जमदूत जैसे लाहुं मिली,  
भोज भोगलाछ भान, भोरनेकी भानी है;  
गान हो जहांपनाह<sup>४</sup> ! हिंदीके सुजनयाह,  
चितार सेनेकी आह उमे उर आनी है ! २

अकृष्णर.—( आवेशभां आवी सरदारो सामुं जेछ ) राजपू-  
तस्तान के सज क्षत्री राजभोजने हिंदी के पादशाही तयत को गिस-  
वकुल जडा भर्तना दिया है, और छसजी तहोनातमे' आप व आप  
के कुंवर, भाध, भचित्ते सेजके सुगलाछ पादशाहीकी जगल कथल

કી હૈ; હિંદુ ઐર મુસલમાન સગ ખુદકે આગે સરખે હૈ, વહ સમજ આપકે દિલમેં ધર કેં રાજપૂતો ને આપકા લહુ મુગલસંગ મિલા કે એકદિલી કી હૈ, તખ મેવાડકા પ્રતાપ આપકા ખાનદાન કા ખાલી હોંગ કાયકો રખતા હોગા ?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! મેવાડના રાણા માન આપવા જોગ છે; તેઓ સૂર્યવંશી કુળના છે; કોઈને નમ્યું આપવામાં તેઓ મોટી નામોશી સમજે છે; સર્વ રાજાઓના પૂજ્ય પોતે છે એવું અભિમાન તેમની પેઢીએ ઉતરતું આવ્યું છે; ને એ તેમનો ટેક હરિએ રાખ્યો છે, ને તે ધણી રાખશે.

ભાટ.—અરે બાપજી, રાણાજીના ટેકની વાત ન કહી ભલી છે ! પ્રતાપરાણે જે ટેક લોધો છે, એવો કયો રાજવી લેશે ? દાદાઓનું ચિતોડ લેવું તોજ મોલમાં વસવું; નહિ તો પરચુકુટીમાં રહેવું, પાંદડામાં જમવું, ને ઘાસને સાથરે સૂવું તથા જોગીની પેઠે પંચકેશ રાખી રાજા છતે જોગીરાજની અવસ્થામાં દી ગાળવા ! વસ્તી તજી વનમાં વસવું કષ્ટ છે, પણ મોગલને માર્યું ન નભાવવું ! એવું આકર્ષ પોણું લેક નિર્ભે થકા બેઠા છે.

અમરુત.—દિવાના રાજપૂત ! અપની ગુનસ કી તપાસ કિયે ખિના બેહોસ ? કરતા હૈ, ઉસ સે કયા હોગા ? સારા હિંદુસ્તાન, બડે ક્ષત્રિયોં કે રાજ, દિલ્હી કી શાહનશાહી આગે સીધે દોર હો ગયે હૈ; તખ મુદ્દીબર મેવાડ કી કયા મગદૂર હૈ ! ઉદેસિંગને ચિતૂર ગુમાયા ફિર બહુતસા મુલક બાદશાહીમેં આ ચૂકા હૈ, તખ થોડેસે મુલકકી માલિકી હાથ આનેસે બડી બાદશાહીસે અકઠ રહતેસે વો આપસે હી પાયમાલ હોગા ઉસમેં કુછ અંદેશા નહીં. ચૂહેકી ચેપં બિલ્લી-કી આગે કિતની દેર રહેગી ? !

પૃથિરાજ.—શાહ સલામત, એ ખરું છે, પણ એ પ્રતાપ અટકો રાજપૂત છે ! શત્રુ સન્મુખ તે પોતાની સમશેર મ્યાન કરવામાં મોટું મહેલું સમજે છે. પોતાના ટેકના તોર આગળ તે પોતાના સાહિત્ય શાં છે તે સામું જુએ એવો તથા તેનો ભડંસો માત્ર પોતાના પંડો અને પોતાનાં હથિયારનો છે.

ભાટ.—અરે બાપજી ! તે તો જોખારીને કહે છે કે-વાધને

ખાતું કશું ? પોતાની જાતને એ ધણી કેશરી જેડી જાણે છે, ને દુસ્મ-  
નના દગ્ગને ઘેરાં રાખું? જાણે છે !

ફરિદખાન.—(ખોખારી) ખુદાવંદ ! પ્રતાપકી મગદૂર આપકી  
સાહનશાહી આગે ક્યા હૈ ? જડેખડે શેરકે સિકાર કરનેવાસે સરદાર  
આપકી સહુતનતમેં મોઘુદ હૈ, વે શેરકા કાંકા રખનેવાસો કો જોર  
કરકે પિંજરે મેં ખાવિંદ કે તખ્ત આગે ખડા કરેગે !

પૃથિરાજ.—ફરિદખાં, એમ માં બોલો! શેરને જોર કરવાનું  
કામ જે તે નથી ! તમારા જોવાનો સિકાર ચાપ, એ ખરા શેર સમ-  
જશે માં; તે તો દીપકાં સમજવાં ! દીપકાં આગળ તો જંગલમાંનાં  
ધાણકાં ખોખળું ધરે કે વાંકું પૂછડું રાખી વણાં જાય, પણ ખરા  
શેર તો કાળ ખૂટ્યો હોય ત્યારે જ મળે !

ભાટ.—આપણ ! ખડું કહો છો. કહ્યું છે કે,—

( દોહરો. )

“જે મારગ કેશરિ ગયો, રજ લાગી વરણાંવ;  
એ ખડ હમાં સૂકરો, નહિ ચાખે હરણાંવ.”

આપણ ! આ કહેવત રાજાજી સાચી કરી આપી છે. એની જ-  
રૂપ આગળ આખો મેવાડ ઉઝડ પડ્યો છે; ખેતરોમાં ખરસડું વાંસની  
ઝાડી જેવું વધી ગયું છે; બાવળ, બોહરીઓ, ખજુરાં અને કેરું તથા  
જવાસાથી જમીન એટલી જંખળજવાળી થઈ ગઈ છે કે, શોધ્યો મા-  
રગ જડે એવું રહ્યું નથી. માનવીનું જણ્યું જવું કે આવવું કોઈ મેવા-  
ડમાં જણાતું નથી; પછી એવા મલકમાં પાદચાહ લશ્કર લઈ જાય,  
તો ધોડા ખોડા થવાને, અને જોડા નવા કરવાને !

આકુબર.—પૃથિરાજજી ! તમ ક્યા પ્રતાપ બાદશાહી સે આકાડા  
હોયાં રખેગા ? ! જહાનમેં મહી રાજપૂત હૈ ક્યા ? જિસ બાદશાહી  
આગે સારે હિંદુસ્તાનને માન છોડ દિયા હૈ, મુગલ સરદારો ને બડે  
ટેકી રાજાઓની વલવાર છોડવાઈ હૈ, કિતુરિયો કો ક્યા કિયે હૈ તમ  
મેવાડકા રાના કિસ મગદૂરસે મસ્તી કરતા હ ?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! સૂરજવંશી રાજાઓની મસ્તી આ

૧ સરહું. ૨ વાધ. ૩ હલકી જાતનો વાધ-ચિતા. ૪ પદાડી લોહ-  
ગાંધરા વગેરે.

જકાલની નથી; તેમની ખસ્તી વસ્તીના મંડાણ સાથે દુશ્મનોની આંખમાં દેખાતી આવી છે. તેમના જેવા વિનેશીળ પણ આ પૃથ્વીમાં યોદ્ધા પામ્યાછે, અને તેમને છોડનાર અંતે તેમનાથી થાક્યા છે.

હાટ.—એ પ્રતાપ પણ કોઈ અલોકિક પૂતળું છે ! મૂંઝાણો મરદ માની કૂખે એ જ પાકેલો જોયો છે ! સતજીગમાં હરિચંદ્ર રાજ થયો, જેને સત જોલવાનો ટેક હતો; તેણે પોતાનો એ ટેક પાળવા માટે રાજપાટ તજ્યું, બળતા કવ જેવા રણમાં દેશવટે નીકળી મહા મહા દુઃખ ભોગવ્યું, પોતાની પ્રાણ પ્યારી પદમણીને અને વહાલા કેળના ગર્ભ જેવા કુંવરને વિપ્રને ઘેર વેચ્યાં ને પોતે આંડાળનો ચાકર થઈ રહ્યો, તથાપિ પોતાના સતતું તેજ તેણે છોડ્યું નહિ. વિશ્વામિતર રુપીએ વધનનાં વાહણાં વેરવામાં કાચી રાખી નહિ, તોપણ રાજનો સતનો સૂરજ છાયો ન રહ્યો. બાપજી ! અંતે તે જ રુપીદેવે માન મૂકી ખેમા માગી કહ્યું કે—હે રાજ ! તારો ટેક હાચો છે. બાપજી કંકડકતા કળજીગમાં પરતાપ પણ તે જ અંગીઠીનો અંગારો છે ! ૨ ! તે કેવો છે ?—

( વૃદ્ધો. )

ટેકો ને તંરચરિયો, બહારદુર ને બળવંત;

નમ્યું ન આપે આપને, આવે એનો અંત ! ૧

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ, હરિશ્ચંદ્ર રાજને જેમ સત્યનો ટેક હતો તેમ પ્રતાપસિંહને પ્રજીવના બીજે કોઈ મોટા પૃથ્વીપતિ હોય તો પણ શિર ન નમાવવું, ને પોતાની બીચે કુળે અવતરેલી કન્યા જવન-કુળમાં જવા ન દેતી એવો ટેક છે. હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે પોતાનું નામ હજી સુધી ઝગકતું રાખ્યું છે, તેમ એ વીરો પોતાના લીધેલા ટેકને માટે જગતના અંત સુધી પોતાનું નામ ઝાંખું ન થાય એવું ઝગકાવશે ! માટે મારા ધ્યાનમાં તો એમ આવે છે કે; આપ આ કાંસુ રાહ કાંસી નાંખો. સિંહને તેના વનમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવા દો, એથી આપનો જશ બિજળો રહેશે.

અકબર.—સોને કે તાંબે મેં લોહો કી મેખ કેસી લગતી હૈ ! મેરી શાહનશાહી મેં સારા રાજપૂતસ્તાન આયા મગર જખતક<sup>૧</sup> મેં વાડ કે રાણાને સિર નહીં નમાયા વહાંતક<sup>૨</sup> લોહો કી મેખ જૈસા માલૂમ હોતા હૈ ! જૈસા ઉસકા ટેક અકક રહને કા, તૈસા મેરા ઉસકો શમશેર<sup>૩</sup> છો-

૧ જ્યાં સુધી. ૨ ત્યાં સુધી. ૩ તલવાર.

હવાય કે બાદશાહકી બંદગી બજવાતા કરનેલા હૈ. મેં જો મેરે રેક-  
સે મરહૂર<sup>૧</sup> હુંગા.

પૃથિરાજ.—જીવે જહાંપનાહ ! તંતેતંત મેળબે કામ મુકરતું  
નથી; આપ વેળા વરતી બજો એવા છો; માટે અહું શું કહેવું ?  
પ્રતાપ વિષે માફ કહેવું તો એટલું જ છે કે,—

( માલિનીવૃત્ત. )

અનમિ અડગ ચરો, કુળના ગર્વવાળો,  
નહિ નમ્યું કદિ આપે, મદં એ છે મુઠાળો;  
હઠ તજિ અકબરજી, સિંહને ના વતાવો,<sup>૨</sup>  
પણ નિમ પણ<sup>૩</sup> રેવા, આટલેથી પતાવો. ૧

અરણ્યવં તરી આપો જીવનો બિતરીને,  
જયતટ<sup>૪</sup> જઈ પો'ચ્યા—હો, તથાપિ ફરીને—  
ચિદ પગ પ્રિય માંડો, ખીજતી ખાડિયારે,  
જસધિ<sup>૫</sup> તરિ જનાઈ જોખમાયે કિનારે. ૨

પ્રવેશ ૨ જો.

રથજી—એક દિવાનખાનું.

ફરીદખાન અને શાહુખાજખાન.

ફરીદ૦—કોયો હજરત ! કલ હરખાર મ જો ખાત હુઈસો સુની

શાહુખાજ૦—સુની, અજ દેખતે હો કયા ? જંગ કા વક્ત  
નજદિક આતા હૈ.

ફરીદ૦—કોયો કહા જમ કિ, જંગકા વક્ત જસહી આવગા !  
અકલમંદ બાદશાહ જંગકા જંગા બોડે જિના સગી હુઈ આગકા બહકા  
આપસે હી છુટ જાવે એસા કરેગા તખ ?

શાહુખાજ૦—તખ હસસે અચ્છી ખાત એક બી નહીં. મે-

૧ પ્રખ્યાત. ૨ ઇંગ્લેંડ. ૩ પોતાનાપણું—પોતાનું પણ ૪  
જસનો કિનારો. ૫ સાગર.

वाड में नके नंग करना गया? आड में रहके कुस्ती खेलने जैसा है। वहाँके राजपूत भूत के भाई जैसे हैं! मोत के मुँह जैसा वो मुँह मुझे नजर आता है। बिना नंग किये जुद्ध और गुजर तो बहुत अच्छा।

कूरीदो—यार, सभर करो; जुद्ध जे करेगा सो हीक ही करेगा। मेवाडका राना जिनके नोरपर झूझता है उन सभके आदशाह भि-  
ला देगा, फिर किसके नोरसे वो दूहेगा? मेधपुर, जेपुर, वे दो आदशाहको राजपूत के नजरदस्त हाथ भिसे हुवे हैं, और दूसरे डिंड-  
रनवाडे भी आ भिसे हैं, राना का भाई सगरछ और सप्तछ भी आदशाहको आ भिसे हैं, तब अण क्या फिर है?

आहआनो—जुद्ध, अकबर जैसे कामिल आदशाह थोड़े होंगे। क्या उसकी राज्यालनेकी और इस्मन नोर करनेकी तरेह है!

कूरीदो—अये डनरत! देजो तो सही, आदशाह राजपूत के हाथसे ही उस के पाई करेगा। जिनके नोर से मेवाडका राजा मस्त हुवा है, उन के दस्तसे ही वो नोर हो जयगा। राजा भानसिंग अण दूसरी लड़ाओं में न भिसे हैं, महोपतपां—सगरछका लडका, जिस-  
ने पुतपरस्तराह छोडके पाके दीन पसंद किया है, वो भी डनर नही है, उसलिये नंगकी आत होवे या न होवे जैसा मुझे भा-  
लूम होता है। जनीते घर के आदमीओंसे ही आदशाह मेवाडका घर मारेगा, फिर उस के हिलकी ओ और परवरदिगार भूजे।

### प्रवेश ३ जो.

स्थल—कोमलमेरभां प्रतापनो दरबार.

प्रतापसिंह तथा तेना पटावत सामंतो धृत्यादि.

राजपारो.—

( कवित—मनहर. )

अविद्यण नश नगमाहि जेनो व्याधि रवो,  
हिमायण पेठ जियो गयेवो आकाश छे;

શૂન જેનાં પાતાળની પાર મયાં મહીમાંથી,  
સૂર્ય જેવો સીસોદિવા-કુળનો પ્રકાશ છે;  
ળાપા ને હમીર જેવા વીર આગે પ્રગટિયા,  
શત્રુકુળને તેઓના નામતણે ત્રાસ છે;  
વૈતાળ સરીખો વીર, સંગ ઉપ-યો જે કુળે,  
એ તો અવનીની હદ સુધી અવિનાશ છે. ૧

તારા\* જેવી અવિચળ તારુણી જે કુળે પાડી,  
એમાં કમંદેવી જેવી અંગ્રા અવતાર છે;  
મીરાં મીર્કાં કાવ્ય પ્રભુ-પ્રેમનાં કર્યાંથી ભણી,  
રાણી એ તો નો'ય, ભારતીનો ભવસાર છે;  
જનની ભણીતી જગમાંહિ કૃતાતણી જેહ,  
નો'ય દેહ માનુષી એ, દામની પ્રહાર છે;  
ફતોં અભિમન્યુ, નારી એની ઓતરા પ્રમાણે,  
જેમલ જરૂર જરાસંધ દ્વજ વાર છે. ૨

( કુમિલા હંદ. )

નહોંમાં શુભ ગંગ, તથા નૃપકુળ પવિત્ર રથુકુળ સાખ અશી,  
તરુમાં સુરવૃક્ષ, વનેચરમાં મૃગસાજની જાત ગણી છ જશી;  
ખગમાં પતિ સદ્મર્મોતણ તણ વાહન, માહન, હું કહું વાત કશી ?  
કળિમાં નૃપ અન્ય વિષે લગ છે શુભ રાવળસાખ પવિત્ર તશી. ૩

નમ્રમાં ગ્રહ છે અગણિત તથાપિ, જણાય નહોં રવિને પ્રગટે,  
પ્રગટે રવિકુળતણ નૃપ મેદની આન મહીપત માન મટે;  
ન મટે ધરિ રેક દહ નૃપની વિધિ જોગ ધરે જુલમી અઘરે,  
અધ + રેક જતે નૃપ એ સમજે, પરતાપ થયો કુળ એ જ કરે. ૪

\* તારામતિ-હરિથંદ્રની રાણી, વાલિની સી તારા નહિ દારણ  
કે, તેને એક લગમાં બે પતિ થયાનો દોષ ચરેલો છે. અહલ્યા, તારા,  
દ્રૌપદી, સીતા, મંદોદરી એ પાંચ સતીઓ ગણાય છે, પણ તેમાંની  
એકે હલંક લાગ્યા વિનાની નથી, પણ હરિથંદ્રની વારા તો મુવના તારા  
જેવી જ જણાય છે, માટે આ સ્થળે તેની લગભા આપી છે. + પાપ.

સામેતો—(મર્મ વિચારી હર્ષિત થઈ) શાહ્યાશ! શાયાશ!! શાયાશ!!! કવિરાજ! ધન્ય છે તમારી અમૃત જેવી વાણીને.

પ્રતાપ—( પ્રસન્નમુખે ) સહુનરાજી! કવિએ આજ રાજસભાને જેવી રીતે રંજન કરી નાંખી છે તે પ્રમાણે તે રંજન થાય એવું કાંઈ કરો.

કૃષ્ણસિંહ—મહારાજ, આજ પ્રમાણે હવે તે કરાવીએ છીએ.

[ કવિને શિરપાવ આપ્યા પછી વિદુષક આઠ ફફડાવતો પ્રવેશ કરે છે. ]

વિદુષક—(મનસાથે) આ પળિયેલ કવિએ રાજને કયો દેશ સર કરી આપ્યો, કે માયું માંહિ પેશી ગયું છે એવો મોટો પાત્ર, ને વાઘવંમર જેવી પટાપટીવાળી શ્વાસ, ને બંધીવાનને બેડીઓથી જડી લીધો હોય તેવાં કહાં સાંકળાં પહેરાવી દીધાં! વળી વરરાજને વરઘોડે ચઢાવવા આમમાં ખર ખૂંપાવે એવી આણુકી ઘોડી પણ શણગારી સાજસાથે લાવી બાંધી દીધેલી જણાય છે! બક્ષીસની ખૂજ, ને શણગારની શોભા ઘોડી ઉપર બેઠા વનાં જણાવાની નથી; બેશીને દરબારની દેવડી સુધી નહિ જાય એટલામાં ભાઈની રેવડી દાણાદાણુ થશે, ને તેથી વખતે જીવ પણ જશે! હશે, જે થશે તે ખરૂં. (પ્રકાશપણે) મહારાજ! આ કવિએ કયાં ગયલાં વહાણુ પાછાં વાળ્યાં, કે આપે આજને આજ એમને મોટા મહારાજ જેવા બનાવી દીધાં!

ખડેરાવ—જરા વિવેક રાખીને બોલ! કવિને જે આપે તે ઝોણું છે, તેમની વાણીમાં અમૃત રહેલું હોય છે; અમૃતનું મુલ આપી શકાતું નથી.

વિદુષક—( તેના જોઈ ) માફ વાલું અમૃત તે કેવું હશે?! મેં પડદાપાછળ રહી કાન માંડી તેમની લાંબે રાત્રે બોલાતી વાણી પડ્યાં પડ્યાં સાંભળી—આપણ! રાતે ચારેલા મેમદાનું અજીરણુ થયું હતું એથી કરાર નહોતો, માટે જરા આડો પડ્યો હતો. વાણીના અમૃતને મને તો કશો ફાયદો જણાયો નહિ. માફ અમૃત તો આદુ અને ડુંગળીનું છમકારેલું પાણી કઈ પડ્યું, કે જેના ગુણથી મારા-

૧. કૃષ્ણસિંહનું ઉપનામ. સહુનરાજના સવત ( રાજ ) માટે સહુનરા કહેવાતા. ૨. ચર્મ—આમડું.



માં અત્યારે હરવા કરવાની ગતિ આતી છે.

ખડેરાવ.—તારા જેવા લાડનાના લાડવ્યુ, ને મિષ્ટાન્નમાં મગ્ન રહેનારને કવિતાના અમૃતનો સ્વાદ ન સમજાય.

વિદુષક.—બાપાજી, મને એમ છે કે બેવકૂફ ન ગણો! મારે પણ બે આંખો, બે હાન, એક નાક, ને એક જીભ છે! દર્શની વાણીમાં અમૃત ક્યાં રહેલું છે તે હું ચોક્કસ ધણું તો સમજું છું, પણ મારી સમજણ કવિતાનું અમૃત વખાણનાર સાથે સરખાવી જોવી છે તેથી પૂછું છું.

પ્રતાપ—બાપુ, શું પૂછે છે?

વિદુષક—(રાણા બધી જોઈ) બાપજી, આ એટલું પૂછું છું કે, દર્શની વાણી જેને લોક કવિતા કહે છે, તેનું અમરત તે કડીએ કડીના થડમાં, વચમાં કે છેડે હશે? હું તો ધારું છું કે, પાપહીનો વળ છેડે—તેમ કડીઓને છેડે અમરત હશે એ જોઈએ! કડીએ કડીના શબ્દો વ્યુગતે જોઈએ—જેમ ચડ્યો તો પડ્યો, પડ્યો તો રડ્યો, રડ્યો તો ખડ્યો, ને ખડ્યો તો લડ્યો, એવા આવતા હતા; મારે આપને પૂછું છું કે, કડી-ઓને છેડે મળતે મળતા જેવા શબ્દો આવે તે જ અમૃતનાં ફેરેલાં દીપાં હશે, અને એવા ફેરેલાં દીપાંને એક જગ્યાએ યજ્ઞ લોટો બરાબ એટલો રસ જામે ત્યારે જ તે અમૃત થયું કહેવાય? ?

પ્રતાપ—ઓ બહુ બોલા! તારીસાથ માથાફાડ કરતાં માથું ફેળે મારે દર્શને પૂછી પાવરશે થા.

વિદુષક—(દર્શિપાસે આવી) બારોડ, રામ રામ!

બારોડ.—બાપ, રામ રામ; કાં?

વિદુષક—દર્શિજી! મારે આપ આગળ હેવાની અકળામણના બે બોલ બોલવાના છે; તે એ કે—દર્શની વાણીમાં અમૃત રહેલું છે એમ સારા માણસો કહે છે; તો હું પૂછું છું કે, કવિતાની કડીઓમાં છેલી તૂટેલક મળતી આવે છે, તે જ અમૃતની ગળતીનું મોં હશે? !

બારોડ—ના બાપુ, તેમ નથી. મળતા આવતા શબ્દોને કવિએ અનુપ્રાસ કહે છે; અને અનુપ્રાસ એ શબ્દરચનાની ચોખા ગણાય છે. અમૃતનો મારગ જેવા તેવાને જડે એવો નથી; નારાવજોની કિરપા હોય તે જ દર્શની કવિતામાં અમૃત રહે છે.

વર્ણન એવે પ્રકારે કવિતામાં કરવામાં આવે કે, જાણે તે વાત નજર આગળ ખરી નીપજે છે એવી અસર સાંભળનારના મનમાં થાય; તેમજ થતી વાત એવી વર્ણવે કે, હજારો વરસ સુધી તે વાતની છાપ માણસના મનમાંથી ન ભૂસાય તેને કવિતાનો અમૃતરસ કહે છે, એ રસે જે રસાય તે સદાકાળ જીવતો રહે છે એમ સમજવું. જેમ ખાવામાં ખટ રસ ગણાય છે, તેમ કવિતામાં નવ રસ જણાય છે. જે વર્ણનથી સાંભળનારની છાતી પીગળી આપે પાણી આવે તે કરુણ, જે સાંભળી કાયર તરવાર તાણી લડવા તૂટે તે વીર, અને જે સાંભળી ગંભીર પણ ગાંડાની ગોડે દાંત કાઢે તે હાસ્ય—

વિદુઃ—(હાથ ઊંચા કરી) કવિરાજ, થોભો ! કવિતાનું મહાપુરાણ આજને આજ કહી નાંખશો તો અને સાંભરશે નહિ. હું સાત ડગ સામાં ભરી પાંચ ડગ પાછો પડું એવો વિદ્યાર્થી છું ! મારે જોઈવું તે મેં જાણી લીધું. ( હાથ જોડીને ) હવે ખેમા કરો બાપજી ! હું રાજ નથી, કે તમને મારે સરપાવ આપી શકીશ. ( માથા ઉપરનો ફાટેલો ફેટો ખતાવી ) હું બહુ રીઝું તો વળી આ માથા ઉપરનું નવધરૂં બિતારી આપું. (રાણા બહારી જોઈ) બાપજી ! કવિરાજ પાસે સંધુ કાવ્યશાસ્ત્ર બિનાં બિનાં શીખી લીધું !

પ્રતાપ—અરે ઢોંગી ! એટલી વારમાં એવડું શું શીખ્યો, કે કહીને ફાળકો થયો.

વિદુઃ—મહારાજ, મોરનાં ઇંડાંને તે કંઈ ચીતરવાં પડતાં હશે ? ! મારી પાસે જે હતું, તે મેં કવિને પૂજી જાણી લીધું.

રામસિંહ.—વાહરે ! તું તો કોઈ નવાઈનું પૂતળું જણાય છે ! તારીપાસે જે હતું તે તે જાણી લીધું એ તે શું ?

વિદુઃ—સાંભળો બાપજી, કવિતાની કડીઓને છોડે મળતે મળતી આવતી તૂકોને હું અમૃત જાણતો હતો, તેનું નામ કવિને પૂછ્યું તો ત્રાસ પડે એવું “ અનુપ્રાસ ” નામ કહ્યું. કોઈપણ થયલી અથવા થતી વાતનું વર્ણન એવું કરવું કે તેની અસર માણસના મનપર તેવી જ થાય, ને તેથી તે કષ્ટિલા વર્ણનની છાપ ઘણા કાળ પછી ન ભૂસાય તેને અમૃતરસ કહી ખતાવ્યો. ખાવામાં ગળ્યો, મોં, ખારો, ખારો વગેરે છોડે રસ છે, તેમ કવિતામાં હસવાનો, રડવા-

નો, લડવાનો વગેરે નવ રસ છે એમ કવિએ કહ્યું; પણ જેમ ખાવામાં અને ગળ્યો રસ બાવે છે, તેમ કવિતામાં હાસ્યરસ મારે હોયે વસ્થો; જેની મારી વખારમાં ખોટ નથી, માટે બીજા ઉપર મેં ધ્યાન આપ્યું નહિ; ને અનુપ્રાસના ગાઢવા તો મારા ગળાના નળામાં ગળ્યા જ કરે છે ! આપજી, નજર તળે હરદમ આવતી ગ્રીજ ગમે તેવી શુણ્કારી હોય પણ માનવીની નજર તે ઉપર ફરતી નથી, પણ દૂરની દેખી લોચન લોભાય છે.

પ્રતાપ૦—ઓ માંડા ! એ સા ઉપર ?

વિદ્વ૦—આપજી, મને શું પૂછો છો ? ઘટમાં ઘૂટી જુઓને ! હેવાનો અંતરપટ ખોલી જોશો તો પટ જણાશે કે, હું માંડો નહિ, પણ ભામાશા દિવાન જેવો ડાહ્યો છું; તેમજ પટજાની પોશાળમાં પહેલે પાટલે પૂજ્યવક્ત્રો કવિ છું !

દૃ૦ સિંહ૦—ત્યારે તારી કવિતા આ રાજસભામાં તે દાખ દહાડો દાં ન કહી ?

વિદ્વ૦—આપજી, પિંગળના પાંજરામાં મનને કેદ કરી કવિતા કરવાનો ક્ષત્ર્ય મને દૂડો લાગ્યો, માટે હું તે ધંધો કરતો નથી; તેમજ રહવાનો<sup>૧</sup>, લડવાનો<sup>૨</sup>, હળવાનો<sup>૩</sup>, પળવાનો<sup>૪</sup> એવા માલવના રસ પણ સંધરતો નથી.

દૃ૦ સિંહ૦—ત્યારે તે શા માલ સંધરી રાખ્યો છે ?

વિદ્વ૦—મહારાજ, મોકળા મનની વખારમાં અનુપ્રાસના ગાઢવા-ઓમાં ગળ્યો મધ જેવો હાસ્યરસ ભરી આપ જેવા સરદારોનાં મુખ હસાવવાનો ધંધો ધરી રાજદરબારમાં ધરત્યાર છોડી આવી વસ્થો છું.

પ્રતાપ૦—પટજાની પાઠશાળાના મહાપંડિતજી ! આ દરબારના ગંભીર સમાસદાનમાં મેં તારો હસ્યરસ રેડી મલકાવ્ય.

વિદ્વ૦—આપજી, આપે હરિપુરથી કામલગેર આવવાની તૈયારી

૧ કચ્છરસ—એથી દયા ઉપજી રહ્યું આવે છે માટે. ૨ વીરરસ—એથી શર મટે ■ માટે. ૩ સુ મારરસ—એમાં પ્રીતિમાં હળી જવાનો મુલ્લુ રહેલો છે. માટે. ૪ લગાનકરસ—સય દેખી પ્રાણી માત્ર નારી નય ■ માટે.

કરી એવામાં મેં ભરતખંડનાં જંગલની મહાજાત્રા કરી; તેનું અથ-  
ક્રતિ વર્ણન કરતાં સાંભળનારની શુદ્ધ ઠેકાણે રહે નહિ, લખનારની  
લાખ લેખણો ધસાઈ જાય, ને શાહીનો સો હાથ ઊડે. કૂવે ખૂટી  
જાય, તોપણ પાર આવે નહિ; માટે આજા હોય તો એકાદ દેખાવનું  
અલ્પ વર્ણન કરું.

પ્રતાપ૦—ખેલ ત્યારે, તારી વિચિત્ર વાણી સાંભળવા સર્વે  
સમાસદો અતિ આતુર છે.

વિદ્વ૦—સાંભળો બાપજી! સરવે સામંતો ને સીસોદિયાઓ  
પણ જીવ ઠેકાણે રાખી સાંભળજે! મારી વાત વિસ્તારીને કહેવાય  
એવી નથી! તોપણ દૂંધમાં મહાભારત જેવી કથા જે ખેલમાં કહી  
નાંખું છું:—

રાનમાં કાનમાં મોટા ફૂલગોટા ખોશીને ગાનમાં શુભતાન એવા  
જે મિયાં સુભતાનના મોકલ્યા સુભતાનથી આવતા હતા. તે જે મિત્ર  
ચિત્રવિચિત્ર અસ્તિ કરતા, વાંદરાથી ડરતા તોપણ હિંમતને ધરતા,  
વિવિધ પ્રકારના આકારની વાતો કરતા, વાંસની ઝાડીમાં ફરતા, ખરતા  
તારાની પેઠે વાંકા વિચારના વહેણમાં તરતા, હાથમાં હથિયાર ધરતા,  
મેવાનાં ખેતરોમાં તેતરો ઉઠાડતા, કાંકને આમલાં પાડતા જતા હતા.  
મહા કથાવાટે<sup>૧</sup> ત્રીજો પહોર વટે, દહાડો લટે, અજવાળું મટે, સાંજ  
પડતે, પડતે આપડતે, સૂરજ આથમતે, ગ્રીષ્મની રતે, અંધારું થતે,  
પગવતે ચાલીને, માથે છોગાં ધાલીને, મકરજે<sup>૨</sup> મહાલીને, શંખનો  
નાદ સુધાંનો સાદ, ચકલાંનો વાદ થતો હતો તે વેળે આખાદ<sup>૩</sup> અમદાવાદ  
આવી પહોંચ્યા.

રાતે સૂકા રોટલા, કેરીના ગોટલા સાથે ખાઈ ચોટલા ઝોળીને  
મસીદના ઝોટલા ઉપર તે જે મિયાં ભાંગનાં બીઆંની ફાટી ફાટી  
થાટીપાટી આવેલા તેથી હજરતને યાદ કરી મરી ગયા જેવા થઈ  
આંખો મીંચી ગયા. બામદાદમાં ખંદગીનો સાદ સુધાં પોકારે, હનુમાન  
હોકારે, કૂકણ કોકારે, ઘોખી ઘોકારે નદીને આરે જતા હતા, તે વ-  
ખત ઊંધના તખતથી તે જે દોસ્ત હાયા. જંગલ જઈ આવ્યા,

તા ચંદ્ર આવ્યા, દાંતણુ લઈ આવ્યા, નદીએ ન્દ્ર આવ્યા, ખ્યાલ  
 ધ આવ્યા, એટલે પહોર દહાડો ચંદ્રે જૂળનો જમસ આવો ખસસ  
 ખના પેટના પડદા ઉપર મડદા મારવા લાગ્યો. વળતી ભૂખે આંખો  
 ખાતી, તેથી કળ નથી વળતી, એવા ચળતી પ્રકૃતિના તે બે બાઈ-  
 મંધોએ જૂખતું દુઃખ મટી સુખ ચવાનો માર્ગ શોધ્યો. એક મિયાં  
 હરખચંદને હાટે, પેટને ઉચ્ચાટે, પૂરે ગભરાટે, ધી લાવવા માટે ગયો.  
 મીઠો તેની આવવાની વાટ જોઈને, ગાનતાનમાં ચિત્ત પ્રોઈને, ખીચડી  
 ધોઈને, હાંસીમાં એરી હેરી ગાવા બેઠો. ખાલામાં હાલ્યામાં  
 આવ્યે હાલ્યામાં ન આવે એવું ધી લેઈ સોળતી પાસે આવવા  
 લીધેલા ધાણીચણુ આવતા રવાણચાલ ચાલતા, ઉચુંનીચું માગતા,  
 બીડી બાળતા, બહાદુરખાન ગાનતાનમાં બેભાન જેવા આવતા હતા.  
 તેમની નજરે લલકાર્યા છલકાઈ જતું વિજયતેજ આવ્યું; તેથી  
 કોઈથી આંખ ફરી રાતી, છાતીને જોરે, લટકતે તોરે, જીવાનીને  
 તોરે, તેમણે તપને કહ્યું કે “અબે ચૂપ”!!! મિયાંનું ચૂપ  
 સાંભળી હું તો અમકેલા દૂપની પેઠે ગૂપ ચંદ્ર ગયો, તે પડતી  
 ધૂપમાં સંકટના કૂપમાંથી નીકળી મેવાડનો મારગ ઝાલ્યો. વા-  
 સાથે વઢે એવાના સંગમાં શુન્હાના તંગમાં તણાઈ વખતે શ્વશીની  
 મૂળી શુધવાનો સમય આવે, એમ જણી ધાંચીની ધાણીએથી  
 બળદિયું છૂટે તેમ તાણીને દોટ મૂકી, તે દાંતા મુકામે આવી દાંતણું  
 આવી પાણી પીધું.

બાપજી ! પ્રવાસનું મહાપુરાણ મોહું છે, માટે આ પ્રથમ રક-  
 ધનો પહેલો અધ્યાય આપ આગળ સંક્ષેપે કહો; બાકી ધણો ભાગ  
 રહ્યો, પણ હવે ભોજનનો સમય થયો માટે મારી વાતનો વહેતો  
 વહેજો બંધ કરું છું.

સામંતો.—( હસ્તે મુખે ) ધન્ય છે ! વિદ્વપક તમારી હારવજ-  
 નક વાણીને ! ખરે, રાણાજીની સમાર્તુ તું પણ એક ઉમદું રત્ન  
 જણાય છે !

વિદ્વપક.—( હાથ પસારી ) બાપસા ! આ રતનનું જતન ક્યાં  
 થાય છે ! રાણાની પેઠે અહિંયું તહિં અચડાય છે !

પ્રતાપસિંહ.—વિદ્વપક, આજ તે રાજસભાને ખરેખરી પુરા

કરી નાંખી છે, માટે તું ખુશી થાય એવું તારે મોંએ માગી લે.

વિદ્વ૦—મ્હોંઢે શું માગું બાપજી ! બીખનાં હાંધ્યાં શીકે ચઢતાં નથી; “ માગે તેને ત્યાગે.” એક ભાટ બીખની સોગાત લઈ ધણીઆણીને ધમકાવતો આવ્યો હતો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું હતું કે,—

( દૂહો. )

“ કંથા તું કુંજર<sup>૧</sup> ચઢ્યો, હેમકટારો<sup>૨</sup> હત્ય;  
માઝ્યાં (તો) મુકતાફળ મળે, (પણ) ભીંખને માથે ભટું.”

માટે બાપજી ! મારે ફાટી જાય, ધાશીજાય, નાશીજાય એવી રીઝ જોઈતી નથી. આ શરીર જેઠીમણ જેવું થાય એવી રાતબ બાંધી આપશે તો મારે કશાનું કામ નથી.

પ્રતાપ૦—ઠીક છે ત્યારે, આજથી તારે માટે જ એક જીવો રસોઈઓ, ને તને ફાવતું ને ભાવતું ભોજન રાજ થાય એવો બંદોબસ્ત કરાવીશું.

વિદ્વ૦—મહારાજનું કોટિકત્યાણ થાઓ ! આજથી ધીસાકરને પાથે મારી પનોત્તી બેઠી ! હવે મારે જોશીને કે ડોશીને પૂછવાનું ના રહ્યું ! હવેથી બાપજી મોટા કવિને મોટા મારકણા હાથીનું, કે પાંજરામાં પૂરેલા પંચહત્યા વાઘનું સાંકળથી છોડી દાન દો, તો તેનો મને અસંતોષ નથી ! મારા લાયક મને મળ્યું, પછી બીજાને ગમે તે મળે, તેની મારે શી બળબળ છે ?

[ વિદ્વષક આજ્ઞા માગી જાય છે. ]

કૃષ્ણસિંહ૦—ખરોટ, રાણાજીના રંગલાએ પણ આજ ખૂબ તાલ આણ્યો !

ખરોટ.—કાં ન આણે બાપજી, એ પણ રાજનું રમકડું છે. સૌ આ રાજગાદીનો મહિમા છે.

કૃષ્ણ૦—વિદ્વષકે અનુભવેલી વાતનું વર્ણન તેના વિચિત્ર સ્વભાવ પ્રમાણે કર્યું, પણ કવિઓ નહિ અનુભવેલી વાતનું વર્ણન જાણે તે ખરી નીપની હોય તે પ્રમાણે કરી તેમાં રસ પણ તેવો જ પૂરે છે, તો વિદ્વષકે કહી તે વાતનું વર્ણન આપ પોતાની

વાણીમાં યોડા વધારા સાથે હાસ્યરસમાં કરી શકા ખરા ?

ખારોટ.—કેમ ના કરીએ બાપજી ! કવિ હેવાની સુઝે વણુદીડી વણુસાંભળી વાત સાક્ષાત્ નજર આગળ બને છે તેવી વણુને, તો, જેનો પાયો બળયો છે તે ઉપર પ્રમારત ઉડાવતાં તેને શું મુસ્કેલ છે ?

પ્રતાપજી.—ખારોટ, ત્યારે આજના દરબારમાં જામેદો રંગ આપ પૂરો જમાવો. ધડી પછી શું નીપજયો, તેની કેહાને ખખર નધી, માટે જે ધડી આનંદની મર્ઝ એ જ બઘી, ને જીવતરનો લ્હાવ પણ એ જ લીધો બણુવો.

ખારોટ.—બાપજી ખરું કહો છો. રંગલાનીઃ રંગીલી વાતનું વણુન આપની ઇચ્છા છે તો હું યોડા વધારા સાથે મારી વાણીમાં હાસ્યરસનું પાણી ભેળી કરું છું, તે સકળ સમાજ સાંભળજો:—

( શાશ્વલવિકિરિત ).

ખાસો પૂરું ભરેલ આજ્ય ? ઉઠ્યું લેઈ ગિયાં આવતો,  
આલી આલ રવાલ, ગાલ ભરિને ધાણીયણા આવતો;  
એધી ધી સધળું જ પાત્ર બદિયી દોળે<sup>૧</sup> ચાથું તે હતું,  
છીછળા ભરિ આલ ચંચળ ગણા હાલી દગા તે જતું. ૧

એ જોઇ મહાશેય આણી મનમાં, મીઆં વણા ચૂપને,  
'સામે ! ના લલ સાશ બાત કહતા, રે' તે પડા ચૂપને' !  
તોયે ધી દગાનું ન ભેરા રહેતા, ચાથું બધું તે જાલી,  
મીઆં રીયથી પાત્ર ઉધું કરિને કે' 'જા દલી ! જા દલી ! !' ૨

એવા બાંદુરખાન માન ભરિયા, આઝ્યા મસીદે પછી,  
સાથી સાગરખાન માનદિણુ જ્યાં ગાતા બહેતો અચ્છી;  
" ક્યું બાલ ! લઈ ધી અચ્છા ઇધર તે આપા ? કહાં હે ધરા ? "  
" દોલ્લા મેં રસતેકિ ણીચ હસને આડાપના જો. કરો. ૩

રોઝાને કિ ખિસાદ સાંલિં હમચે બાંકી ચલે બાત ક્યાં !  
અંદા બાંદુરખાન હૈસ સિરપે, દેવે નહોં લાત ક્યા ? !  
જા તે ધી લલ આવ જીચડિ અચ્છી, મેં હું પડતા અચ્છી,

ગાતા હું અખ ખ્યાલ ખૂમ ખુશિસે, આતા મુઝે જો કખી. ” ૪

લેવા ધી ચડટે ગયો બખડતો, પેલો ત્યહાં શેરમાં,  
ખાંદુરે લહો હાંડિ માહિ ખિચડી, ગાતાં જતાં લેરમાં,  
ઊકાળે ચઢિ ખીચડી નિરખોને, લે ચાટવો હાથમાં,—  
જોવા તેહ અડચો, પડચો હડકટે, છે ચિત ના નાથમાં. ૫

ગાતો જાય ધુમૈડતો જ ખિચડી, તેવે ટપાતાનમાં,  
ઢોકયો હાંડિ ચાટવો ચડપ લે, છે ચિત તો ગાનમાં;  
ફાટી તે તળિયેધિ હાંડિ ખિચડી ચૂલામહો સો પડી,  
ગાણુની શમી લેર જાણુ પછિ તે મીઆં ભઠને પડી. ૬

આવી સોખતિ પાસ ત્રાસ ધરિ કે,—“ એ કયા કિયા ખાંદરા !  
ખાના ધૂલ કિયા ગરિ ધરકે, ધી ધૂલમે લે ધરા!! ”

કે ત્યાં ખાંદુર વાત “ લાત દહંગા, પંચાત તે જો કરી,  
ટપેકો લગિ તાન હાંડિ ઉસને ભાગી, ન મૈને જરી ! ૭

લે હાંડી તુજ હે, તું બેગન હમા—રા દે અખી લાં ધરી;  
લે ધોકા અખ લાવ ખાંડિ મિરચી, મૈને બનાકે ધરી; ”

બોલતાં વધિ વાત, લાત ગડકે આઝ્યા, ન ફાઝ્યા કરો,  
કાલે વાત કહિશું બાકિ રહિ તે, વૃતાંત જો જો થશે. ૮

[ રાજસભા રંજન થઈ અરંભાસ્ત થાય છે, ને થોડો કાળ વીતી જાય છે. ]

### પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ઉદેસાગર ઉપરની એક પાક નીપાવેલી જગા.

રાજા માનસિંહ તેના સોબતીઆ સાથે, અમરસિંહ ને  
પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના પટાવતો વગેરે.

[ રસોઇ તૈયાર થયે પાટલા માંડ્યા છે. એવે માનસિંહ સોબતીઆ  
સાથે આવે છે.



માન૦—( પાટલે બેસી અમરસિંહસાથું જોઈ ) હાં અમરસિં-  
ગજી! પરજાઆર કરવાને રાજાજીએ પધારવું જોઈએ, ત્યાં તેમણે  
કુંવરજીથી કામ ઠેલવા માંડ્યું છે! બાપુ, જાળક બાગક સાથે, જુ-  
વાન જુવાનશું, અને ધરણ ધરણ સાથે શોભે, અમારી ઓળે તો  
રાજાજી જોઈએ, તે હાં નથી પધાર્યા?

અમરસિંહ—મહારાજ! તેમના શરીરને સુવાણું નથી, માટે  
આપની સેવામાં અને હાજર રાખ્યો છે. રાજધાનીમાંથી આપ સાંભા  
આવવા ઓછાંએક નીકળવું થયું, ને મારગમાં જરાપણુ વિસામો લીધો  
નહિ, એથી તેમનું મનજ બારે થઈ આવ્યું છે.

માન૦—( વિચારમાં પડી ) અમરજી! રાજાજી મેમાનને નો-  
તકું કરી બોજન કરાવવા વેળે કરાર નથી કહાવી અલગ રહ્યા એતું  
કામજી સૌ અમે સમજીએ છીએ, પણ તેમને અમારી અરજ પહોંચાડો,  
કે થવા કાળે સૌ થયું છે, જે જૂલ થઈ છે તે હવે સુધરે તેમ નથી,  
માટે નોતરેલા મેમાનને પોતાના હાથે માન દેખીબોજન કરાવશો, ને  
તેમની હારે બેસશો તો જ તેઓ સુખમાં માસ<sup>૨</sup> મેલશે.

અમર૦—તેમણે ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, મારી પ્રકરતી સારી નથી,  
માટે પરજાઓની આકરી સારી રીતે તું કરજે. મારામાં ને તેમનામાં  
આપ અંતર ગણો છો શું?

માન૦—બાપુ, તમારામાં ને તેમનામાં અંતર કેમ ગણાય ?  
તું એ જ વીરાનો હીરો છે! પણ બાઈ, બ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી  
અમે તમારી સાથ ન શોભીએ; તે ના હોય ત્યારે અમે તમને અ-  
મારા માથાના મુગટ ખાતીએ, પણ બ્યાંસુધી તે બાર વરસના મિરાજ  
છે ત્યાંસુધી અમે તમને છોકરાંમાં ગણીએ; માટે તે આવી પોતાને  
હાથે ઉપર રહી પીરસાવશે અને અમારી સાથ :ભાણું માંડશે તો જ  
સુખમાં માસ મૂકીશું.

અમર૦—મહારાજ, આપ હઠ રાને કરો છો? આપજી અગ-  
રેલી તળિયતે થી રીતે આવી ચકશે?

માન૦—બાઈ, કાત્રીઓના જેવ જુદા હોય છે! માટે નહિ  
આવવાનું નોંધું કારણુ અમને જણાય છે, તે કંઠી નાંખો, કે તમારો

પરજાચાર પહોંચ્યો ગણી—“ દીઠા દેવ, ને પહોંચી જત્રા ” માની હાલ્યા જઈએ.

અમર૦—જી ! મને શું પૂછો છો ? આપ કાણા છો તે દિલમાં વિચારી જુઓ, એટલે આવ્યા નાવ્યાનું કારણ જણાશે.

આન૦—ભાઈ, કોઈના પેટમાં પેશી નીકળાતું નથી, માટે રાણાજીના પેટમાં શો રોગ હશે તે અમે શું જણીએ ? !

અમર૦—રોગ તો ખરો, અને તે વળી જેવો તેવો નથી ! જે રજપૂતે પોતાની કુંવરીઓ મલેચને દઈ કુળને દાગ લગાડ્યો, તે તેની સાથે જમ્યા પણ હોય; એટી વહેવાર રાખે તે ભાણા વહેવાર કાં ન રાખે ? એવું રાણાજીનું કહેવું છે; ને એ અખતરાથી જ તેઓ આવ્યા નથી, એ વના તેમને કશો રોગ નથી, તેમજ કશો આપ ઉપર દવેખ નથી.

આન૦—( લાંબો હાથ કરી ) ચોભો હવે, રાણાજીનો રોગ અમે વરતી ગયા ! ( કોષને અટકાવી ) જ્યારે આવો જ પરજાચાર કરવો હતો ત્યારે સામા આવવાનું ને અમને નોતરવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. હુંગરા દૂરથી જ રણિયામણા રાખવા હતા. રાણાજીએ અમને આવી રીતે અપમાન આપ્યું, પણ અમે તેમનું માન રાખવા અનુદેવને માથે ચઢાવીએ છીએ. ( ચોખ્ખાના દાણા પાકડીમાં મૂકી જોમો થતાં ) અમે હમીરકુળની આગરને આજ ન આવે માટે અમારી બેન દીકરીઓ તુકને આપી અમારી આગરમાં જ આજ લાગવા દઈ તેને આગળ દેલાવા દીધી નહિ, તો રાણાજી આજ ગુણ માનવાને બદલે ઘેર જોલાવી નાક કાપવા જેવું કરે છે, ને છેક જ આંકડો જાયો રાખે છે, ( કોષ કરી ) તો હવે જોઈએ મેવાડમાં તમે કેવું રાજ કરો છો તે અમે જોઈશું ! રાખો છો તેવો ટેક આખરની ધડી સુધી રાખજો ! જનમાલની જાળવણીમાં જેવા જણાવ છો તેવા સંકટમાં સપડાયા પછી રહેજો !

( એમ કહી થોડે સવાર થાય છે. એટલે પ્રતાપસિંહ આવે છે. )

પ્રતાપસિંહ.—કાં માનસિંધજી ! અમારા આવતા પહેલાં આપે ક્યાં તાલવા માંડ્યું ? છે શું ? !

આન૦—શું છે તે તમે જાણો છો જ ! પોતાની પવિત્રતાના

ઘાડી ઝાડી; નદીનાળાંમાં કેતરો નિહાળી ચાક્યા, પણ માનવીનો શબ્દ સરખો સાંભળવામાં આવ્યો નહિ; એટલું જ નહિ, પણ કોઈ માણસ જતનું પગલું સરખું પણ ખોલ્યું જડ્યું નહિ. ખરે! મારા આનવા પ્રમાણે મેવાડ-જેવો માણસના જમાવનો ઉછળતો સાગર હતો. તેવો જ જળ વગરના ખારી રેતીના મોટા રણ જેવો આંખે આવે છે. અરે ? માનસરોવર નીર સૂકાયે જેવું ખાલીખમ જણાય તેવો મારો મેવાડ મેં હાથે કરી નાંખ્યો છે. માનસરોવર હંસને માટે છે, કાગડાંને માટે નથી ! ( લાંબી નજરે જોઈ ) રે, જુઓ ! પણ વેગળે નદીકિનારે જિગેલા ઘાસમાં હાલતું શું જણાય છે ? મને કંઈ માણસના શબ્દ જેવું સંભળાયું ! વાતું જોર ઝાઝું છે તેથી તમારા સાંભળવામાં માનવીનો સાદ નહિ આવ્યો હોય, પણ મને તેવો ભણકારો સંભળાયો, માટે ઘોડા આંખી હાકી !

[ નદીમાં ઘેટાંના ટોળાને ખાણી પાતો મેવો રાયકો ઉપલાણેથી ઘોડાના પગના પડમાં સાંભળી તથા જિડતી ગીરદ જોઈ ચમકે છે. ]

મેઘો—( મન સાથે ) અરે રામજી ! ચાંઈ ઘાડ આવી કે શું ! ( અશ્વારો નજરે પડતાં ) ઓય ! ઓય ! નખોદ જ્યું ! ! !

પ્રતાપ—( તેને જોઈ અશ્વારોને ) જુઓ ભાઈ ઓ, આ શુળીનું ધરાક આટલું આથડયે જડ્યો ખરો. ( તેની પાસે જઈ ) ઓ હેવાન ! દેશમાં ફેરવેલી હુહાઈ નહોતી સાંભળી શું ? ! ( સવારો સામું જોઈ ) ભાઈ ઓ, શું જુઓ છો ! એને બાંધી રાજધાનીમાં લેઈ ચાલો, ઝાડને ડાળે બાંધી ટાંગી બળતું કરી આખા દેશમાં ત્રાસ વરતે એવું કરો, કે જ્યાં કોઈ આવા નદીના એકાંત કાંઠામાં પણ નજરે આવે નહિ.

મેઘો—બાપજી ! હું ભૂલ્યો, મને ખેમા કરો. મને ઓડિયારના હમ, હવે હું એદી રાણાની આંખ નેહ લોયું.

મેથો.—ઓ મારા માતાપ! કેટલાં ને બોક્ષાં ચારપાણી વના મરી આશ્વાં તાંણે હું આંણીકાર નેકળી આવે. હુંગરની કોરમાં હવર ને દીપડાંએ વપવા ન દીધો તાંણે આંણીકાર ભૂલો પડ્યો, માપજી!

પ્રતાપ—ભૂલો પડ્યો કે મોતે બુઝાવ્યો! હોયી મુખાનો મો નથી, જન્મ પગડ્યારો છે. “મારે ઠકું, કાપે તેજ.” અમે રેપતનાં માખાપ છીએ, પણ તે જો અમારા હુકમનું અપમાન કરે તો તેને શિક્ષા કરતાં દયા કરતા નથી. અંજો પોતીકા કુંવરના અપરાધ માટે તેનું કોકું ધડથી જાડું કરવા આચકો ખાતા નથી, ( સવારો સામું નેધ. ) એને ઉતાવળે રાજધાનીમાં લઈ ચાલો, ને એના ચોવાળાને મગનું<sup>૧</sup> ધામ ચરવા મેદાનમાં પડ્યું મેથો. આ વખત એનો એક પણ બોલ મારે સાંભળવો નથી. ( ઘેરો આગળ ચલાવતાં મન સાથે ) દયા જો ધર્મનું મૂળ છે, તે હું સારી થેડે સમજું છું; પણ રાજ ચલાવવામાં અયોગ્ય દયા એ અધર્મનું બીજ છે. જો દયા એકતો જીવ હમારે છે, તે હમારો ગુન્હાનાં બીજ વેરે છે; માટે રાજ્યાતમાં દીધેલી સખાઈ બહુ હામની છે. તે પાછગથી ચવાના અપરાધના અંકુરને ઊગવા દેતી નથી.

[ આ પ્રમાણે જળડતો રાજધાની ભણી અશ્વને મારી મૂકે છે. ]

મેથો.—( મન સાથે ) મારા શા ભોગ લાભ્યા, કે જે રાંડનું ક્યું ના ક્યું. તેણે તો પરથમ ક્યું<sup>૨</sup>નું કે, હુંગરો સોડી આધા માં જાહો; પણ મેં જાણ્યું કે, આંધ આટલે વગળે માંચડતો ઘડરદો નથી એવી જગમાં કોણુ જેવા બેથી હુંસ<sup>૩</sup>? રાજો ભોગલાંની પીજામાં પેમાલ થઈ જાયેસે, તે તે ધનું. ધર હંભાજસો, કે :આવાં કોતેડાંમાં વાપ હાવજ ઝાલવા કરે તિનીગોડે કરતો હશે તે હું શું નંજી? અરે મારા દીયરા એહા, ને સોડી રૂપથી! તમારી શી વાંસે ચાહે! [ આમ કહી આંખમાં આંસુ લાવી રહે છે. ]

અધીર.—ઓ જટ<sup>૪</sup>! ઝડ લાઇને ચાલ, પછી રડવા કરજો. ધીમે ચાલીશ તો ધોઇને પૂછે બાંધી ધસડતો તાણે પડશે!

મેથો.—ઓ બાપા! હાલુંસુને; મારા પગ જાંજી જ્યાસે તે મારાથી ઉતાવળું હલાવું નથી!

અધ્યાર.—પગ ભાગવાને માટે જ મને કરેલી જગામાં પગ માંડ્યા નહિ વાર ? !

મેલો.—સંકેતે રાજાતી મેલવાની, અને સોફને છે' આપવો કરમમાં લછયો હશે, તાણે જ અવળી મત હુઝી બાપા !

## પ્રવેશ ૬ દ્વો.

સ્થળ—સૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેની પરરાણી.

[ મધ્યરાત્રિએ રાણી નિદ્રામાંથી જાગી હઠી બ્રમિત થિતે આમ તેમ જુએ છે. ]

રાણી.—( મન સાથે ) અરે ! મને કેવું ગમરાવી નાંખે એવું સુપતું આવ્યું ! એ સુપનાથી માંડે આખું અંગ જાણે ભંગ થઈ ગયું ! મૂઠી વાળવા જેટલું જેર મારાં આંગળાંમાં રહ્યું નથી; પગ પણ જાણે પાણી પાણી થઈ ગયા ! ( પ્રતાપ સાચું જોઈ ) નાથજી તો નિરભે થકા ઊંધે છે. આ પુરુષ તે પ્રભુએ શેના ધડ્યા હશે ! જેના ધણીને ભૂખ તરસ ને થાકતું તો જાન જ નથી, ઊંધનાં ભાયગ ઊંધડ્યાં હોય તો જ તે એમનો ભેટો કરી શકે, નહિ તો તેને પણ તરછોડી હાંકી મેલે છે. આજ કાણ જાણે શા સરખું હશે કે આખું મેળવી છે. અરે, કપાળે પરશેવો શો વળ્યો છે ! માથાના કેશ પણ વિખરાયા છે. દાઢમના ખીજ જેવાં દાંત કેવા ચળકી રહ્યા છે ! મનોહર મુછોના આંકડા એમનાએમ હકઅંધ ચિત્રમાં ચીતર્યાં હોય એવા જણાય છે. ઊંધતા નર હતે તેમની હળિતો ભભકો એવો જણાય છે કે, શત્રુથી તેમની આંકે ઉતરાય નહિ ! લાવ, જરા વીંજણાથી ઝીણો વા ઢોળું, ને હળવેથી કેશ સમારે.

[ રાણીની સુખદાયક શરણરાથી પ્રતાપસિંહને જાગૃતિ આવે છે. ]

પ્રતાપ—(આંખો ઓળંગી રાણી સાચું જોઈ) કંઈ શું કરો છો ? ભાગી રાતે બેઠાં થકાં વીંજણો વીંજો છો, ઊંધ નથી આવતી કે શું ? જંપી જાઓ, રાત ધણી ગઈ છે; શરીર બગડી આવશે.

રાણી.—સ્વામિનાથ ! રાજ ઊંધ્યા જ કરીએ છીએ; આજ

આંખ ઉઘડી ગઈ તે વેળે જોને નંપ નથી એવી જાણિ નંપેલી જોઈ તેની સેવા કરવાનો ફરિયા સમો હાય આખો જાણી દું બેડી બેડી સામેણી ધડીને લાવો લઉં છું.

પ્રતાપ૦—પ્રાણુ પ્યારાં ! તમારી સેવા સદા મને ચાતા ઉપજાવે છે, પ્રજાએ તેનો જલ્દી વાળવાનો જોગ આપણા ભાગ્યે નથી આપ્યો !

રાણી.—પ્રાણુવક્ત્ર ! આપ જેવા નેહી ને ટેહી ચરા કાત્રી સાથે મારો હાથેવાજો મળેથી દું ઈકાણી કરતાં પણ અધિક સુખ મારું છું. કાપરને પાલે પડી હીરે જડેલી દોચોળા ખાટમાં જોડું ઓઢ્યું ઓઢી પોઢું તે કરતાં ધીરવીર સાથે ધાસને સાથે કાટલે સાડલે સોડલું દું હજારગણું સુખાણું લેખું છું.

પ્રતાપ૦—રાણી રાણી ! તારી ધીરજ, તારું હડાપણ, મારા જેવા દુઃખની દોરે ચહેલા પુરુષને વિસામો છે ! પણ તું હવે નંપી ના. રાત્રિ ધણી ગઈ છે; ઉઝગરે તારું સુકોમળ શરીર જગડશે.

રાણી.—સ્વામિનાથ, પોતે મુખે જાણે. અમો તો સજીવાસમાં નવરાં થકાં વખતે ઉધીએ છીએ; પણ પોતે દહાડે આંખ મેળવતા નથી, તેમજ રાતે પગ વાળી મોહોલમાં રહેતા નથી; આજ લા સરખું હશે કે આંખ મેળવીતી; અને અસારે અજાણે થયો છે, તેથી ઉધ આપવાની નથી; માટે આપની સેવા કર્યા કરીશ. હો, વાપરો ટોણું છું જરા નંપી જાઓ.

પ્રતાપ૦—પ્રિયા, તને અજાણે શણ થયો 'છે ? શું શરીરને કાંઈ અવચેન થયું છે શું ? (બેડો થઈ) પ્રાણુવક્ત્ર ! તને જે થયું હોય તે દહી નાંખ, કે તેનો ઉપાય આ ધડીએ કરીએ.

રાણી.—પ્યારા પિયુષ, શરીરને કશો આધિ થયો નથી.

પ્રતાપ૦—તારે શાય છે શું ? કાંઈ પણ અવચેન વિના આંખ ઉઘડે નહિ, ને જાણ હડી જાય નહિ.

રાણી.—પ્યારા, મને ઉધમાં એક સુખનું લાધ્યું; એથી દું અજાણીને જાણી ! ને તેથી મારો જીવ અગડોળે ચડ્યો; અજાણે માર જોનો જ છે.

પ્રતાપ૦—એવં કેવં સ્વપ્ન આપ્યું કે, જેથી તારા જીવમાં એળો પેઠો ?

રાણી.—નાથજી, તે સુખનું હેવાયોળો થાય એવું જ છે; બજે દહી સહેરમાં મેં એક અઝીઓનું ચોટું બાળ્યું; તેમાં મોગલાણીઓ દોકાનો માંડીને બેઠી હતી, ત્યાં બાજ્યાના દરબારમાં સલામ ભરવા રહેલા રજપૂતોની રાણીઓ સોદોસલુક બેતી હતીઓ, તેમાં એક બાઈ-રૂપે જોગમાયા જેવી કાંઈ લેવા આવી પહોંચી. તેની પાછળ એક મોગલાણી થઈ લાગી. જોણીએ તેને કહ્યું-હું આ બજારની દલાલણી છું, તમને જોઈએ તે સોદો હાલો હું અપાવું. બોળીમાઈ તેની વાંસે વહી ગઈ; પછી તે એક હાટ ઉપર ગયાં. માંહિ એલ્યો પેલો માલ બતાવી પેલી ધૂતારી ઓલી બાઈને એક ઝોરકા આગળ લઈ ગઈ, ને પછી તેણીની લાજ લૂંટવાનો લાગ સાધ્યો. ખરૂં જોતાં દલાલણી કોઈ અઝી બત નહોતી, પણ દહીનો બાજ્યા હતો. બાઈની આખર ઉપર હાથ નાંખવા જાય છે તેવે જોગમાયા મહિબાસુરને મારવા કટાર તોળે એ પેરે તે બાઈ જોગણીને રૂપે જણાઈ, તે પાપીનો પ્રાણ લેવા કોણ બજે ક્યાંયો કાઢી પોતાનો કટાર ઝગકાઓ! આ બયાનક દેખાવ જોઈ મારી આંખ બિધડી ગઈ, એ તે શું કૈતક હશે? અરે! અરે! દહીમાં રહેનારી ખત્રાણીઓના આવા હાલ થતા હશે શું?! મારી આંખે કશો ભૂંડો દેખાવ નાવ્યો એટલું સાંઝે થયું. અરે! રાજસુખ જોગવવાને દહીમાં રાણીઓની લાજ લૂંટાવવા રહેવું, તે કરતાં તેમને આખરબેર લૂપીલી કરી બાજ્યાને ત્યાં રહેવું, ને તેમ નહિ તો રાજને રાખ કરી જોગી થઈ એસવું હજારગણું સાંઝે.

પ્રતાપ—પ્રિય પટરાણી, તારૂં કહેવું ખરૂં છે, રજપૂતનાં મોટાં રાજ્યોએ પરિયાનાં પળિયાંમાં ધૂળ ધાલવાનો કસબ કર્યો છે, ને તેથી તને જે સ્વપ્ન આબ્યું તે અસંભવિત નથી; તોપણ તમારે તે વિષે નિશ્ચિત રહેવું, શીસોદિયાની પેઢીમાં એવું કલંક આવવાનો સ્વપ્ને પણ હર રાખશો માં. આ સંસાર પણ સ્વપ્ના જેવો છે. ધડીમાં જે આંખે દુઃખનું કાળું વાદળ દેખીએ છીએ, તો વળી ધડીમાં સુખનો સૂર્ય પણ જોવામાં આવે છે; પણ સુખ દુઃખનો નિર્ધાર નથી; ચાટે આ જગતમાં લાંબને માટે રાજનું છાજ થાય તો તેની ચિંતા ન રાખવી.

રાણી.—પ્રિય, હું પ્રજા પાસે જોળા પાથરી મારું છું કે, ગમે

છાજમાં વસવાનો દી લાવજો, પણ ગાજમાં રહી લાજ જાવનો દી ના લાવશે.

પ્રતાપ—પ્રિયા, પ્રભુનું ધાર્યું થશે; તે ટેકીના ટેક રાખતો જ આવ્યો છે, ને રાખશે. હવે જંપી જાઓ; ઘડી પળની ખતર કોઈને નથી. સવારે શું થશે તેની ખતર રામચંદ્રજી સરખાને પણ પડી નથી, એમ જણેલા બાહણે બાળી ગયા છે.

[ જન્ને નિદ્રાવશ થાય છે. ]

વીજો અંક સમાપ્ત.



# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૩ જો.

પાત્ર.

- અકબરશાહ... ...દિલ્હીનો બાદશાહ.  
માનસિંહ... ...તેનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજ.  
મહોબતખાં... ...તેના શાહબદ્દનો સરદાર-પ્રતાપનો ભત્રીજો.  
સકંતોજી... ...અકબરનો પક્ષી-પ્રતાપનો ભાઈ.  
સફપર્યંક... ...સરત બંદરનો વેપારી.  
ઝાગરદાઘન... ...ગોવાનો પોર્તુગીઝ વેપારી.  
પ્રતાપસિંહ... ...મેવાડનો મહારાજો.  
ભાયાતો... ...પ્રતાપના સગાવહાલા પટાવતો.  
ખારોટ... ...તેનો રાજકવિ.  
રામસિંહ... ...પ્રતાપનો પક્ષી-ગ્વાલિયરનો પદ્મશ્રી રાજ.  
રાણી... ...પ્રતાપસિંહની પટરાણી.  
કૃષ્ણસિંહ... ...તેનો મુખ્ય પ્રધાન-ચંદાવતનો મુખી સહ-  
બરનો રાવત.  
અમરસિંહ... ...પ્રતાપરાણીનો દીકાર કુંવર.  
સ્થળ-દિલ્હી અને કોમલમેર.

# प्रतापनाटक.

## अंक ३ जो.

### प्रवेश १ लो.

स्थल—हिंदीमां अकबरशाहनेो दरबार.

अकबर तथा तेना अभीर उभरावेो.

अकबर.—मानसंगथ ! हज्जन देश का द्विद्वर इना हो गया, और गुजरातकी गरमड बहुत करके पैठ गर्छ उस से योडासा, येन मुञ्ज हुवा. सोलापुरमें आपने सोला आने की छत की उससे मै पडा प्रस हूँ; मगर मै आप को पूछता हूँ, कि आपका येदरा आन तेज नगूर नहीं आता है, उस का समय क्या है ?

मानसिंह.—जहाँपनाह हमधुनिो वधत गमे तेदकी तरवार भारे तेज आपे जेवो नथी !

अकबर.—मेरे जगजहादुर राजथ ! आपकी तखवार से मुगलार्ध तप्त का तेज सारे हिंदुस्तानमें आइताय ? जैसा लमका दे रहा है; और दूसरे मुल्कों में उसके तेजके उलबे से रेशमी हो रही है; आपकी बाह्यारत हुस्मनके दीवमें दरहम<sup>२</sup> पडा कर दिपाती है, तब आप जैसा किस समय से जोसते हो ? !

मानसिंह.—शाह सलामत, आप माथुं कहे छे. मालुसे पोताने पराकमे नवेज्जमां नामना करी परायां राजपेर्मा मोहुं. मान मेज्जवुं, अने मोठे कडेवलो; पख तेना जतिखामाना जेक पख आहमीजे तेने जीथ रीते नहि, पख मान जेक वेज्जुने टडेदेरा भारता ते वेवयो, तो तेनु सधणु मेजवेखु मान, पानमां कायानी जगामे दीराकशी आव्या जेवुं तेज आपे छे !

अकबर.—राजंछ, आपका अदिसाभंज जोखनां मुजे मुवाकि<sup>३</sup>

નહીં આતા હૈ. ઇસ મુગલાઈ રાજને આપ કા મર્ત્યા બદાયા હૈ, ઔર રાજપૂતોં ને બી આપકોં અપને બડે સરદાર માને હૈ, ત્યાં પાનમેં કથ્યેકી બાય? હીરાકસી ડાલનેવાલા કૌન હૈ??

માનસિંહ.—જહાંપનાહ! વિચાર કરો એટલે જે હશે તે અંતઃકરણની આંખે આવી જિભો રહેશે. જેની આબરૂ જળવવા અમો ધણીવાર આપની નજરમાં અકારા થયા છીએ; જેનો ટેક જળવવા અમોએ અમારો નેક છોક વહેતો મુક્યો છે; અને જેને મોગલના મારથી ઉગરી જવા આપને ઊંધું છતું સમજવી અમે જીવતું રાખ્યું છે; તે જ રાજ્યે પાણેલા સાપની પેડે પોતાનો કુંદાડો અમારા તરફ જણાવી અમને ધિક્કારતી આંખે જોયા છે! ને મોગલાઈ રાજ સામે પણ તેની મસ્તી જારી છે!!

અકબર.—( ધણીવાર વિચાર કરી ) રાજા! દિલ્હીની શાહન-શાહી આગે સર ઉઠાવે એસા રાજપૂતોં મેં કોઈ રહા નહીં હૈ, ઔર આપકે સામને કુંદાડા મારે એસા તો મેરે ખ્યાલ મેં બી નહીં આતા હૈ; મગર પાદશાહી સામને બેદિલ્લી રખતેવાલા એક હી હૈ, વો મૈને જાનલિયા હૈ; લેકિન વો મેરી મિહરસે પહાડ મેં જંગલી રાજા જેસા દમ લેતા હૈ.

માનસિંહ.—અરે તે જંગલી નથી! તે તો આપણુ સમ્રાજાને જંગલી અને અધમ લેખે છે; ને પોતાને મહાપવિત્ર સ્વર્ગનો ઈંદ્ર જેવો ગણે છે!

અકબર.—એસા! કયા અત્યંતક એ આપકી મગરૂરીસે છૂટા નહીં હુવા હૈ??

માનસિંહ.—તેની મરૂરી છોડાવે એવો ત્રિભુવનમાં કોઈ નથી એમ તે લેખે છે! પોતે જ એક પવિત્ર કુળનો છે, ને બીજા બગડેલા છે એમ તે માને છે. મુસલમાનની જાતને અને મોગલને અપવિત્ર ઝોળો પડ્યે અમઢાય એવી ગણે છે! અમે અમારો પરાપૂર્વનો વહેમ છોડી આપના તખ્તસાથ સંબંધ જોડ્યો માટે તે અમને પણ અધમ ગણે છે,

સુત્રિયોં કે કિયેહુને કામોં એ વક્ત જાતે ખિસા હોયા.

માનસિંહ.—જહાંપનાહ, એનો વહેમ ખસે એવો નથી ! એ તો વખત જતાં ઉલટો વધ્યો છે ! ને ખાજેસો સાપ મોટો ભોંડમ થઈ ઊંચે વિખ ના વળે એવો થયો છે ! !

અકબર.—એસા હૈ ? ! કયા ઉસને એસા કુછ ગુફતા કિયા હૈ કયા ?

મહોબતખાં.—મંદેનવાજ ! એસાહી ગુફતા હુવા હૈ.

અકબર.—વહ કયા હૈ ?

મહોબતખાં.—જહાંપનાહ, માનસિંગજી સોસાપુર છી જીત્યા ખાવકા ઉડાને ફિલ્દી તર્ફ આતે થે ઉસ વક્ત રાણાજીને ઉનકો કામ-ક્ષમેર બોલાયે, વ આપ ઈસ્તિક્કાલકે ? કિયે ઉંદેપુર મયે; વહાં ખડી બિઆફત દી; મગર રાણાજી ઉસ બિઆફતમેં સામીલ નહીં હુવે, આપકે લડકે અમરસિંગકો મહેમાનદારીકો ભેગ.

અકબર.—રાણાને વો અચ્છા નહીં કિયા. માનસિંગજી અમર-કે સંગ ખેડે એસા કયોં હોવે ? રાણાને ખૂદ આકે માન દેના આહિયે.

માનસિંહ.—(રાખમાં) જેણે અપમાન આપવા બોલાવેલા તે માન આપવા કેમ આવી એસે !

અકબર.—ફિર કયા હુવા ?

સકતોજી.—ક્યા તે એજ કે, માનસિંગજીને ગજવી ગોઠીએ રાણાનો પરણાચાર પહોંચ્યો ગણી બૂખ્યા ને તરસ્યા બરેમાણે ઊડી હાલ્યા આવવાનું થયું !

અકબર.—એસા હોનેકા સમજ કયા ?

સકતોજી.—સમજ સા તે એ જ કે, રાણાજીને માનસિંગજીએ બોલાવ્યા પશુ આવ્યા નહિ; અને અમરે રાણાજીને! માંલસો મેદ બોલી દહો કે, જે રજપૂતે બાદશાહ સાથે બેસી વહેવાર રાખ્યો, તે તેની સાથે બેસી બાણાવહેવારમાં પશુ બળ્યા હોય; માટે રાણાજી વટલેલા ક્ષત્રીઓનો બાણાવહેવાર તજ્યા છે.

અકબર.—( કોથ કરી ) મૈ જાનતા યા કિ, રાણાકા કાંસ નરમ

૧. સ્વાગત માટે માન આપવા માટે.

F. 6.

પડા હોગા; ઉસકા ધુરા વેહમ ખુદાને ખીંચલિયા હોગા; ઐર વો આપસે અઘણ સમજ કે આદશાહીમેં મિત્ર જાયગા; મગર ઉસને આપસે હી પાયમાલ હોજવે ઐસી આગ સિલગાને કા ધુરા કસખ કિયા હે. શુરમેં મૈને અજમિરસે હી ઉસકા આંકડા નીચા કરનેકા ઈરાદા રકખા થા, મગર અઘણે અઘણે ક્ષત્રિયોં કે કહેનેસે મુવે હુવેકો મારના કયા ! થોં મિત્યાર કરકે પહાડમેં જ પડાહુવા બેસમજ મગર રાણાકી ખુમર નહીં લી. દુઃખ આતે, મદદ જાતે કોઇકા આંકડા ઊંચા રહ સકતા નહીં હે, ઉસીતરહ ઉસ કા આંકડા ખતંગ હાલત આતે આપસે હી નીચા હુવા હોગા ઐસા મૈને જણાયા; મગર<sup>૧</sup> કૂતેકી પૂછડી છે મહિને તલક જમીન મેં સીધી કરકે ગાડનેસે બી સીધી હો સકતી નહિ હે. ઐસા દાખલા ઇનસાનકી હેવાનિયત મેં મૈને દેખા ! અખ દેખે, વો અકખરકે શુરસેકે આગે કેસા શુમાન રખ સકતા હે પાકપના કેસા સમાલતા હે ! અફસોસ ! આપકો પાક, ઐર ફૂસરે કો નાપાક સમજના ઉસ જૈસી બેસમજ વ તકુખ્ખરી<sup>૨</sup> એક બી નહીં હે. પાક પરવરદિગાર એક હી હે ! માનસિંગજીકા ચેહરા તેજ નહીં હોને કા સખખ મૈને અઘણી તરહ જણા; મગર રાજગજી કી મૂછકા પાની બદે. ઐસા અખ જલદી હોગા.

માનસિંહ.—જહાંપનાહ, રખરખાં વટલેલ ગણી અપમાન આપ્યું એટલું જ દુઃખ મારા મનને મનાવવાને જસ નથી !

અકખર.—ક્યા ! ઉસસે બી જિયાદા બેવકુશી ઉસને કી હે ક્યા ?

સકતોજી.—આદશાહ સલામત જાહે બેવકુશી ગણો, કે સમજણ ગણો, પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે,—માનસિંગજી અને તેમના સાથીઓ જે જગાએ ગેદા હતા તે જગો ગંગાજળ છાંટી એમના ગયા પછી રાણાજીએ પવિત્ર કરાવી, તથા એ ટાણે વપરાયલાં વાસણો ફેંકી દેવાહોવાં, અને લૂગડાંસોતા માથાબોળ સંઘળા સામેંતોએ મળી નાહી નાંખ્યું !

અકખર.—( અતિક્રોધિત થઈ ) જસ કરો ! રાણાકી બેવકુશીકે ખુરે સખખ મુઝે મત સુનાઓ ! મૈ અખ ખામોશ કર સકતા નહીં હૂં ? શુજરાતકી ગડબડ, દખ્ખનકી દોડાદોડ, વ બંગાલકી ખૂમ નાખક કરને મેં મૈને વકત રોડા, ઉસલિયે મેવાડકી રહી હુઈ કાંસખર જુરર

કરકે નગર નહીં હી, મગર મેં ઉસકા ધલાનુ આમ ખૂસસનુ કરૂંમા. સારી જહાન જંગ કરકે જેરકી, મગર હોરેસે મુશ્કદી ગોદમેં રહેને વાલે રામકી જખતક તલવાર છોડવાઈ નહીં. વડાંતલકુ છુત હી અગુખ ઉમદા મલમલકી સફેદ ચહરપર જરાસા દાગ નગર આતા હે; કિસે દેખને વાલેકો પુરા માલૂમ હોતા હે, સોને હી રિકાખી મેં લોહે હી રેખ, હીરકી ઉમદા રસી હી અંદર નત્રીસી ગાંઠ, ચૌર ધસ બડી આંખ મેં મૂખી કે પાંડેસે બારીક કાંસ રહેનેસે દિલકો ચેન પડતા નહીં હે, ઉસી તરહ અકબર હી ચાલનશાહીમેં મેવાડકો મરોડસે પુરા માલૂમ હોતા હે,

[ નેપથ્યમાં પ્રવાહલ ધાપ છે. ]

એકજણ.—માઈ સતિયાનાસ વલી મધું! બાદશાહ મારી ખૂમ સાંમસે ટા બહુ સાઈ. છંડગીમાંધી નીકલી ગિયો! અરે પરમેહર! તેં ધાઈકે હોહે ૨ હોહે.

છીનો.—બાદશાહી મેં બરી લૂંટ હોડી હે, એસા હમરૂં માલૂમ નહીં હા. હમારા માલ હરામખોરને છીન લિયા; હમારા નસીબ ફૂટ ગયા! હમારા ક્યા હોપગા?!

અકબર.—( નેપથ્યમાંનો શોર સાંભળી ) અમે હબ્બૂરી! કોન શોર કર રહે હેં ?

હબ્બૂરી.—( ડોકિયું કરી આવી ) આસમપનાહ! કોડે પરહેસી અંદર અંદર દુઃખ રેતે હે.

અકબર.—જો હોવે કિન કો દરબાર મેં આને દો.

[ હબ્બૂરી તેમને દરબારમાં પ્રવેશ કરાવે છે. તેઓ બાંદગી બગલવી

બાદશાહ સામી બબા રહે છે. ]

અકબર.—( તેમાંના એક સાચું જોઈ ) તુમ કોન હો, ચૌર કહાંસે આમે? તુમારી હકીકત ક્યા હે ?

એકજણ.—બદિનિવાજ! હું ચૂરતર્જદરનો ઝેરો છઉં; માઈ નામ સરપચંદ છે. હીરા, માનેક, મોટી, પરચાવાનો વેપાર કરે છઉં. બાદશાહીમાં વેપાર સાઈ પાંચલાખનું જત્તાહિર લઈ આવસો હુતો; તેવાંમાં આપુઅ બિતરી બે મંજલ આ તરફ આવતાં હર. માઈ નરસીબ ફોડી લાખ્યું!

અકબર.—હરામખોર કેસે થે ! તુમહારે પાસ કોઈ આદમી થે કે નહીં ?

સરપચંદ.—બાદશાહ સલામત, મારી સાઠ માનસ હતા; આઠ બરકમદાજ, ૧ ચાર તીરકાંમથાંવાલા, અને બીજા છો આઠ અઠિયારી હતા; તથા બીજા ગરબુમાસ્તા બી હતા; તોપન તે બધાને ધૂલ ફેંકાવી હરામખોરો મારો માલ તરફારી ગયા. જાતે ઘોડાના સવાર હતા; કપડાં બી અચ્છાં પેઠરાં હતાં; દેખાવમાં કોઈ રાનીજયા રજખૂત જેવા હતા; જેમાંનો એક ખરો લખકાદાર હતો. તેને દેખતાંજ નખલા પાતલાની તો હિંમત ધ્રુટતી જાય, અને મોતા મારતે મિયાંને બી મોમાં મારી આપલો જાય એવો હતો. દિલ્હી તરફ આવવાના રાજમારગમાં તેણે, વાત પાડી છે, તે ખરેખર મેં નજરે જોયું ! હમારી કમખખતી લાગેલી, કે અમે એ રસ્તે આપવા ગરીબનિવાજ ! તેમની કીધેલી લૂંતની રેલમાં માફે ધરખાર તનાઈ ગયું ! આપ સુલુકના બાદશાહ છો, તેથી આપ અમાફે વલતર વાલી આપસોજી.

અકબર.—( બીજા અરજદાર સામું જોઈ ) તુમ કોન હો ? તુમહારી કયા હકીકત હૈ ?

બીજો.—ખોડાવેંક ! મેં પોદુંબીજ હું; જિસ લોકકું ઇસ સુલુકમે ફિરંગી બોલતે હૈં, એ મેં હું. મેરા નામ આગસ્ટાધન હૈ. ગોએ સે હમારા સરકારને સુજકો ઇંડર બાદશાહકું નજરાના દેને કો લેજાહા. ઐ-ઐ ઇસ સુલુકમે આટે ચોરોને છીન લીયા. આપકું ઐ-ઐ ઝવેરીને જો ફિરિયાહ શી, ઐસા હાલ હમારા હી હુવા, મેં અચ્છા દસરા બિલાટી માલ બી લાયાટા, લેકિન હમારા સખ લૂટ હોટે કુચ્ચ નહીં રહા. હમકું કો લાક કો તુકસાન હુવા. હમારા નસીબ ફૂટ ગયા, હમારા કયા હોયગા ! પરદેસકો અંડર હમારા જાન માલકા માલક કોઈ નહીં હૈ ! હમારા પર ખુડાને ગજબ મુજરા !!

અકબર.—( કોધિત થઈ દરબારીઓ સામું જોઈ ) દેખો ચારો ! રાની રાણા ને કેસા કિતુર મચાયા હૈ ! બાદશાહ વ બસ્તી સખકે ઝંગ હસને મસ્તી માંડી હૈ. ઐમી કીતની શરિયાહ તખ્ત આજે આ થૂકી હૈ ! ચિતુર મેં રકૂંજે હુવે સૂએ કી હલાકી હર વકત કેસી કાગજ મેં આતી હૈ ! અખ સખર કરને કા વકત હૈ ? ( અરજદારો સામુંજોઈ )

તુમ નિહર હો, તુમાર નિસને નુકસાન દિયા હૈ, ઉમદા પાપકા બદા અપ બર ચૂકા હૈ ! ( અનસિંહ સમું ભેધ ) માનસિંગજી ! નિસને આપકા અપમાન દિયા હૈ ઉમદા ગુમાન ઉતારનેકા હક મેં આપ કો દેતા હું. એક અગ્રે લશ્કર કી તૈયારી કરો, આદિયે ઈતના આર-તગોલા બરો, આર શિવરી કા પ્રેલ સગ ફના કરો.

અનઆપચ દાખલ થઈને સરદારી શાહજાદા સલીમજી દેને કા મેરા ઈસિદા હૈ, વ આપ આર મહોબતખાન ઉમદા સંગ ભંગશ રંગ દિખાનેકા રહો. આર ઉમદા ઉમ્મદ બદાઓ એસી પ્રેરી ખાહિરા હૈ. ( દરબારીઓ સમું ભેધ ) બેપારીકા લકા બદા-જાદી સફર કરને ચે આર પરમુદ મેં પાક કરનેચે તૈસા હુસિયાર વ આલાહ હોતા હૈ, ફિર બડે બેપારીકે લાલિક હોતા હૈ, ઉસી તરફ આદલાહ કે લકોંકો લી ભંગશ ભંગલ દેખના આદિયે. ઉસને જન મેં હિમ્મત વ જવાંમઈ કા ખડા ગુન આગા હૈ, તિસને વે ખાદયાહી કે લાલિક હોતે હૈ. આદલાહકા લકા ભંગમહાદુર નહોં હુવા વો શાહ-જાદા નહોં દેદિન તખ્તપર કરનેકા કાલકા પૂનલા સમજના. મગર મેરે જવાંમઈ સરદારો ! સલીમજાહ કી સમશેરકે નૂર આપ હૈ. શાહજાદેશી શ્તેલકા ખાનશાહ તુમ્હારે હાથ મેં હૈ, આર ઉસ કી ખજાના કા ઉમ્દા માલકા ખડા પિટારા તુમ્હારે હવાયે મેં હૈ એસા મેં માનતા હું. ખુદા તુમ્હારે હાથ ચે શાહજાદેશી ફનેદકા નિચાન પ્રતાપકો પાપ-કરકે ઉઝાવે એસી મેં પરવરદિગાર આગે હુઆ મંગત હું.

સરદારો.—( મોઢે અવાજે ) આમીન ! આમીન ! ! આમીન ! !

[ દરબાર બંધ થાય છે. ]

## પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરમાં પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના સાયાતો.

પ્રતાપ—ચરા સીસોદિવાઓ ! હિંદુર જઈ અસિમાની માનને મળી મેવાડના બલિધ્યની ભૂમિમાં આપણુ વિશ્વ ઓજ પારી આવ્યા હીએ, માટે તેણે ગાઠ હવે જોતજોતામાં વગર પાણી પાયે વધી મવા



વતું રહેનાર નથી. અરે ! તેને, તેના તે જ પાણી પાઈ જીગારી ઉતાવળાં જળ આવે એવું કરશે ! જેનાં જળ આપણે જ લણવાનાં છે.

ભાયાતો.—મહારાજ ! શી ચિંતા છે ! મેવાડના ક્ષત્રીઓ એવાં જળની લણણી કરવામાં કદી પાછા હઠે એવા છે ! તેમના હાથ ને હથિયાર શાબ્દત જોઈએ. તેઓ દુસ્મન આખીને યાદ કર્યા કરે એવાં જળ ચૂંટી ચૂંટીને આપવાને આજસ કરે એવા નથી !

પ્રતાપ૦—રે ! બાવળ વાવી આંખાની આશા શાને સમ્પત્તી ?

ભાયાતો.—મહારાજ ! આપણે આંખા વાવવાને ઉછર્યા નથી ! દુસ્મનના પગ ફરવાની જગામાં બાવળ જ જોઈએ ! જાંઠને આંખા કશા ! તેમને માટે તો લાંબી શ્વેતવાળા અતવાવા બાવળ જ જોઈએ.

પ્રતાપ૦.—તે ખરું છે, તોપણ હવે આપણે હાર કરી ઊંઘવું ન જોઈએ. જુખ્યા ગયલા મેમાન પશુણા મળતા પાઈ લેતા આવશે, માટે ધોલૈયાનું ટાળું જમ્યા વતું જાય એમ ન થાય. સર્વને સારી રીતે પહોંચી વળે એટલું સીધુંસામાન તૈયાર કરો, તથા હાથ છૂટા પીરસનારા પણ તૈયાર કરી રાખો.

ભાયાતો.—રાણાજી; એનો શોય આપ ન કરો. જમણવાર થવાનું નોતરૂં ફરતાં જ પીરસનારા પૃથ્વીનું પડ ફાડી વાંસના ગરબ્બ, ની પેડે ઝટાઝટ નીકળશે; આભમાં હશે તો ત્યાંથી પટાપટ પડતાં નાંખી આવી જિભા રહેશે; માટે તેની ચિંતા આપ ન કરો.

પ્રતાપ૦—ચિંતા રાખ્યા વિના ચિંતવેલું કામ પાર પડતું નથી. નિશ્ચિંતતા એ માણસને ફસાવનારી નિદ્રાની સગી બેન છે; ને “જગ-તાની પાડી ને હોંઘતાનો પાડો” એ કહેવત જોટી નથી. ચિંતાને જગત કરવાને જ માનને બોલાવ્યો હતો એમ નક્કી માનજો; ને એ ચિંતા જ આપણી ધારેલી ધારણાનું અજવાળું આંખે લાવશે. વેપારીમાં કહેવત છે કે—“ગાદીતકિયો કે દોરીલોટો,” તે ક્યારે, કે નકાળાને થઈ વેપાર કરે ત્યારે જ; તેમ ક્ષત્રીને પણ રણમાં તરવારની પટાખાજ ખેલવામાં રાજપાટ કે વૃદ્ધિપાટ લલાટમાં લખેલી છે.

[ નેપથ્યમાં ]

કોઈ રાણાજીને ખબર પૂગાડો કે દલ્લીથી કાગર લઈ રૂપો રાષ્ટ્રી આયોસે.

પ્રતાપ૦—( તે સંખળી છઠ્ઠીદાર સાથું જોઈ ) તે કાણ છે, ને શું કહે છે ?

છઠ્ઠીદાર.—( પડદા પાછળ જોઈ આવી ) પૃથિનાય, દાગળ લઈ કોઈ રાયકો આવ્યો છે, મહારાજ !

પ્રતાપ૦—તેને અહિં આવવા દો.

[ છઠ્ઠીદાર તેને પ્રવેશ કરાવે છે. ]

રાયકો.—બાપજીને પત્ર લાવું.

પ્રતાપ૦—રાયકો, ક્યાંથી આવ્યો, ને શું લાવ્યો છે ?

રાયકો.—દુઃખી માથેયો આવ્યો, ને પથિરાજજીનો દાગર લાવ્યો-શું બાપજી !

પ્રતાપ૦—લાવ્ય, તે દાગળ જોઈએ. ( પત્ર લઈ ) બેશ, તું હવે નયિત થા. ( પત્ર વપર વપરથી આતુરતાથી જોઈ ) મુઝા સીસો-દિયાઓ ! આ પત્ર આપણા વડાલા પૃથિરાજજીનો છે; ને તે તમો સર્વેને જાણવા જવો છે.

સર્વે.—( આતુરતાથી ) મહારાજ, એ મુઝ પત્ર અમને વાંચી સંભળાવો.

પ્રતાપ૦—( પત્ર સાથું જોઈ માથું ધુણવી ) વડાલા તે વડા-લા જ ! અરેરે ! પૃથિરાજ જેવાં ઉમદાં રત્ન બાદશાહને દરબાર કથાં ! રે ! ગળીના કુંડમાં કમળ ના જોઈએ ! રે રે ! કવારે કાંકરા ! હશે, ધ્રુવરની ઇચ્છા એમની હશે. ( લાચાતો સાથું જોઈ ) મારા વડાલા વીરાઓ ! આ પત્ર લગની ટંકોતરી નથી, બાદશાહનાં બેટાબેટીની સાડીનો સંદેશો નથી, પણ આપણી અહિમાવાન મેવાડની ભોમિમાં પોતાના સાજન લઈ મોટા દમામ સાથે જોડે વરરાજાને કબરશીપી દન્યા સાથે વસાવવા ખાની ખાન આવે છે ! માટે તેને સાડે સાડે સીધું સામાન તૈયાર કરી રાખજે ! એ આ પત્રની મતલબ છે. ( કવિ સા-થું જોઈ ) બારોડ ! રોકોડો પત્ર તમારી વાણીમાં લખેલ છે, માટે આ લ્યો, સર્વેને વાંચી સંભળાવો.

બારોડ.—લાવો બાપજી ! ( પછી તે પત્ર લઈ વાંચે છે. )

( દોહરા. )

સૂર્યવંશના ચોખતા, સિંચોદિઆમાં શેર;

રાવળકુળના રાજવી, ન વાવ કોયી જેર.

દોમલમેરે રાજતો, ધારી કર સમશેર;  
 પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રતાપથી, વાશી શા'શું વેર. ૨  
 રે પ્રતાપ ! પ્રણમી તને, પત્ર લખું ધરિ પ્રીત;  
 હમણું શા' દરબારમાં, વાત ગની વિપરીત. ૩  
 માનતણું અપમાન તેં, કીધું જે તજિ ભીત;  
 તેણે આગ ઉઠાડિ છે, અકબર કરે ચિત. ૪  
 વાત વધારી કહિ ધણી, તુજ ધરનાએ<sup>૧</sup> નેટ;  
 એથી અગની એકદમ, ઉઠી અકબરપેટ. ૫  
 આથી સજ સેના કરી, લેવા તારી ભેટ;  
 શાહિ ઉર એવું ગણી, પકડું એ આખેટ.<sup>૨</sup> ૬  
 લાખ સેન લઈ આવવા, શા'નહોકરિ ત્યાર,  
 અરે ! અત્રથી મોકલ્યો, સાથ ખીખ સરદાર. ૭  
 મુખ્ય કરીને મોકલ્યા, તુજપર ધરતા ખાર;  
 માન, મહોખત ને વળી, એ સધળાનો સાર.  
 દારૂગોળો દશગણો, રાખી તેના સાથ,—  
 મતવાલા મોગલ ધણા, ધરિ હથિયારો હાથ,— ૮  
 આવે છે તારી તરફ, જ્યમ ઉલટેલાં તીક;  
 એથી કંઈ ક્ષત્રીતણા, પેટવિષે થઈ પીડ. ૧૦  
 હું પણ અતિ ઉદાસ છું, આ કારણથી વીર !  
 શા'ને બહુ વખતે મળી, મેં છાંટ્યું<sup>૩</sup> તીર. ૧૧  
 પણ તુજ ધર ફૂટેલ લાં શી કરવાની વાત !  
 રે રે ધર ફૂટે થકી, ધણી બિપજી ધાત ! ! ૧૨  
 વાધ તણા બકરી બન્યા ! સિંહના થયા શિયાળ !  
 નિજ અંગે બૂઝાં થતે, અરિના અતિ ઓશિયાળ. ૧૩  
 શું ઝાંઝું તુજને કહું, શંરપૂર દઢ ધીર !  
 આજસમાં બાંધીશ મા, બહાદુર બાવનવીર ! ૧૪

૧ પ્રતાપના ભાઈ ક્ષત્રીજ વગેરેએ. ૨ શિકાર,—પ્રતાપને ઝાલવા એ  
 શિકાર ઝાલવા જેવું સહેલું કામ ગણીને.

સામંતોને સજ કરી, રહેજો અતિ હુસિયાર;  
છે સીસોદામાં હજી, અંગીડીઅંગાર. ૧૫

સિંહ અઝ-રોળા ચક્રી, ર્યો ન દીડો દટ;  
શર અરિ સામા મળે, કાગળ ન ધરે દટ. ૧૬

તું તારી તરવારને, અપાવજો જશ આપ;  
શા'ના ઉરમાં છાપજો, ઘુજ સાદસની? છાપ. ૧૭

ધર્મ રાખશે ધરણીમાં, ઘુજ કુળનો જગદીય;  
પૃથિવી જો પરવાપને, છે ઉરની આશીવ. ૧૮

( બાંહેધ પત્ર વાંચી તે સામું જોઈ )

ભલે પૃથિરાજ ! ભલે ! કવિઓને કાન ઝલાવે એવાં કામ  
જાણ્યા છે !

પ્રતાપ—( પત્ર વાંચ્યા પછી આવેરામાં આવી ) રે ! આ  
રાજના સગાઓ ! પૃથિરાજજીનો પત્ર સાંભળ્યો ! સગોભાઈ સગરો  
નગરો થયો, ને શાહે આપેલી સૂઝાગીરીથી લોભાઈ ભાઈની સગાઈ  
બૂલી ગયો ! તેનો નામજોળુ છોદરો તમે જોયો ? ! હિંદુ હિંદી મુસલ-  
માન થઈ પેતાના ખાનદાનને ખેદ લગાડી મહોબતમાં નામથી શા-  
હને દરબાર જોળખાયો ! રે, આવા કુળજોળુ દપૂત રજપૂતાણીને પેદ  
પાકવા ન જોઈએ ! તે ગર્ભમાં ગળી જવા જોઈએ ! કે કાં તો ના-  
મજોળુ થતામાં વીજળી પડી બળી જવા જોઈએ ! સત્તો પશુ શા-  
હની સોડમાં ભરાયો; તે પશુ વખતે આ વેપમાં યામેલ દરો ! રે !  
એક બાપની પ્રજા તે સગા, ને “ સગપણુ મેલું પીતળ પ્રીત ” એમ  
હહેવાની રીત પડી છે; તે શું સાચી છે ? ! સવળા દિવસમાં ચતુ પદ્ય  
સગા થતા આવે છે, ને વાંકે દીએ સગા દગા દઈ ચતુની મરજ  
સારે છે; તો શું સગપણુને મેલું હહેલું એ ખોટું નથી ? ? ! સોનની  
સગાઈ મૂંઢે મિથ્યા રાગ તાણી રેરામાં અને ચરીરનો તદા દુઝડનો  
મેલ ધોવામાં રહી છે; તે પશુ સમરથી કન્જેલા સપૂને મુંડ મુંડી  
દાદી રાખી દાદી નંખી ! રે ક્યું છે કે,—

( ગીતિ. )

“ દીવો બ્રમે અંધારૂં, માટે તેનું સુત કાળજી કાળું.

પાપી-ધન ખાનારો, તેનું હૈયું ન હોય જશવાળું.”

રે ! દીવો અંધારાનો આહાર કરનાર છે, તો તેનું સંતાન કાળજી તે કાળું જ હોય છે. તો તે શુદ્ધ ક્ષત્રિકુળને દીપક જવનની આપેલી જીવિકા ઉપર જીવનારનું છોકરું કુળ અજવાળે એવું ક્યાંયું હોય ! રે ! “ દી વાળે તે દીકરો, ને છો વાળે તે છોકરો ” એ કહેવત ખોટી નથી. જેટલા જવનની આપેલી જીવિકા ઉપર જીવશે, તેનાં સંતાન આપદાદાઓના નામ ઉપર છોવાળે એવાં જ થશે ! પ્રતાપ પ્રાણ જતે તેમ થવા દેવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે તુચ્છ તુંકોનો એળો પોતાના ઉપર પડવા દેનાર નથી. ઈશ્વારણાંના અભિલાખિયો દોડ્યા દોડ્યા દિલ્લી જઈ ભરાયા છે, પણ તેઓ સ્વાદ આપ્યે પોતાના મનમાં સમજશે જ, કે આપણે જે પગલું ભર્યું તે દૂધમાં એળિયો ભેળવાને જ. હજી પણ હાટી પોકારીને કહું છું કે, જેમને બાદશાહના થવું હોય, સૂઝાગીરીઓ ભેંધતી હોય, તે બેધડક ઉચાળા ભરી ત્યાં જાઓ ! આ રાજમાં રહેવાને ઝૂંપડાં, સૂઝાને ઘાસ, ને ખાવાને રોટલા ને છાશ છે. ખાંધણીઆમાં માર્યું મૂઝી સૂઝાની નજર પહોંચતી હોય તો જ આ બળતા દવ જેવા રાજમાં રહેજો. જેઓ પ્રાણ કરતાં કુળની પવિત્રતાને વધારે વહાલી ગણતા હોય, તે જ પ્રતાપની બાળુએ મેવાડની મહિમાવાન ધરતીમાં પોતીકું લોહી રેડવા લાગ્યા રહેજો; નહિ તો અદ્યપર તમને લાંબો હાથ દરી મોજશોખના ગોખ બતાવે છે તેની તરફ વગર પૂછ્યે વહા જાઓ.

લાયાતો.—( એક અવાજે ) રાણાજી, એ શું બોલો છો ! આ દાશમાંથી તારામંડળમાંથી જે તારા ખરે છે, તે તેનું પુન્ય પતી રહે છે સારે જ; તેમ જેનું પુન્ય પરવાર્યું હશે તે તરફને લાં ગયા, તે માત્ર મૂત્રે નરકમાં જવાને જ. હજી અમારી પેઢીનું પુન્ય પરવાર્યું નથી ! અમે મૃત્યુલોકના સ્વર્ગમાં છીએ ! ને મૂત્રે પણ અમારો હક સ્વર્ગે જવાનો છે, તે અમે તુચ્છ લાલચને વશ થઈ નહિ ખોધાએ. અમે આપની છાયામાં ભેંધયા રહીશું, ને લાખેણી જશ લઇશું, ને પછે સ્વર્ગમાં જઈશું; નામના રહેવામાં રહેતાં દુઃખોને અમે

ધણું મીઠું ગણીએ છીએ. રે ! દૂધડો ખર્ચને તો ફૂતરું પણ ધણીનું  
ધર સાચવે છે, તો જેના કણનો આ દેહ બંધાયો છે, જે રગપૂતાણીનું  
દૂધ ધાળ્યા છે, તે ધણીને ઘેર ધાડ કેમ આવવા દેશે ? !

રામસિંહ.—રાણાજી, હવે વાર કરવાનો વખત નથી. જે રૂઝ  
સમાની રાહ જોવાને આ આંખો દ્રાટી રહી હતી તે સ્ત્રી આંધી  
ચક્ષુનીને આવ્યો છે, તો તેને હાંધી જવા દેશોમાં ! એનો સહાર  
લેવાને સૌ કોઈ રાણીજીયા-આ રાજ્યાં રહેલા રાજા છે. ખરવાના  
હતા તે ખરી ચૂક્યા, ખરતાં જે રહેલા છે તે તો ધ્રુવના તારા જેવા  
જાણીએ ! જેમના પરિચાએ આ રાજાનું રક્ષણ કરવામાં કાયાની ખાખ  
હરી રાજાને રાખ થવા દીધું નથી, જેમણે પ્રાણુ જતે પાછો પગ  
મેલ્યો નથી, જેમના હથિયારે દુસ્મનને હા વગાવી તેમની રાંડોને  
રંડાપા અપાળ્યા છે, તેમનો નિર્વશ મયો નથી ! રે, એ જાડને રૂઝ  
એવાં ને એવાં જ આવેલાં છે ! જે પોતાનો સ્વાદ આ રાજાના  
શત્રુઓને ચખાડશે.

પ્રતાપ.—રામસિંહજી ! આપનું કહેવું સત્ય છે. આપણે કેહ  
ખાંધીને જ શત્રુને સળેખડું ક્યું છે એટલે હવે આપણે જાતું સમજવાનું  
નથી; તો પણ વિવાદ માંડ્યો, તો સરેતારે પાર ઉતારવાની સામગ્રી  
જે જોઈએ તે તૈયાર કરી જનને માન દેવા સાગા જવું. માટે આ-  
પણ સગાવહાલા, સામંતો વગેરેને આ લગ્નની દંકોતરીઓ લખાવે  
તથા આપણા તામાના તમામ કિસ્સાઓ કે જે આગળથી મનજુવ  
કરી રાખેલા છે તેમાં અજાજળ અને હથિયારનો સારો જયો ભેગો  
કરવાનો વેત કરો. રે, પ્રથમ દંકોતરી સધુંજણને લખો, જેઓ જ-  
લદી આવી સંવળી વાતનો ડખો દાઢી નાંખે. ઐશ્વરના રાવને અને  
દેલવાડાના ઝાલાજીને પણ લગ્નનો દિવસ હુંદોડો બણી ઉતારજે દંકો-  
તરી લખાવે, કે જેઓ પોતાના સાજનો સાથે ઉતાવળા આવી રણ-  
મંડપને શોભા આપે. રે દૂધામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, આપણા સોજે  
સામંતોને સજ કરો.

રામસિંહ.—હા, હવે તે જ કરીએ; દ્યોરી ખરખાસ થવા  
પછી હવે જો જ ગોડવણ કરીએ.

## પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—સૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ અને તેની પટરાણી.

[ પ્રતાપ સૂતો સૂતો વિચારમાં લીન થયો છે એવામાં  
રાણી આવે છે. ]

રાણી.—( રાખની ચર્ચા જોતી જોતી આવતાં પાસે થોડી વાર થોભી ) સ્વામીનાથ ! હું આપ આગળ આવી જિભી છું, તોપણ આપ હું સાચું કંઈ જોતા નથી ? શી ચિંતામાં ચિત્ત પરેવાયું છે, કે ધ્યાનીની પેઠે આપ છાની નજર માંડી એકતારે જોડી સૂતા છો ? !

પ્રતાપ—( મૃદુ શબ્દો સાંભળી ચોંકી ઉઠી ) આવો પ્રિયા !

રાણી.—( પાસે પડેલી રકાબીમાંથી મુખવાસ આપતાં ) સ્વામિનાથ ! ચિંતામાં ને ચિંતામાં દેહ ખપાવી નાંખી ! જીવાન છતે ગાલની લાલી ઝાંખી કરી ! અરે ! જે મુખ શરદપૂનમના આંદા સરખું શોભતું હતું, તે કરમાયલા કમળ જેવું દેખું છું ! હવે ચિરતા રાખો. ચિતોડ લેવાની અને યજિયા દુશ્મન સાથે ગાય લીડવાની ગડમથલમાં પણ જંપતા નથી, એથી ચાર વરસમાં જીજ્ઞાસા ક્રેવી કથળી ગઈ ! માથે સખળા દુશ્મન ગાજે છે. ઉછળતા દરિયાની છોળો વચ્ચે વેળુના તરતા ખેટ ઉપર વસવું તેવી આપણી હાલત છે; માટે દશી વાત ઉછળી ગૂઢા ભાગવાની કરશો માં. આજ શા વિચારમાં મન વળુંધું છે ?

પ્રતાપ—શાણી રાણી ! ચિંતા કોને ન હોય તે તમે સમજતાં નથી; ડાહ્યા કવિઓ કહે છે કે,—

( દોહરો. )

“ ચાતક ચક્રવા :ચતુરનર, પ્રતિદિન કરે ઉદાસ;

અર ધૂવડ ને મુરખનર, સુખે સુખે નિજ વાસ. ”

અરે, ઉદાસી હરગો માલ ખાનાર પાડાને દોતી નથી ! જેને પરામાં ખેતરોનો સૂતો માલ ખાઈ ખાડામાં પડી વાગોળ્યા કરવાનું તે

ચોસક ભેગણી તારૂં રક્ષણ કરજો ! ને જોવો જાય છે તેવો ખેમકુશળ  
હરખ ભર્યો અંબા બવાની મારી આંખે લાવજો ! ચારણી માતા ! ખરૂં  
રખોયું તારૂં છે !

પ્રતાપ—રાણીજી, કોઈ વાતે ચિંતા કરજો માં. સાચતે આંખ  
આવવાની તથી.

રાણી.—( શદ્દગદ થઈ ) બંન્નો વહેતો આવજો ! ભાતનાં જ-  
તન કરજો !!

ત્રીજો અંક સંમાપ્ત.



# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૪ થો.

### પાત્ર.

- માનસિંહ ... ...અકબરનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજ.  
સલીમ ... ...અકબરનો વડો શાહનશાહ.  
મહોબતખાં ... ...સલીમનો માનીતો સરદાર-પ્રતાપનો ભત્રીજો.  
શેરમહમદ, જફરમહમદ, } બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.  
તેગબેગ, દીનમહમદ. }  
પ્રતાપસિંહ ... ...મેવાડનો મહારાજો.  
કૃષ્ણસિંહ ... ...તેનો મુખ્ય પ્રધાન-ચંદાવતનો મુખી.  
રામસિંહ ... ...પ્રતાપનો આશ્રયી ગ્વાલિયરનો રાજા.  
ખારોટ ... ...રાણાનો કવિ ક્ષત્રિયોદ્ધાઓને શર મઠાવનાર.  
માનસિંહ ઝાલો ...પ્રતાપનો શરો સામંત-દેલવાડાનો ઠાકોર.  
સકતોશ ... ...રાણાનો ભાઈ-અકબરનો પક્ષી.

રજપૂત તથા મોગલયોદ્ધા ઇત્યાદિ.

સ્થળ-લશ્કરી મથક તથા રણબૂમિ ઇત્યાદિ.

# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૪ થો.

### પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—અમરેલી છાવણીમાંનો બાદશાહી તંબુ.

સલીમ, રાજા માનસિંહ, મહોબતખાં વગેરે.

માનસિંહ.—રાહબદાશ ! રજપૂતો સાથે ંભ કરવો બહુ મુશ્કેલ કામ છે; તેઓ બડી ડંખીલી જાત છે; તેમાં મેવાડના રજપૂતો તો ખુદાના કિસ્તા જેવા છે ! તેમની સામે ઉતાવળ કરી આગળ પડતાં તેઓ વળગી પડે એવા છે, ને વળગ્યા તો છૂટે પથ્થુ છૂટે નહિ એવા છે ! આટલે પોતે કશી વાતે ઉતાવળ કરશો નહિ; ને આગળ પડવાની ઇતેજરી રાખશો નહિ.

સલીમ.—રાજાજી, ઉનકી કિતની ટ્રેન હોગી ?

માનસિંહ.—આપણીનો મોયો ફિરસો પણ નહિ હોય.

સલીમ.—તમ ક્યા ફિકર હે !

માનસિંહ.—એ જગો ફિકર રાખવા જેવી જ છે. ચિતોડ મેતાં બાદશાહને કેટલી મુશીબત પડી હતી તેની આપને ખબર નહિ હોય. દશ દશ કોશ તલક તો લશ્કરની છાવણી હતી, ને તેમાં બડા મારતેમિયાં સરદાર હતા, તોપણ થોડા ચિતોડિયાઓએ તેમને મેતાંના ટોળામાં શેર પડે એ રીતે હરબાડવી નાખ્યા હતા ! બાદશાહની બેહોશી, ને તેમના લશ્કર ઉપરના દાખથી ચિતોડ મોખમોથી બડી મુશ્કેલીથી લેવાયું.

સલીમ.—હીક હે તમ, જેસા વક્તુ વેસા કરો.

મહોબત.—અમ લશ્કર કો ફૂચ કરને કા હુકમ દેના આદિયે. દુસ્મન બડે ચાલાક હે, અપનોકો દેર હોગી તો વેા એસી કુછ સલાહ કરેંગે કિ અપન કો ફતેહ મિલને કા રસ્તા નહીં રહેગા.

આનંદિહ.—મહોબતખાંતી વાત બસબર છે. આપણી દિલ્લીથી ઉપજ્યાની ખબર તેમને થયા વિના નહિ રહી હોય, કારણ તેમના કાશિદ દિસ્તાની પેઠે શરે છે; માટે દુશ્મનને તૈયાર થતાંમાં દખાવવા. જો તેમને દુરસદ મળી તો તેઓ એવા મોરચા ખાંધી દેશે કે, આપણાથી રાજધાનીમાં હજાર ધલાજ કરતે જવાશે નહિ.

સદીમ.—એસા હે તબ દેર કરને હી જુર નહીં હૈ. લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકમ દો, વ અપન હી જલ્દી ચલો.

આનંદિહ.—( સરદારોને ) યારો ! હવે આપણે આસાએશ લેવાનો વખત નથી; દુશ્મનને તેની તૈયારી કરતા પહેલાં મહાત કરવો એમાં જ તમારી આલાહી છે; માટે પોતપોતાના તાબાના સવારો, પેદલ વગેરેને કવાયત કરાવી કૂચ કરો. અમે પણ તમારી સાથે જ કૂચ કરીએ છીએ. રસ્તામાં બહુ સાવચેતી રાખજો; દશ દશ ગાઉ આગળ આતમીદારો દોડાવજો; ને ઠેઠની ખબર લાવે એવા પણ મોકલજો. મેવાડના ઠેઠ સુકામે જતા સુધીનો રસ્તો અંદેશા વગરનો હોવો જોઈએ; રસ્તામાં જતાં આવતાં પેપેરને પણ ગોળી મારી નીચે પાડે અને તેને તપાસી જુએ એવા અંદોજસ્તથી કાશિદોની જ આવ જારી રખાવજો. તમારા જેવા કેળવાયલા-લશ્કરની તમામ તાલિમ લીધેલાઓને જ્યારે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે હાય ખાદશાહ જેની છતની ઉમેદ રાખે છે, તે તેને હાંસલ થાય, એવી ઉમેદ છે.

સરદારો.—આમીન ! ખાદશાહ હી હરદમ ફતેહ હો !!

### પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—અજમેરથી મેવાડ જવાનો માર્ગ.

શેરમહમદ, બહરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ વગેરે લશ્કરી સિપાઇઓ કૂચ કરતા પ્રવેશ કરે છે.

શેરમ.—મિયાં બહરમહમદ, બહર લોગ મેં બડે નંગખહાદુર રાવન વેસે મેવાડ મેં દેખે વેસે સારી જલાન મેં નજર નહીં આયે.

બહરમ.—ખુદા સબકો સલામત રખે ! તોખા કરના માદિયે

પુદા કે આગે ! બુરર મેવાડી પતાહ કરને વાલે આતશી લોગ દે ઉસમેં કુછ રાક નહીં.

શેર૦—સચ ખાત હૈ; ઉલ્લાશુને ચિતૂર છોકકે ચલ ખાઈ ઉસી વકત ચિતૂર મુસલમાનકે હાથ ન જાવે ઉસલિયે રજપૂતોને જો તલવાર ચલાઈ હૈ, સો મેં ક્યા કહું મિયાં ? તોખા ? તોખા ! પુદા હી ઉન બુરે લોગોકે ખારસે બચાવે !

તેગ૦—અયે મિયાં ! આપકો સુરત હૈ ! એક સોલા બરસ-કા લડકા લડનેકો આયાયા, ઉસકી અન્મા બી રમશેર લેકે ઉતર આઈથી, ઐર ઉસકી નાજુક નાજુનીને હાથ મેં બાલા રખા યા ! ઉસ વકત ઉન્હોં ને કેસા જંગ કિયા સો વાદ હૈ ?

જકર૦—વો બુરે વકત હી ખાત હી કરો મત ! પુદા ઉસકા ખ્યાખ ન દિખાવે ! અપને હજાર હા બડે સરદાર ઉન આતિશી લોગોને તલવારકી ધારસે કખમી કર દિયે, ઐર ફતલ ચલાઈ ઉસકી ગીનતી બી હો ના સહી ! જેમલ કરકે ઉન લોગોંકા બડા સરદાર યા—વો ચિતૂર કે કિલ્લે કી સિવાહ ? રાતકે અંદર નિગેહબાની કરતા યા, ઉસી વકત ખાદશાહ સલામતને ઉસ કો એરી આખાદ ગોલી અપને હાથ સે બંદૂક ભરકે લગાઈ કી જો બડા શેર હોવે તો બી ટિગલા હોકે જમોંમં મિલ જાવે, મગર વહ સિરદારને ઉસ ગોલી કો બી પતા નહીં દિયા, ઐર બડા જંગ મચાયા; ઉસ જંગ મેં લખખોં મુસલમાનોંકી ખુવારી હુઈ, ઐર આતિશી લોગોંમેંસે એક બી છતા ના રહા !

હીન૦—ચારો, થોં સમજો પુદા હીનકે તર્ફ હૈ, ઉસસે યે જંગ બહાદુર શિરસે નૈસે લોગોંકે આગે ખાદશાહકી છત હોતી હૈ.

જકર૦—ચારો, ચુનરે જમાને કી ખાત કરને સે ક્યા કામદાં હૈ ? ચુનરતા હૈ ઉસકી હી કરો, ઉસી વકત અપન સજ બાઈ પાં-હાડકી ખાલીમેં છૂપ ગયે સો જયે, મગર અખ તો મૈદાન મેં લડને-કા મામલા આયા હૈ !

શેર૦—પુદા સચ કો સલામત રહે ? મગર મેં તુમ સચ

भाधियों को पूछता हूँ, कि आदशाहको चितूर बेनाथा सो लिया,  
अप्य सोते शेर को छेड़नेकी क्या जुझर है ?

तेग०—जंगसे मुल्क जंगल हुआ है; सुनने में आध है कि,  
मेवाडका मुल्क रानाने आपके हाथसे ही भीयापान<sup>१</sup> किया है; जिस-  
मेंसे हुंके में डाले घतना भीका पानी, और चिलम में धरे घतनी  
चिंगारी मिले ऐसा नहि है, तब किस बालक से मेवाड की आड  
में सजको आदशाह गिराता है ?

दीन०—(आकाश लक्ष्मी आंखों डेरवी) शुके<sup>२</sup> अल्लाह ! जे कभी  
घस मुल्क में पाक दीनका इलाव करनेकी आतीर कूय की होवे तो  
बी शुके है ! मगर अकबर जैसे काबिल आदशाहकी ऐसी नैयत  
अप्यतक नजर नहीं आध है. जिस मुल्कमें से होखत मिलनेकी  
नहीं है, और दीन बी अलाने का धरादा नहीं है, तब कायको शेरके  
आगे घेटोंका टोला आदशाह धस्ता है ? दीन के आतिर भरना  
अरहङ्क है !

जह्दर०—यारो तुमको मालूम है ! घस जहांत में जंग कुछ  
अेक ही समय से होता है ? जंगकी जडी जूटी तीन है; जर, ज-  
मीन व जेइ<sup>३</sup>. कभी दूसरा धरादा नहीं होगा तो उस रानमें से  
कोय अच्छी नाजनीन<sup>४</sup> लानेका धरादा होगा; कोय ने अच्छी रज-  
पूतानी की जडी तारीफ़की होगी !

दीन०—(उच्च जेध) अजण है जुदा तेरी कुदरत ! काकिर लोग-  
में बी परीजत नाजनीन होती है !

तेग०—जेपूर और जेधपूर के राजपूतकी लडकियों के साथ  
आदशाहने शादी की वो सय, मगर मेवाडमें से उसकी सुराह पर  
आनेका बरोसा मत रूणो.

जेर०—जुदा जुदा करे मियां ! मेवाडके राना के आपकी औ-  
लाहका वैसा दूँदा है, वैसा जडे आलमगीर के बी नहीं होगा;  
आदशाहकी जोरी जीहसे नाइक अपनी जराणी होगी. जुदा शर्म  
रूपे सजदी !

નરેન્દ્ર—સારો ! લૂલે પાઈસે ચલતે કુછ મુદ્રામ આપંગા ? નાકમેદી કી બાતે કરતે બદન ના કૌવત હો જયગા, આર મંજિલ હો નહીં સકેગી; કોઈ બાતમીદાર કે મુનનેમેં જો કુછ આઈ, તો ફિર દેખસો ક્યા હોયગા સો !

દીન—હાં હાં ! સચ બાત હૈ, લક્ષરી દાઢદા બડા ધુરા હૈ ! ચસો બાઈ ચસો !

### પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—હલદીઘાટના નાકપર બાંધેલા રાણાના  
સૈન્યનો મુખ્ય મોરચો.

પ્રતાપસિંહ, તેના સાંભતો તથા બીજા ક્ષત્રી યોદ્ધાઓ.

પ્રતાપ—મારા સરા સાંભતો તથા બીજા અણત યોદ્ધાઓ ! આપણે પાણી આવતા પહેલાં પાળ બાંધી દીધી છે, પણ આપણા ક્યારે સાર્થક થવું ઈશ્વરના હાથમાં છે. તે સત્યનો જેલી છે. સાચ જૂદનો સંગ્રામ આ રથજો તે કરાવનાર છે; અને તેમાં સત્યનો જય, ને અસત્યનો પરાજય તે કરાવશે એ આપણે જ્ઞેવતું છે. પ્રભુ દાનવની તરફ ચએસો તમે સાંભળ્યો નહિ જ હશે, તેમ તે કેવોધી દૂર ખસેસો નથી એવું તમે વારંવાર સાંભળ્યું છે; તો આ વખતે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો, કે તે આશુરી બુદ્ધિના મવનો તરફ થનાર નથી. જુમિનો બાર હરવા તે ધણી આવાં ટીખજ કરે છે, ને જુદનો પ્રસંગ જોડી પાપીઓથી કામડોળ થતી ધરતીમાતાને પાછી સ્થિર કરે છે. ( કૃષ્ણસિંહ સાંધું બેઠું ) સહુજરાણ ! આપણી સેનામાં બધા મળી કેટલા બહાદુરો આવી મળ્યા છે ?

કૃષ્ણ—તેની ગણતરી થાણાં સ્થિર કરી અમે કરી બેઠું, તો બાવિશ હજાર બખારિયા આવેલા છે.

પ્રતાપ—કંઈ ચિંતા નહિ, બાવીશ હજાર બાવીશ લાખને મારે છે ! તેઓ ઝોલવાયલી નહિ, પણ કળજેલી અંગીરીના ખેરના અંગારા છે; તેઓને જુદનો વાયુ જ માત્ર લાગવો બેઠુંએ.

રામસિંહ—રાણાજીનું કહેવું વેદવચન છે. માહારાજ ખંડે

કહે છે. એ અંગારાને જુદનો વા વાયો તો આકાશ સુધી પોતાની  
ઝાળ અડાડે એવા છે, એમાં ફર નથી ! તે ખરસલાની તાપણી ટાઢી  
પડેલીનો દેવતા નથી ! જે અગ્નિએ ખાંડવવન બાળ્યું હતું તેના  
ખોટારા છે !

પ્રતાપ૦—( ચાકાઓ સાચું જોઈ ) વીરાઓ ! આ રાજ્ય-  
લોભની લડાઈ નથી; પ્રતાપને પાદશાહી મળવા ક્ષત્રીનાં લોહીતું પાણી  
કરાવવાનો આ પ્રયત્ન નથી; પણ પવિત્ર ક્ષત્રીકુળમાં આવતી ધૂળ  
અટકાવવાનો આ આપણો હુમલો છે ! એવા હુમલા તમારા ધરડા-  
ઓએ અનેક કીધા છે, ને લાખેણા જશ લીધા છે; માટે તમને  
પણ એવા રૂડા કામમાં જશ જ મળશે. લાજ રાખવા તેઓ રણમાં  
રંગ દાખી સ્વર્ગે ગયા, પણ લાજ વોણા જીવતા ના રહ્યા; તો તમે  
પણ તે જ શૂરાઓના લોહીના ખનેલા બખ્તરિયા છો, માટે જુદમાં  
લેવાય એટલો જશ લેજો. જેને એ જશ વહાલો ન હોય, જેઓ  
બાપની આબરૂ બરના સાંઠા જેવી ગણતા હોય, તેઓ સુખે હજી  
વખત છે માટે ધરે વહ્યા જાને. પણ એટલું નિશ્ચે માનજો કે,  
આ સીસોદિયાકુળનો પ્રતાપ જ્યાં સુધી બાપે ખોચેલું ચિતોડ નહિ  
મેળવે ત્યાંસુધી નવો મહેલ બાંધવાનો નથી—રે ! તે ઝૂંપડામાં રહેશે,  
ઘાસમાં સૂશે અને પત્રાણીમાં જમશે; તથા જોગીની પેઠે પંચકેશ  
રાખશે ! બીજા સીસોદિયાઓએ કે સામંતોએ ગમે આ આકાંક્ષે પોંચી  
લેવું હોય તો લે વા ન લે તેની મારે પરવા નથી.

સામંતો ઈ૦—બાપજી, આકળા થાવ માં ! અમે લૂણહરામ  
નથી ! અમે કુળની લાજના રક્ષણ માટે ધાતુના ઉકેલેલા રસની  
વહેતી નદી તરી જવાને પાછા ન હડીએ એવા ન કાળજી છીએ !  
અમે આખા અંગમાં નાકને વધારે વહાલું ગણીએ છીએ. અમે  
અમારા પવિત્ર છોડને મલિનનો હાથ અડતા પહેલાં કાં તો તેનો  
હાથ કાપીએ, કે અમારો છોડ મૂળમાંથી ઉખાડી નાંખીએ એવા  
ટેકી છીએ. બાપજી ઘાસમાં સુઓ તો અમે બાવળની શીંગાની પથા-  
રીને લાંબા થવાને ઘોંખો ન ધરીએ એવા છીએ ! અમારે આ વિષે  
ગર્જના કરી વધારે શું કહેવું ? વરસાદના શુભ વરશે જણાય; તેમ  
જુદ જોડાયે વાત છે ! પ્રભુ તે સમે આજકાલ લાવે છે જ, તો અ-

મારે કહેવા કરતાં પરાક્રમ કરી જતાવું એ સાચું છે એમ મણી મૂઝા રહીએ છીએ.

પ્રતાપ—બહાદુરો! તમારી પાણીવાળી વાણી સાંભરી માફ દેયું હરખાય છે! ને તમારું પરાક્રમ હું મ્યારે જોઈ એવી મારી આતુરતા હાલતી છે! તથા અભિમાની માનને મારે હાથે બાલાથી બૂ પીતો કરી કેમ વેળે મારા હાથનો વળવળાટ બાણું! રૈ! તે બ્રહ્મ ક્ષત્રીનો આ લોકમાં ચયેલો અથોગ્ય સંઘર્ષ ક્યા વખતે હું નાહુદ કરું એવા મને ઉછાળા આવે છે! રૈ! પાદચારના પાટવીને મારે પોતાને જ બાલે વીંધી કુદ જાદચાહના કાગળમાં હું કાણું મ્યારે પાડું એ પ્રમાણે માફ મન ઉછળી રહ્યું છે! ક્ષત્રી સસરા અને જનન જમાધ એ બેનું અબ્જુગતું જોડું જોડું આ જગતને વિપરીત હાથે છે, તે મારે પોતાને જ હાથે આ રણમાં ખંડિત કરવું, કે કતિ તેમને મારી તલવારથી કાપી નાખી આ જગતમાં માલવી રીત થાળે પાડવી, એવું મારા મનમાં થઈ આવ્યું છે; મારે તે કામમાં તમે સહાય થજો; ને બીજા ગર્વના ભરેલા આભ્યા છે તેમના લોહીના રેલાઓથી આ રણમાં વહેળા વહે એવી તરવાર તમે પણ મારજો.

સામંતો તથા ચોક્કા—કાંધ ચિંતા નહિ! પ્રભુ આપની ધારેલી ધારણા પાર પાડશે.

## પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—હલદીધાટણું મેદાન.

સલીમ તથા માનસિંહ.

સલીમ.—રાજાજી, જાતગીદારોં સે અપન કો ખુબર હુધ હે દિ હુકમનોને નાકેપર થાના જમાયા હે, અમે ક્યા ઇલાકે કરનહો વો આપ કો માલુમ.

માનસિંહ—સાહેબદાજી! માલુમ હતું કે, દુસ્મન આપણને તેના પાયતખ્તપર જપાનો વખત નહિ જ આવે. પણ શિકર નહિ, મજુરીયા જે કામ થશે તે સળવળાટ કરે ચવાનું નથી.



સલીમ.—એ સળવલાટ નહીં હોંવે ? બાદશાહને અપનો કો  
જીત કરકે રાનાકો જર કરનેકો બેજે, શિર ફતેહ હાસિલ કિયે ખીના  
જના હો, તખ મુંહ ક્યા બતાવે !

માનસિંહ.—સલીમશાહ, આપે જંગલનાં જંગલ જોયાં નથી  
એથી આપનું દિલ ગભરાય છે, પણ તે જોઈ વેડીને અમારી આંખો  
ધરડી થઈ છે, માટે આપે ઉતાવળા થવું નહિ. મુસલમાનોની અને  
રજપૂતોની લડાઈઓમાં મેં જોઈ લીધું છે કે, રજપૂતો બહાદુર છે  
ખરા, તોપણ જંગનો દીવો જોતાં તેઓ પતંગની પેઠે આંધળીઆં કરી  
તૂટી પડે છે; તેમને પછી ધીરજથી તાકી રહેલા તુર્કો જાળમાં પડેલા  
શેરને ઠેર કરે એ રીતે પાયમાલ કરી નાંખે છે, ને છેલ્લે જીતે છે. આવા  
મામલા એક વખત નહિ, પણ હજારો વખત બનેલા છે; માટે ઉતા-  
વળ કરવાનું કામ નથી.

સલીમ—તખ કરના કેસા ?

માનસિંહ.—કરવાનું એટલું જ કે, દુશ્મની કારગત લાગે નહિ  
એવા આપણે મજબૂત મોરચા બાંધવા, અને તેમને છેડખાની કરવાને  
તોપનો મારો શરૂ કરવો. તોપના અવાજ સાંભળતાં ગુફામાંથી માથે  
પૂછડું મૂકી શેર જે મિશાલે ધસી આવે, તેમ તેઓ મેદાનમાં દોડી  
આવશે, એટલે આપણે તેમને ઘેરી લઈ તેમના હાલહવાલ કરવા.  
એથી તેઓ એકેએક માર્યા જશે, ને આપણી ટુકડીઓને પાયતખ્ત  
તરફ જવાનો મારગ મળશે.

સલીમ.—(ખુશ થઈ) શાબાશ રાજાજી ! આપને ખૂબ અક્કલ  
દોડાઈ છે. બેશક યોં હોતે ફતેહ મિલેગી ઉસમેં કુછ બી અંદેશા  
નહીં હૈ.

માનસિંહ.—જીત આપવી સાહેબના અખત્યારમાં છે. આપણે  
સજ્જરીથી ધલાજ કરવા એ આપણું કામ છે. જાતુ સૂતેલાને દાખે એવા  
નથી; સામે મ્હેઠિ દુશ્મનને દેડે કરવો એવો તેમનામાં ટેક રહેલો છે;  
તો પણ જમાનાનો પવન લાગતાં તેમનું મગજ ભમે ને તેઓ રાતની  
વખત હુમલો લાવે, તો આપણે તે વખત ગાફલ નહિ રહેવું એવો  
એવો હવે હું બંદોબસ્ત કરું છું.

સલીમ.—સચ હૈ, આપકો જો કરના હો, સો ખૂબ બિ-  
મારકે કીજિયે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રણભૂમિ.

રાજબારોડ, પ્રતાપસિંહ તથા તેના યોદ્ધા;—માનસિંહ તથા  
મુગલ યોદ્ધા.

[ મુગલ લશ્કરમાંથી તેઓના જાણ આહુ થતાં રત્નપૂતસેના  
તેમના સામે લડવા તૈયાર થઈ છે, એ સમયે પ્રતાપના રાજબા-  
રોડ થઈ અદેલો પ્રવેશ કરી ક્ષત્રિયાજ્ઞાને બિરદાવે છે. ]

રાજબારોડ.

( મૂલનાહંદ—સિંધુરાગમાં. )

અહમ શરા ખંદા સાગતો આ સમે,  
જયનહળી છવતા અત્ર આજ્યા;  
ખડ્ગ બરછી કટારી સજ સંજની,  
અત્ર અગણિત નિજ સાથ લાભ્યા;  
ધોડલા ગરુડશા વીજળી વેગના,  
તેગચળકાટ પશુ છે જ તેવા;  
છો તમે શરૂ નહીં મંગના પુરસા,  
બીજ ને દ્રોણુ, લવકુચ જેવા. ૧

રામસમ આજ રાજેન્દ્ર આ રાજતો,  
ખાણુ બરિ રામનાં તીક્ષ્ણ બાથે;  
કળિના ખડ્ગશું ખડ્ગ કરમાં ધરી,  
ચેતકા? પર અહીં છત્ર સાથે;  
વીરો વીર, સ્વધીર પરતાપ,  
ધરિ આપ? સવિરાજશો શો વિરાજે !  
એસિ વૈમાન બાપા હમિર પૂર્વજે,  
શુદ્ધ જેવા મંત્રા બ્યોમ આજે !! ૨

આજ રાખો ધણો રંગ સ્વક્ષેત્રમાં,  
પૂર્વજે પાણિ તમ જોઈ રીઝે;  
સમય આવો નહીં આવશે શરૂ જો !

લાવ મેં રીતનો સઘળો લીજે;  
જીતથી કીર્તિ વધશે બધા વિશ્વમાં,  
પ્રસન્ન પરિચા થશે પુત્ર પેખી;  
દેહ રણમાં પડ્યે અપ્સરા અધરથી,  
નિજ વિમાને ધરે નાથ લેખી.

૩

સ્વર્ગતું સુખ વિસુખને ના મળે,  
બધું ભળે બોધ રણસર પાસે;  
લાખ આર આવતાં આપ અભિલાખ તજિ,  
શસ્ત્ર અળકાટથી નાંહિ ત્રાસે;  
ધાસની ગંજિનો નાશ લઘુ વહ્નિ કરિ,  
જવાળ નિજ આસમાને અકાડે;  
તેમ રજપૂતતું ખીજ ફહિ જવનદળ,  
જશ તણી જ્યોત જમમાં જગાડે.

૪

કીકિયારી કરે કારમી ખડ્ગ ધરિ,  
ગર્ભ મુગલાણીનાં જાય તૂટી !  
આભ તટયો ગણી તાર્તરિ લોક તજિ,  
જાય રણભૂમિ અટ વાળિ મૂઠી ! !  
ખેલવા ખડ્ગનો ખેલ મન મચ્છતા,  
તે સમો આવિયો આંખ આગે;  
કસર રાખો ન કળવાન, બળવાન જરિ,  
કસરથી વહર્ય કુળ માંહિ લાગે !

૫

તીર તરવાર ભાલા કટારી બલાં,  
શસ્ત્ર શોભિત વિણ શુષ્ક ભાસે;  
જોગણી, વીર ત્યમ ભૂત ને ડાક્યાણી,  
જોગ લેવાનિ આજ્યાં છે આશે;  
હલદિ આ ધારતું ક્ષેત્ર કુસ્ક્ષેત્રયું,  
નેત્રથી જુદું જોવા ચહે છે;  
સ્વર્ગની સુંદરી મદ ભરી નભ ફરી;

ચરતે બેઠવા સ્મર<sup>૬</sup> સહે છે.

૬

માઠ મૂછે ધરી હાય ખોખારિને,  
મોગલો મહ બર્બા મારિ પાડો;  
ચરતે નીર રૂધિરું પાછ પૂ-  
રે પછી ભૂતનો ભૂખખાડો;  
ક્ષેત્ર હલ્લકી કુરુક્ષેત્રસમ જસ બર્બુ,  
જગતમાં આજ વિખ્યાત કરજો;  
છત કરિ જસ ભરી રાજમાં વાધજો,  
કે પછી અંધારા સાથ વરજો.

૭

આ સમરભૂમિ છે ચરસુવર્ણની,  
જાણજો દારમી એ કસોટી;  
તેમ પોલાદસમ પાણીવાળા તથી,  
છે સરાણુ જ ખરખાત મોટી;  
પાકું કુન્દન જણાશે કસોટીપર,  
તીર્થુ<sup>૭</sup> ચરિને સરાણુ જણાશે;  
પાણિ દર્શાવશે રાણિ-સુત જેહવું,  
કિમત પણ તેની તેવી ગણાશે,

૮

પગની પાસ અતિ તાસ દાખી લંબે,  
બામલા પાસ મુખ બેલ મોટા;  
અધને બેલવે આપ લીતાવગા,  
બોલે ચાટે કરી બેલ બોટા;  
મરિખને ગંજવા મર્જના બહુ કરે,  
હાય બાલો ધરે હરિણ હણવા;  
ઓ શુરા સામતો! એ હથિર નીવડે,  
જીદમાં કામરા એહ મણવા.

૯

ચરતે જોય કોની ન કદિ બેઠાએ,  
આપ બળથી રણે આપિ જૂએ;

૬ કામ-મહ. ૭ ખર્ક લોહું—અન્નવેલ જે સરાણુ ચરતાં અગ્નિ ઝરે છે તે. ( મોણું લોહું સરાણુ ચરતાં તેમાંથી એક તણુજો પણ ધરતો નથી, તેમ કાયરથી રણમાં ઠરું પરાક્રમ દર્શાવાવું કથી ).

ગાત્રને માટીના પાત્ર જેવું ગણે,  
 હેમનો કુંભ જશ આપ ખૂઝે;  
 નાકને કાજ નિજ શીશ અર્પે બધું,  
 શરોરને તરણની તુલ્ય ગણે;  
 છેડતાં તેમને કેડક છેડે નહીં,  
 કાપ કરિ કારમો અંત આણે.

૧૦

ઓ વિરા, આજ રવિરાજ નભમાં છપી,  
 વર નિજ વંશિનું એ નિહાળે;  
 તેજ કેવું તમે રણવિખે દાખવો,  
 ભાવથી ભાનુ ઓ ભાત ભાળે !  
 જશ જમાવો તમે જીવંતમાં સામતો,  
 પ્રીત પરતાપ પર પ્રાઢ આણી;  
 દેશને લાજ ખાતર ખરો ટેક ધરિ  
 શત્રુ દળને કરો ધૂળધાણી !

૧૧

જોધપૂર વર ઝાંખું જવનથી થયું,  
 જયપુરે જશ બધો જોધ નાંખ્યો !  
 રાજ રજપૂતનાં લાજવોણાં થયાં,  
 (પણ) હમિરકુળનો રહ્યો ટેક આખો !!  
 ટેકિ તરવારિયો આપ પરતાપ છે,  
 પાણિ પરિયા તણું રાખનારો;  
 મદદ મદો ! તમારી મળે આ સમે,  
 વિજયરસ ચૂક વિજ આખનારો.

૧૨

તોપનો રોપ રાખી રણે તે લડે,  
 તાર્તરી લોક સિર ટોપિ ધાલી;  
 બાહુબળ એહમાં તેમનું છે કશું ?  
 ઘનનું જેર જણાવે હ ખાલી;  
 કાપ કરિ તેમની તોપમાં મેખ ધરિ,  
 તોપ સવળી કરો તે નહાળી;  
 બાહુબળ દાખવો બાહુબળે લડી.

મદ્ય ખુબ વાવરો રહે ન ખામી !

૧૩

લોહપતરે જડયા હાથિહોદે પડ્યો,

સલિમ ચા' પાંજરે પંખિયા શો;

આપણા રાયનો રણ વિખે આવિયો,

સાહનો સૂત શીકાર ખાસો !

લાગ આવ્યો છ આ નજર જરા અજરનો,

અમરને સમર હર સાંચવાનો;

કીર્તિનો કાળ બરિ કાળ આજ્યો જતો,

રે ! કરો વિશ્વમાં વાંચવાનો.

૧૪

ક્ષમી ચોક્ષા.—( વીરસહાય સાંભળી આવેશમાં આવી )

હર, હર, હર મહાદેવ !!! મારો ! કાપો ! વીધો !!! હર ! હર !!! હર !!!

( રત્નપૂતોની દારમી છાંદિયારી સાંભળી મુગલચોક્ષા હબમી

પાછા પગ માંડે છે, એટલે સેનાપતિ માનસિંહ

આગળ આવી તેમને બિરહાવી કરે છે. ]

માનસિંહ—રે શરા મુગલ સિપાઈઓ ! આ વખતે પાછાં પગમાં શું માંડો છો ! અકબરસાહના અશ્વત લશ્કરે અટકા દેરા જેર કરી પોતાની બહાદુરીની છાપ અનેક દુશ્મનોના દિલમાં ખેસાડી છે એ વાત આ વખતે કેમ વિસરી ગયા ! કાબુલ અને દંધાર જેવા કાબુમાં ન આવે એવા દેરા તમે દેરામાં આણી દીધા; બહાર, બંગાળા તે માગવા, તમારી ખૂબ સાંભળતાંમાં ખેસી ગયા; એ તમારી જવાંમદી ને પગકબ હપર આજ પડો વગી ગયો શું ? ! આ મૂડી જેટલો મેવાહ તમારા ચા હિસામમાં છે, કે ખૂડીઓ વાળો છો ? ચિતોડમાં તમે મેળવેલી રતેહ તમારા દુશ્મન લશ્ ખૂડી ગયા નથી; છતાં આ કાચકૂચની તાણણી જેટલું લશ્કર લઈ શુમાની

૬ ધરડા—જનો ન માય એવો.—જે જરા કોઈ દિવસ જરો ન માય એવો વખત નજર આગળ અમરને ( દેવને ) સમય ( સંભામ ) છાવીમાં સંઘડી રાખવાનો ( વખત ) આવ્યો છે, માટે એવો કીર્તિનો કાળ કાળ મારી આજ્યો જતો જન્મમાં વાંચવાનો ( ઇતિહાસોમાં વાંચવાનો ) કરી આપો, ઇત્યાદિ.

પ્રતાપ આવ્યો છે, તેના લશ્કરમાં તમે શો દમ દેખો છો ?! શું આ વખતે કંઈ કેદ કરી લડવા ચઢ્યા છો ?! શું તમને તમારી બહાદુરી વિસારે પડી ગઈ છે ?! ના, તેમ કોઈ દહાડો થયું નથી, તે થવાનું પણ નથી; માટે રે, મોગલ બચ્ચાઓ ! તમારા બાગ જેવા બહોળા રાજમાં મેવાડનો હિંગોળો બાવળ તમે આ વખતે જડમૂળમાંથી ઉખાડી નાંખો ! કે દર વખતે લડવા ચઢવાની પંચાત રહે નહિ. ( પાદશાહી લશ્કરમાં આવેલા ક્ષત્રિયો સામું ભેઠ ) રે બહાદુર ક્ષત્રી રાજપૂતો ! તમારી બહાદુરીનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. અકબરશાહની જીતનો ડંકો જહાં તહાં તમારા પરાક્રમે કરી વાગી રહેલો છે. સ્વપ્ને પણ જે દેશ જીતાવા મુશ્કેલ તે તમે બચ્ચત આંખે જીતી આપ્યા છે. પાદશાહ અકબર જે કે જવનકુળે જન્મેલો છે, છતાં તે કોઈ દેવાંશી પુરુષ છે; આગલા પાદશાહોમાં ને એમાં જમીન અશ્માન જેટલો તરાવત છે. તેની આંખે હિંદુ ને મુસલમાન સમાન જણાયા છે. તેને જન્મ આગવામાં વિધાત્રાની ભૂલ થઈ હશે, પણ તે ભૂલ આપણે સુધારી લીધી છે; એટલે તેમાં આપણે પ્રભુના અપરાધી ન થતાં ઉલટા તેના ધ્યાનમાં વિવેકવાળા આવ્યા છીએ. અહંકારી પ્રતાપ આ વાંતમાં આપણને ધિક્કારે છે, ને પોતે પવિત્ર કુળનો કાંકો રાખી આપણાથી વાંકો હીંડે છે ને જીંચી મૂછો રાખી આપણું અપમાન કરે છે, એ ખરેખર આપઘાત કરી મરવા સરખું છે ! પણ રે, તેમ શા માટે કરવું બેઠાએ ?! જે વાત વિશ્વભરનાથને ગમી છે, તે આપણે કરી છે; ને તેથી આપણે આજ સુખશાતામાં છીએ. આપણને તુર્કીથી બેહદ માન મળ્યું છે, ને આપણી કીર્તિ ભરતખંડમાં તેમજ ધરાનના ઝાંખા સુધી ઝપાટો મારી રહી છે ! આ પ્રમાણેનું છે, તો પેટ ચોળી શૂન ઉલું કરનાર, આપણા સામે મોં ફેરવી ફરનાર પોતાના કુળનો ગર્વ ધરનાર પ્રતાપનો હાર આજ આપણે કાં ન ઉતારવો ?! માટે રે રાજપૂતો ! તમે પણ તમારી નિદા કરનારનો સંહાર કરવામાં શામેલ થાઓ !

[ ચોખ્ખાંને ઉશ્કેરી માનસિંહ બંધ છે. ]

મુગલચોદા.—( માનસિંહનું લાપણ સાંભળી ) અહા હો અકબર ! ! !

ને રજપૂત યોદ્ધા આવી હોટે છે, એટલે દારણ્ય યુદ્ધ મચે છે. એવામાં સૂરે પ્રતાપસિંહ-સિંહના જેવા પરાક્રમ કરતો અથવા ક્રૂરતાવતો પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રતાપ—( શુસ્થાથી અને બુસ્થાથી ) અહ્યા માન ! રે માન ! તું આ વેળા કયે ખુલ્લે ખરી ગયો ! તારો પરણાચાર કરવાને આ વીરક્ષેત્રમાં પ્રતાપ બાલાતું બોજન લઈ તારી સમીપ આવ્યો છે, મારે તારા સાજનો સાથે સામે આન. રે, ઉદયુરની ભાગેભેદી બૂખ્યા ગયલા મેમાન માન ! આજ તારૂં વયથેાગ્ય સન્માન થશે; મારે ધરમ છોડી છોડીની રીત છોડી દઈ મારા સમીપ આવ. રે, તું ક્યા ખાકામાં ખરી પડ્યો છે ? ! ( આ પ્રમાણે પોકારતો અહિં તહિં મુગલ સરકરમાં ખુનામરૂઠી કરતો માનસિંહને બોલે છે, ને ) ઓ ભગવાનદાસના બીરુ ? બાળક ! તું ક્યાં બોવાયો ? અરે શાહના સાળા ! ! એક ક્ષણભર તું પ્રતાપની નજરે પડે. ઓ બાયલા ને બીકણુ, લશ્કરની સરકારી લઈ આજ તે અકબરના નામપર હરે હરબો કે શું ? ! ( અથ આગળ ખેડતો ) અલ્યા માનસિંહ ! તારૂં નામ પાડનારીનાં નાક કાન કાંપવાં જોઈએ ! ખરેખર તું ખર જણાયો ! બાજી કાત્રીબચ્ચો હોત તો આ કાનમાં લિફળતું તેલ રેડયા જેવાં રેણુ સાંભળી ગોળી વાગતાં યુદ્ધમાંથી ગર્જના કરતો કેસરી મેદાનમાં આવે છે તેમ તું આવ્યો હોત. અરે ! કુશમાં ધૂળ ધાણી ત્યારતું લાત્રીપણું પરવારી ગયું ! !

( આ પ્રમાણે ગોઠા બખાળા કરતો નિહરપણે અપાયામાં આવ્યો તેને કબે કરતો માનસિંહને બોલે છે, )

પ્રવેશ ૬ ફો.

સ્થળ—યુદ્ધક્ષેત્ર.

રાજા રામસિંહ ને તુંવાર યોદ્ધાઓ.

રામસિંહ.—બહાદુર તુંવાર જોદાઓ ! રાજાએ દરેલી મેમાન

૧. બીકણુ.

૨૧૬૭૩૭ સિંહનાટક ૬ મનદાસ મે  
સુભાષચંદ્ર સુભાષચંદ્ર મે



ગીરીનો બદલો વાળવાનો અવસર જગતના ધણીએ આજ આપ્યો છે, તો મારો બાપો કંઈ પાછી પાની કાઢશે માં. મોગલનાં મૂળ ઉખાડી નાંખવાને આવો લાગ ફરી ફરીને મળવાનો નથી; માટે આ લાખેણી ધડીનો લાભ લેવાને ચૂકશે માં ! લૂણ ખાધું આજ લેખે લગાડજો. જે ગ્વાલિયર ગઢમાં ગાજવાની હેયામાં હુશ હોય, તો આવખત જુદામાં જૂઝતાં પાછું વાળી જશે માં. જે\* તરકડાએ આપણું અપમાન કરીધું છે, તે આજે તેનો વેલો વિસ્તાર પામ્યો છે; જે રજપૂતોની આબરુના-અરે ! પવિત્રતાના બાગને વીંટાવા લાગ્યો છે, તો તેનું જડામૂળ ઉખાડી નાંખતાં મારા બહાદુર વીરાઓ પાછું વાળી જશે માં.

( આ પ્રમાણે ચોતાના ચોદ્દાઓને બિરદાવે છે, એવામાં એક ટુંવાર અશ્વાર ઘોડો દપટાવતો ઘોશ ભર્યો, હોશ હડી ગયેલો આવે છે; તેને જોઈ- )  
કાં ભાઈ ! કાયર થઈ ભાગ્યો હોઈ એમ કાં આવ્યો ? જે એમ હોય તો તારું મુખ ખતાવતો માં !

અધ્યાર૦—મહારાજ, મુખ ખતાવવાનો દી દીનાનાથે ના આપ્યો હોત તો ભહું થાત ! મોત અને દેખી વેગળું વહું, જેથી આ બોળિયું રહું તે માત્ર આ જીભ કાપવા જેવી ખખર આપવાને !

રામસિંહ—અરે ! એમ કાં બોલે છે ? શું સેનામાં આપણા જોદ્દાઓનો પૂરો જય ના થયો ?

અધ્યાર૦—અરે ! જય તો જેવો જોઈએ તેવો થયો, પણ પાછી હરિને શું ગમ્યું કે, આપણા હીરો ગયો ! !

રામસિંહ—ભાઈ, તારાં ભરમ ભરેલાં વેણુ વેગળાં મૂકી મરમ બોલી ચોખું કહી નાંખ, કે જુદામાં શું નીપજ્યું ?

અધ્યાર૦—બાપજી, નીપજેલું કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી, તે કપાઈ પડી હોત તો ભહું થાત ! દેવે અને જીવતો રાખ્યો એથી હું દીલગીર છું ! અરે ? એ જીવવું કેવું ? મોતથી મારું-કાળજી કડક થાય એવા બોલ રામભજન કરવાની જીભે બોલાવનારું ! મહારાજ, શું કહું ? મારા કરતાં કાંસીના દેનારા ધાતક સારા, પણ તે કરતાં

\* બાળર-બાળરે રામસિંહને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. ત્યારથી તે હટે-પુરના દરબારના આશરમાં રહેતો હતો.

હું મોટા પાતકનો કરનાર પ્રાણી છું ! આપજી ! શું બોલું ? ! આપણા આ—આ—રાગડું—!! [ એટલું બોલતાં તેને ડ્રોમો ચડી આવે છે. ]

રામસિંહ.—સચુર ! ગમરા માં, હું સમજ્યો; પણ તું મને કહે, કે તે પીઠ આપીને પડ્યો કે શી રીતે ? !

અન્ધાર.—( આંખ હુણી સાવધ થઈ ) જો મહારાજ ! પીઠ શી આવે ? તેમના પરાક્રમે તો હરવાળા દીધી છે ! પેતાની તરવારે પામસે મોગસના પ્રાણ તેમણે નેત્રનેતામાં લીધા છે ! લીધું ધાત દાપે એ પેરે એમણે દુસ્મનોનાં ડોકાં ધડ્યી જીવં કઢ્યાં; તેમની સાથે રહેલા નેદાઓમાં કાઈ દિવસ નહિ દોઢું એવું પાણી જીણાઈ આવ્યું; તેમની રાંધ તળેથી ત્રણ થોડા ગોળાઓ વાગવાથી રામરાજી થયા, ને એ નક્કમા થયા; તો પણ કુંવરજીની તેજ આંખી થઈ જીણાઈ નહિ. પગપાળે તરવારની પટાગાજ ખેલતા કુંવર-જી આગળ ધસતા હતા, અને એ સમે પેતાના ઉપર વરસતાં અગણિત તીર અંતરંગ કાપી નાંખતા હતા. દૈવતું કરતું એમ થયું કે—જે ઢેકાણે કુંવરજી કાર્યો ખેલ ખેલતા હતા, તેમનું પરાક્રમ નેદાં મોગસો મોંમાં આંગળાં ધાલતા હતા ! એ સમે એક તોપનો ગોળો ત્યાં આવીને પડ્યો ! તે શય્યો !! તેની કચ્ચરો ઉડવાથી આપણા નેદાઓ રામરાજી થઈ ગયા, ને કુંવરજીનો પતો હાથ લાગ્યો નહિ !!! આપજી ! આમ વાત નીચની, જે કહેવા માત્ર હું જ વજજાતીનો જીવતો રહ્યો !

રામસિંહ.—( કાલુવાર મોઢ પાંચી ભમત થઈ ) ધન્ય મારા પાટવી ખંડેરાવ ! વૃદ્ધપણમાં સોનેરી ખળિયાનો લહાવ તો જ મને લેવાડવી સ્વર્ગનો લહાવ લેવા દાવ સાધ્યો ! તારાં પરાક્રમવડે આ તારો પિતા આજ એટલો સંતુષ્ટ થયો છે કે, એવું મુખ હવે તેને આ મૃત્યુલોકમાં ચક્રવર્તી થતે પણ મળનાર નથી. મારા વહાલા કુંવર ! તારે માટે ખેદ કર્યો કે ખુશ થવું એ મને મૂઝવું નથી. તારૂં મહિમાવાન મુખ જોવાને આ તારો પિતા તરસે છે ! તે તારો વિરદ સહેનાર નથી; માટે લાંબું છેલ્લું પાડતો માં ! હું તને આવી મળું છું, મારા લાડકવાયા લાલ ! દાદાઓને મુખ દેવા તું અને અમમ જસને કાઠ ચણી સ્વર્ગના દરવાજા બણી વળ્યો છે તે મેં જાણ્યું છે, અને

તેથી મે તારા તરફથી ચિંતા ઉલાળી મેલી છે; પણ ઓ પ્રાણપ્રિય પુત્ર! તારા પિતાને સ્વર્ગસ્થાનમાં ગર્હાવ થતાં તું વિસારી મૂકીશ માં- અત્રે તું સર્વના સ્મરણમાં તારું નામ મૂકતો ગયો, એથી હું તને આંહિ જીવતો ગણું છું, ને તેથી મારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરું છું. ( જોડાઓ ભણી જોઈ ) શું જુઓ છો શરા જોડાઓ ! જે પાપણી તોપે આપણા પરાક્રમી રાજપુત્રને પૂર્ણ પરાક્રમ કરતાં અટકાવ્યા તેની આંખમાં મેળખૂત ખીસો મારો, ને તેને જોથમાં રાખનાર કાપર તરફને નરકમાં મોકલો ! અર ! જીવતર વહાલું ન કરો ! જશ વગરનું જીવવું મરણનો મોઠો ભાઈ છે ! રે ! મરણ તો સાઈ, કે એકદમ પંચતત્ત્વ જુદાં પાડી આત્માને સંતાપ વર્જિત કરે છે; પણ જશ વગરનું જીવવું હાલતી ચાલતી કપરમાં આત્માને અનેક દુઃખ ઉપજાવે છે. આપણા કુંવરજી જશ જોડી નાશવાન દેહનો મુંબંધ તોડી અમરાપુરમાં સંચર્યા એ વાત તમારા ધ્યાનમાં ઉતારો, ને આ શ્રાવણુ સુદિ ૭ નો દિવસ આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોની પોથીમાં પ્રકાશિત કરો !

તુંવારથોદ્ધા.—( આવેશમાં આવી ) હર ! હર !! હર !!! રે હવે મરવું કે પાપીઓને મારવા ! જ્યારે શત્રુના લોહીની નદી વહેવડાવી તેમનાં મહાં તેમાં તણાતાં કરીએ, ને તેમાં તરીએ સારે જ તુંવારકુળે જન્મ્યા જાણીએ !!

[ આ પ્રમાણે બોલતા ઉપડે છે. ]

### પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—સમરાંગણ.

ઝાલો રાજા માનસિંહ ને તેના થોદ્ધા.

માનસિંહ.—શરા ઝાલાઓ ! જેમ ચંદ્રમાં વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલદળમાં મહારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ઘૂસી ગયો છે, તે જોળ્યો જડતો નથી; માટે તમારા ભાલા ચગદાવો, ને એ ભાલાઓથી મુગલ-

દળતું વાદળ ચીરી આપણે પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે, તે જુઓ ! આ વખત તમારૂં પરાક્રમ દાખવવામાં પાછી પાની કાઢશે માં. તમારા રાગને રાણાને જમણે હાથ બેસવનો હક તમારા બાલને બેરે આજ અપાવો. આપણે રાણાના સહાયક છીએ એ વાત કળિજીગમાં ન જુસાય એની નિમકહલાલી જણાવી ગમેલી લાલી પાછી લાવો. આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે, જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં ચાવત સંદર્શિવાકરે ન જુસાય ત્યારે આપણે આજ મહેદે આવ્યા પ્રમાણ ! રે, આ જીવતર શા કામતું છે ? કાબને સાથે સુઈ દેહ તને તે કાત્રી નહિ. પણ ખાતરી નાણવો ! રજપૂતે તો રણયંત્રાગમાં નામના કરી બાણુની પયારીએ પોત્રી આ કણુર્જશુર દેહ-કુઃખતું મેહ તણ દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાનાં પાદળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એ જ જન્મ્યાનો લક્ષાવ સેવાતું છે.

એક ઝાલો યોદ્ધા.—ઓ બાપજી ! રાણાજીએ તો મોગલદળમાં રાજ વર્તાવ્યો છે ! લાંબી દાહીવાળાએનાં રત્નગતાં તુંખાં મારા ધો-કાની હલેદેટ ચક્ષતાં મેં જોયાં છે; સહુજરાજી રાજ થતા, રાણાજીનાં વખાણુ પોતાના બોદાએને સંમળાવતા જતા મેં જોયા છે; રામસિંજી પણ તરવાર તાણી વટખા છે; સીસોદીઆઓએ બાણુની અખાક માસ જેવી હેલી કીધી છે; ને રાણાજી મોગલોને બાજી મૂળા પેટે લેખતા સલીમશાહના હાથી મણી હડી પડ્યા છે ! માટે આપણે આ વેળા વિસામો સેવાની નથી. યોદ્ધા વખતમાં આપે પરાક્રમ ઝાંઝેઈ કીધું છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ.—સાચી વાત છે, મારા વહાલા વીરા ! હવે આપણે એવી દારમી કીકિયારી કરી ઝોચિતો એવો હક્કો કરે કે આ-કાશમાંથી વીજળી પડી પર્વત શકી નાંખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજનું કાત્રી નાચે અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને બેરીએ. ( બીજા યોદ્ધાઓ સાથે જોડ ) આપણા ધો-કાએને અને આપણને યાદ લાગતો નથી; રણમાં પડતાં રજપૂતો આ કાયાનો ધર્મ બૂલે છે; તેઓ પોતાના દેહને વાયુના મેળાવત ગણે છે; માટે રે, વાયુ વેગે ઝંચરી મેદાનમાં મળેલાં મોગલનાં વાદળાં વિખેરી નાખો !

આલા યોદ્ધા.—હર હર હર મહાદેવ !!!

[ આ પ્રમાણે હરનો હોકારો કરતા હપડે છે, મુગલોની અને તેમની તેમજ બીજા રજપૂતોની મોટી યુત્તખાત લડાઈ જામે છે, એવે રાજખાસેટ પ્રવેશ કરી વીરરસ કવિતા લલકા ભરેલી ભાષામાં બોલે છે. ]

રાજખાસેટ.—( દોહરા. )

- સિસોદિયા શર વાવરો, કરી ધનુષ ટંકાર;  
તુંવાર તરવારે કરી, કરો શત્રુ સંહાર. ૧
- આલા ભાલા વાવરો, કરી કારમો ક્રોધ;  
સહુખરા સાવધ રહી, જેર કરો મહાજોધ. ૨
- મદો ! નામ અમર કરો, પાછો ન ધરો પાવ;  
પ્રતાપ ! એતક ઠેકવી, દે સહીમશિર ધાવ ! ૩
- રાજબીજ રજપૂતનું, મોક્ષધામ રણુક્ષેત્ર;  
આ તન એ તક એ જીએ, તણું તુલ્ય નિજ નેત્ર. ૪
- પુરુષો ! પગ પાછો પડ્યે, પિતૃ નહિ લે પંડ;  
જીધમાં જય કીધા થકી, રહે કીર્તિ નવખંડ. ૫
- જે જવને રજપૂતનાં, બીજ બગાડ્યાં સાર;  
એ એરી વૃખ-મૂળને, બિછેદો આ વાર ! ૬
- જે તુરંદે ક્ષત્રી તણાં, કીધાં કાળાં કૂળ;  
તેના ટોટા અલિને, સુખમાં ધાલો ધૂળ ! ૭
- પવિત્ર થળમાં પગ ધરી, બ્રહ્મ કર્યાં તનિ ભીત;  
પગ કાપો તે પાપિના, રાખી પૂર્વજ રીત. ૮
- ચિતોડગઢને એ' કરચું, જે મ્હેચ્છોએ આજ !  
તેના મકદાં આ રણુ-રઝગાવો, હે રાજ ! ૯
- શંકર આબ્યા સાંચમાં શક્તિ સહિત ઓ શર !  
એ જય ઝદ કરાવશે, દાખો પ્રાક્રમ પૂર. ૧૦
- મરવાનું છે મહિવિષે, એમાં ન મળે ફેર;  
જીધમાં તન ક્ષત્રી તજે, મરે ન મદો ઘેર. ૧૧

આપો જરા પરતાપને, હોય પ્રીતિનો લાવ;

ઓ શરા સીમોદિયા, આખો ફૂલમ દાવ.

૧૨

[ દાસીને હોદ્દે બેઠેલો સલીમ તથા અન્ધે બેઠેલો પ્રતાપ પ્રવેશ કરે છે. ]

પ્રતાપ—( પોતાનો ઘેરો સલીમના હાથી ઉપર તળપાથી સાદાથી મહાવતને હેઠા પડતાં ) ઓ કાપર ચાહના મુત સલીમ ! હાથી ઉપર ઝાંઝેલી વજની પેટીમાં શું પેડો છે ! બહાર નીકળી પ્રતાપના ભાણાના ફળનો સ્વાદ કેવો છે ને જરા ચાખી ને ! ( એમ કહી તેના હોદ્દામાં બાલો મારે છે પણ તે લોહજડિત હોવાથી તેનો લાય જૂઠો પડે છે, એટલે—) અહ્યા તરકડા, તું લડવા આવેશે જાણતો નથી ! બેગમની પેઠે જુદમાં શું થાય છે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામાં રહો ઝાંખના આખો જાણાય છે.

[ મહાવત પડ્યો એટલે હાથી નિરંકુશ થતાં પાછો નાસે છે. પ્રતાપ બાલુ ગોળી ને તરવારના સાત જખમ થયે છતે વડરાવતા વાજની પેઠે તેની પાછળ પડે છે. એ સ્થળે દારૂલુ મુદ્દ મચે છે—તે વેળે પ્રતાપને બચાવવા ફેલવાડાનો કાલો શાબ માનસિંહ પોતાના ભેદાઓ સાથે આગળ ધસે છે. ]

માનસિંહ—ઓ સુર્પવંશી રાણા ! ઉદાસન લેવા ઉતાવળા યા માં ! હજી મેવાડને તારાવડે મહિમાવાન થવા દે. ધ્રુવસનનો તારો હવે વિધાતાએ પોતાની પોથીમાં નોંધ્યો છે તે કાંઈથી મિથ્યા થવાનો નથી, માટે ઓ મહારાણા ! આ તારી આસપાસ ઉલટેલાં તીકનાં ટોળાં એણાં થવા તારૂં હજી અગ્રણ્ય કરી જરા દરીને આ તારૂં લુ-લુપાણી ખાનારતું પાણી ને ! ( પ્રતાપ તેનો પોશ્વર નદિ સાંભળતાં પ્રાણુધાતક સાદસ કરે છે—એવે પેતાના બોધા સામે નેહ ) શરા જાણાઓ ! શું જુઓ છો ! રાણાજી ઉપરતું હજી તાણી લઈ આમ લાવો, ને એ મરણિયા થપલા શરાને વિમાનમાં પગ મૂકતો ચોમા-વો ! એના વડે મેવાડ માનવંતું થવાનું છે; આપણે એનાં સાદિત્ય છીએ; એ જતે આપણું સર્વ નકામા થઈ પડીયું. મેવાડનો મધિરે ઉગાલ્યો છે. માટે એ છે ત્યાં સુધી દિવસ બહા અંધારાં ઉઘેચનાનાં થશે, માટે આ વખતની કરેલી મ- છે. વાર માં કરી, રાણાને અગમા કરો. ને તેમનું

[ પ્રતાપજી છત્ર ઝૂંટવી તેને અળગો કરી ગયો પોતાના ચોદા. એ સાથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે; તેને રાણો જણી મુગલચોદા તેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી લગે છે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી યોદ્ધા સ્વર્ગે સંચરે છે—તેમજ રામસિંહ પણ રાજ વર્તાવી તે નો સોળતી થાય છે, હલદીઘાટના રક્ષણાર્થે મળતા બાવીસહજાર અખતરિયામાંથી માત્ર આઠહજાર જીવતા પાછા હોંડે છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઈઓ અંત આવે છે. ]

### પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—એક વિશાળ મેદાન.

પ્રતાપસિંહ, તેની પાછળ પડેલા એ મુગલ સવારો  
ને પાછળથી સકતો.

[ કોઈ પણ સાથી વિના એકલો પ્રતાપ ઘોડે ચઢેલો નાસે છે ને એ મોગલ સવાર તેને પકડવા પાછળ પડ્યા છે. ]

પહેલો સવાર.—મિયાં દીનમહમદ ! દેખતે હો ક્યા ? ભાગતે શિકાર કો પકડો !

બીજો.—પકડો ક્યા ? મિયાં દેખો તો સહી, પકડતે કે રસ્તે મેં એ આડા સાપ આપ્યા ! ચોમાસે કે પૂરશે નહીં બહાર પડતે હૈં ઉતકા ખયાલ કરકે ઘોડે પાનીમેં ડાલો.

પહેલો.—અયે ચાર ! ઉતારતેકી ખટપટમેં અપના વક્ત જાતા હૈ, મગર દુશ્મનકા ઘોડા નાવકી મિસાલ નહી પાર કર ગયા.

[ મિયાંઓ મહા મશાગતે નહી પાર કરે છે, એવામાં પ્રતાપનો લાઇ સકતો પાછળથી આવી તેમને પોતાને બાંધે પરીવી નાંખે છે, ને પોતે અશ્વ દોડાવતો પ્રતાપની પાછળ પડી તેને જૂઓ પાડે છે ]

સકતો.—( પોતાની દૃષ્ટિએ બાંધને ધવાયલા ઘોડા ઉપર નાસતો જોઇ ) એ આસમાની રંગના ઘોડાવાળા અસવાર હો !—હો ! ! !

પ્રતાપ—( પાછું જોઈ મન સાથે ) અહ ગાઉ સુધીમાં મોગલ આવતા જણાતા નથી, પણ ઘોડો દોડાવતો સકતો દુશ્મનાવટ દાખ-

વવા આવવો જણાય છે. કાંઈ ચિંતા નહિ; શરણે હાથે મરતું, કે તેને મારવો એમાં જ શોખા છે. કાંઈ કાપરના હાથની કલાગી ગોળી આપને કૂતરણે મેલે મરતું તે કરતાં બાકી સામે બાકે લડી મરતાં મારો છવ ગતે જશે, મારે હવે નાસવું નથી.

સકતો.—(પાસે આવી) રામ, રામ, મારા રામ જેવા પરાક્રમી વીરા! હું તને આ વેળે જોટલું માન આપું તેટલું બધું ઓછું છે! વીરા, ધવાયેલા ઘોડેથી હેડો ઉતરી મારા વચનનો વિશ્વાસ રાખી મને તારી શરી છાતી સાથે છાતી મેળવવા દે! હે આ બાકી! હશેડી દેડે હું, ને આ હું તારા ચરણ મારે માથે પરસાવવા ઘોડેથી ઉતરી પડું છું,  
[ એમ કહી ઘોડેથી બૂરકો મારી દોડતો આવી પ્રતાપના પગ પોતાને માથે ધરે છે. ]

પ્રતાપ—( અરવેથી ઉતરી મદમદ કંઠે ) વીરા! હૃદયી વિશેષ માન મને આપ માં; મારાથી કાંઈ પરાક્રમ થયું નથી!

સકતો.—મારા માથાના મુગટ વડાત્રાત! તેં જે ક્યું તેવું કાઠથી ચલાવું નથી. હારછત હરિને હાથ છે; પણ તારું પાણી ભેષ મારો વેરભાવ તારા વેરીઓના કુળમાં જઈ વસ્યો છે.

[ બન્ને બાઈ બેઠે છે—આ વખત ચેતક જમીન ઉપર પડે છે—એવે પ્રતાપ તેનો તંત્ર છાડવા તે તરફ ધસે છે, ને મારેલા સાત ફાટારી લે છે. ]

પ્રતાપ—( ઘોડાને આજરનો હાંસ લેતાં બેઠા ) આપ ચેતક! બા, તને શું થાય છે?! ખમા તને મારા આપણિયા! બાપુ, ગમ-રા માં! હો!! હો!!!

સકતો.—(તેની પાસે આવી) બાકી, ઘોડો હાથમાંથી ગયો! એણે જુદામાં આખી મદામી કીધી છે. એ પણ દુનિયામાં અમર નામના કરી જવાનો એમાં ફેર નથી. રે જુઓ! તેની આંખો કરી મઠ ને મોઢું કાઢ્યું!

પ્રતાપ—શિવ! શિવ! શિવ!! હે પણ! તે આ શું ક્યું!  
( ઘોડા સાથે બેઠા. )

(સોરઠા.)

રે રૂડાં રેવંતરે! પ્રતાપ કાપો પાંગળો;

ખરી ધરીને ખંત, અસ્થિ કરી અતિ વેગળો.



- ઓ મારા આધાર ! પ્રતાપના દુઃખ ભાગિયા !  
 પડ્યો કેમ આ વાર, સ્વર્ગમાર્ગે ઊતાવળો ? ૨
- અદેખાઇ આવાર, રે શું આવી ઈંદ્રને ? !  
 તું જેવો તોખાર, તાણ્યો તેણે નિજ બાણી. ૩
- ભયું ભૂમિતળ સર્વ, તુજ જોડા ક્યાં સાંપડે ?  
 ગળિયો મારો ગર્વ, એતક ન કતકે જવે ! ૪
- તુજ કાયાની તોલ, માણુક મોતી તોળતાં—  
 જડે ન જોડ અમોલ, એતક તારી જગમહી. ૫
- સલિમ-હસ્તિ-શિર પાય, તળપી તે નિજ ગોઠવ્યા;  
 એ સૌ સ્મરે જવ હાય ! તવ લડકો ભીતર ઉઠે ! ! ૬
- વિકટ વેળમાં ભ્રાત, મદદ કરી તે મન દઈ;  
 ઘણી ઉગારી ધાત, પ્રતાપની તે પ્રીતથી. ૭
- ઓ પ્રતાપની પાંખ, એતક ચંચળ ઘોડલા !  
 હવે ફરી આ આંખ, જડે ન તારા જોડલા ! ! ૮
- તુજ વેણી પરતાપ, પાંખ વગરનો પંખિયો—  
 થયો છ ઉત્તર આપ, ખોંખારી ખાસી રીંતે. ૯
- અરિથી કરિ મુજ દૂર, મજલ મારિ મોટી અતિ,  
 રે હું પાપી ફૂર ! દીઠી તારી આ ગતિ ! ! ૧૦
- નિમકહલાલી ક્રોધ, તે શરથી સોગણી;  
 મેં પરદાસ્ત ન લીધ, તારી બહાદુર બાપલા ! ૧૧

સકંતો.—મોટા ભાઈ ! એકે ઘોડાને માટે આટલી બધી દલ-  
 ગીરી કરવી તમારા જેવા શરને હાજતી નથી. તમે હશે, તો એતક  
 જેવા ચારસો તોખાર આવી મળશે. એ પણ એક શરો તમને જય  
 અપાવનાર થઈ ગયો એમ જાણજો. કોઈ શરના પરાક્રમમાં ખામી  
 આવ્યે પ્રભુએ તેને પશુઓનીમાં જન્માવેલો તે આજ પોતાનું પૂરું  
 પરાક્રમ દાખી અમરાપુરમાં ગયો, માટે એ વાતનો ખર્ખરો કરશે  
 માં. હો, મારો અંદરો અથ્થ હું આપને આપું છું, તે ઉપર અસ-  
 નાર થઈ મુખે હાલ્યા જાઓ. ઈશ્વર તમને આગળ ઉપર જય આ-  
 પશે. હું પાછો કેમ જમ્મશ તેની ચિંતા તમે રાખશે માં. તમારો

પૂઠે પડનાર મોકલોને મેં મારા માલાથી બૂપીતા કર્યા છે. તેમને ઘેડિ ચઢી હું મારી મેળે વલો જઈશ, ને લાગ આવે તમને મળ્યા વનો નહિ રહું. ક્યો બાઈ, હવે રામ રામ.

ચોથો અંક સમાપ્ત.

# પ્રતાપનાટક.

અંક ૬ મો.

પાત્ર.

સલીમ ...	... અકબરનો વડો શાહજહાં.
માનસિંહ ...	... અકબરનો સેનાપતિ.
પ્રતાપસિંહ ...	... મેવાડનો પરાજિત મહારાણો.
લાણસિંહ ...	... અકબરનો રાવ-પ્રતાપનો સેનાપતિ.
ફતેહમહમદ, પીરમહમદ, મોજીઉદ્દીન.	} બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.
અજબસિંગ, શુમાનસિંગ...	પ્રતાપરાણાના અશ્વારો.
શાહબાજખાન ...	... બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.
બારોટ ...	... પ્રતાપરાણાનો કવિ.
કૃષ્ણસિંહ ...	... રાણા પ્રતાપનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત.
ફરીદખાન ...	... બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.

સ્થળ-પાત્ર પરત્વે સમય સમયનાં લિખ્ત લિખ્ત સ્થાન.

# પ્રતાપનાટક

અંક ૫ માં.

પ્રવેશ ૧ છો.

સ્થળ—અજમેરમાં બાહ્યાલી દરકરની છાવણી.

સલીમ તથા માનસિંહ.

સલીમ.—સાનજી ! અમ નંગ કરનેકા આદિયે એસા વસ્તુ આયા છે, બરસાત કે દિન મેં નંગ મચાયા ઉસ સે બહુત હલાકી ફૂઠ.

માનસિંહ.—હાલાકી વિના અધરૂ કામ પાર પડતું નથી; પણ સિતારો માધરો બજો, કે જીત કરી જીવતા આવ્યા.

સલીમ.—હાં, હાં, સચ બાત છે, લેડિન ઓ જીતકો જીત કહો વ ન કહો એસા મેરે માનનેમેં છે. દુસ્મન ને આખિર તક હથિયાર છોડા નહોં, ઓર મુલેહકા વાવડા ઉડાયા નહોં, તમ એસી ફતેહ કો ફતેહ કહો વ ન કહો.

માનસિંહ.—આવેલા વાધના ટોળાને જે ભાગતું જમીનદોસ્ત<sup>૧</sup> થયું, તે થોડું રહ્યું તે ખાખાવખી થઈ ગયું, એ કંઈ ઓછું થયું નથી ?

સલીમ.—સચ છે, દુસ્મન તારીફ લાયક છે ઉસ મેં કુછ ચક નહોં; બરસાત દી મોસમ દબી નહોં હોતી તો મોક્ષીઆની જીવ મિલતી ઉસમેં ચક નહોં.

માનસિંહ.—સોજઆના જીત મેળવવાની આ વસંતઋતુ આવી છે, માટે હવે આપણે ઉપડ્યું બોધજો. મેવાડીઓ સામે લશ્કરમાં હમેશાં ચોમાસું આપણી જીતની આડે આવે છે, માટે તે આવતા પહેલાં આપણે મેવાડના આખા માલિક ચંદ્ર ગુમાની પ્રતાપને પગ મૂકવાની જગા ન રહે તેમ કરવું.

સલીમ.—હીક છે તમ, તૈયારી કરો; મગર મેરે દિલમેં ધુ-

૧. ભોંય ભેડું, જમનમાં મળી ગયું. દોસ્ત દોસ્તને કોટે છે તેમ લશ્કરના વાંધ જેવા ટોળાનો જે લાગે જમીનનું દોસ્ત થયું.

જારા આતા હે કિ, ઇસ જંગમેં ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ—શાહસલામત, ઘુજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કાળથી ચાલે છે. પહેલી લડાઈમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત<sup>૧</sup> પડનાર નથી. હવે આપણે જુદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસે લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાંખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કમળ થશે.

સલીમ.—ચોતર્ફસે કિસ તરફ કમળ હોગા ? એક તર્ફસે કરને સે જે ખૂરાબી હુક ઉસકા ખવાખ મુઝે હરવકત સતાતા હૈ, ઉસમે ઇસે તખિયત હરદમ હેરાન હૈ; તખ ચોતર્ફસે કરનેસે ક્યા હોગા, ઉસકી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફોજ લાઇ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલાઓ કમળ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફથી ગભરામણ થશે, તે દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસે જોઇએ તેટલું લશ્કર અને જમરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાં જ અમ્હા અમ્હા સરદારોનો ધાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથે લડતાં મહાત<sup>૨</sup> થશે; એટલામાં આપણા સરદારો જીતના વાવટા તેના કેટલાક કિલા ઉપર ઉડાવશે; તે દુશ્મન નાશી પાયતખતમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણા એક સરદાર પોતાની ટુકડી સાથે જઈ કમળ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હોતો !

સલીમ.—રાજજી, આપને જે નજર દોડાઇ હૈ ઉસસે એ-શક મુરાદ<sup>૩</sup> બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમેંદી કો ! અખ આપ દિલ ચાહે એસી તયારી કીજિયે, બાદશાહ આપની ફતેહકી બહુત આરજી<sup>૪</sup> રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અખ દેર કરને કા વકત નહીં હૈ.



## પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કેમલમેરનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ, તેના શેઠા પટાવત અને લાખાતો.

પ્રતાપ—વીરઓ ! દુષ્ટ દોકાએ શેઠેરને ઘેરો ઝાઝા દી રાખ્યો; તોપણ ચાક્યો નહિ; રેયત છેક બાગી ગઈ, ભૂખમરાની મોટી આગ લાગી ગઈ તોપણ હાય બાજી રહી નહિ. અરે, આયણા જબરા હાય કપાઈ ગયા ! રામસંપજી હલદીપાટમાં રંગ લઈ પુત્ર સાથે સ્વર્ગે સંચર્યા; ઝાલા માનસિંગજીએ જે પાણી ઝગકાવ્યું તે તો રૂં છૂમાં હમેશાં પોતાનાં નિસાન હંકા આગળ કરવાને જ ! રે, તે ઝાલોજી પોતાની છાત્રી મારે માટે બાગી નાંખી મારા અંતઃકરણમાં આજીવંત ન ભૂલાય એવા રંગની મૂકતા ગયા ! જે મારાથી જીંધતાં કે જગતાં એક નિમિષ પણ ન્યારી ચલી નથી ! બીજા બળવંતા સામંતો સામે પૂરે તરે એવા, કાવરોના તોપના ગોળાથી બાહુબળ દાખવતા ચકા દેવસેક પામી ગયા ! આ નાશવાન દેહના રક્ષણ અર્થે વજ્રના કાટ જેવા વીંટળાવણાં સીસોદિયા એક હમ પાંધું ન માંડતાં જે જગ્યાએ પમ ચોખ્યો તે જ સ્થળે ગોળા ને ગોળાના મારથી પવતના એળા જેવા થઈ ગયા ! બાજી ન જમડે માટે પટાવતો અને જોદાઓએ ભૂખ તરશ કે થાક ધાક કાંઈ જોયું નથી; પરંતુ આખા જીજ્ઞમાં શી રીતે આવે ? અરે ! એ પ્રમાણે હલદીપાટનો ઠાંડ બૂંચ્યો એટલું જ નહિ, પણ હમણાંની બીજી લડાઈમાં મોટા મહારંધી મરતે છતે પણ દામ કચળા ગયું. હવે તો દેશમાં હુસ્મનો દોહરા ફરી વળ્યા, અને રાજધાનીમાં આપણને રોકી શેઠેરની એપાસ કોકો ઘેરો ધાલી પડ્યો છે; માટે હવે શો ઉપાય કરવો ? પ્રજાનું દુઃખ જોઈ મારી છાતી પીગળી જાય છે ! અરે ! તે ઘેરાનું નામ સાંભળતાં પોતાનાં ભર્યાં બાદ્યાં ઘર મૂકી વનવાસી ચઈ ગઈ, ને જે જન રક્ષાં તે ધાનપાણી વિના ધૂળ મળી ગયાં ! તેમણે દુઃખ વિચારતાં અને વૈરાગ્ય લેપને છે, ને છાતીમાં લિજળું તેલ રેડાય

છે! ભાઈઓ આપણો ખોરાક કોસરથી વાપરતે છતે પણ ખૂટી ગયો; આવક વના કોંકા કુવાનાં નીર ખૂટી જાય છે; અરે ! જે કુવાના જળ ઉપર આપણી જીવનદોરી લીલી રહેવાની લાલચે વળગી રહ્યા હતા તેનાં નીર કોઈ ઘેર કમ કરનારે\* કથાળ્યાં ! તે પાપીનું પ્રભુ શું લલું કરશે ? રે, તે કોઈ ભોમિયાએ જ લુંકાઈ કીધી હશે એમાં ફેર નથી ! દુઃખની વાતનો વિસ્તાર કર્યે દી વળવાનો નથી, માટે હવે આપણે શું કરવું તેની સલાહ પૂછું છું, માટે તેનો ઉત્તર આપો.

પટાવતો—રાણાજીની નજરમાં આવે તે રસ્તો અમારે કમુલ છે, જે તે પ્રકારે રાજનો રોપાને આળ ન આવે તો સાઈ એમ અમારું કહેવું છે. અમારે અંતે એના હેઠે જ વિસામવાનું છે. કલ્પવૃક્ષ મૂકી ખાવળની આશા કોઈ નહિ કરે. અમારું કલ્પવૃક્ષ ખાપારાવળનું કુળ છે; માટે તેને માટે અમારા પ્રાણને પણ વહાલો નહિ કરીએ; તેથી જે તે રીતે રાણાજી પોતાના કુટુંબને લેઈ ઘેરામાંથી બીજા અભય જગોએ જાય તો બહુ સાઈ એમ અમારા મનમાં છે. જ્યાં સુધી અમારા પંડમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી અમે કોમલમેર દુશ્મનને હાથ જવા નહિ દઈએ.

પ્રતાપ—ધન્ય છે મારા વિશ્વાસુ વીરાઓ ! મારા વિચારને મળતો જ તમારો વિચાર જણાયો ! રે, મળતો કાં ન આવે ? જેમનાં મન એક છે તેમનાં મત જુદાં પડતાં જ નથી. ખરે, મારી ધારણા પણ તમે કહી તેવી જ છે. તમને લઈ અહિં અંતરાઈ રહે દુઃખ ઓછું થવાનું, કે એથી શત્રુનું જળ હળવું થવાનું નથી; પણ ઉલટા આપણે નરમ પડી જઈશું, ને દુર્જેતી સાથે દુશ્મનને હાથ ફસાઈ પડીશું; માટે મારો વિચાર એવો છે કે; શત્રુનો ઘેરો ચીરી તેમાંથી કુટુંબ સાથે નીકળી જવું. સાથે કોઈને આવ્ય આવવા ન દે એવા બહાદુર બખ્તરિયા રાખવા, ને કેટલાક થોડા લઈ જઈ કેઓણડના કિલ્લામાં કબિલો મૂકવો. આમ થવાથી અહિંનો ઘેરો ઓછો થશે; આપણી સાથનાં કેટલાંક માણસ અમારી સાથે આવેથી બાતુંપોતું ખૂટ્યું છે તેનો ભાર હળવો થશે; ને તેથી તે પાંચ દહાડા વધારે

\* આણુના દેવરા રાબાએ ગાા કામ કીધું હતું. જે પ્રતાપનો પક્ષી હતો.

+ કેઓણડ આંબોલ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બરકત દેશે. એથી જે પરિણામ થશે તેં સારા જ થશે, માટે તમે કહો છો તેમ કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી.

પટ્ટાવતો.—મહારાજ, ત્યારે હવે વિચારમાં વખત બોશો માં-  
જેને જે જે આશા કરવી હોય તે કહી દો.

પ્રતાપ.—હવે તે જ કરીએ; ભાઈઓ ! કેમલમેરના દિક્ષાના રક્ષણર્થે હામ અનુભવી રાવ બાણસિંધજીને હાથ સોંપી દું છું થવા ધારું છું. તમે તેમને મનમાનતી મદદ આપજો. કાળી રાત્રે જળ જ-  
પ્તું હોય, ને શત્રુના સિપાઈ જાંબનાં ડોલાં ખાતા હોય. તે વખતે આકાશમાંથી આજ ફાડી વીજળી નીકળે છે એવે વેગે ઘેરા ચીરી જવાનો જોગ સાધવો. જોઈએ એથી આપણને હાનિ નહિ થાય, ને દુશ્મનના દળમાં ભંગાણું પડશે; તેથી તેમનો દેહલોક ધાણું નીક-  
ળી જશે.

ભાણસિંહ.—કાંઈ ચિંતા નહિ, એ જુકિત બેશ છે; એથી ધારણા પેશ<sup>૧</sup> જશે.

પ્રતાપ.—પેશ પહોંચાડવી પ્રશ્નને હાથ છે; પણ આ હુંચવા-  
યલી બાજી તમારા જેવા વૃદ્ધ અનુભવીને સોંપતો જઈ છું, માટે તમે તેને હામ આણશો જ એવો મને ભરૂંસો છે.

ભાણ.—બાપુ, ભરૂંસો ભગવાનનો સખો; લાજનો રાખનાર તે છે, કાચી કામનો શો ગારવો<sup>૨</sup> છે? મેં કર્યું હું કરું એ તો મિથ્યા છે. “ ઘેડો ઘેડાના રૂપને ધારો,” એમાં આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

### પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—કેમલમેરની આસપાસનો પાંદશાહી લરકરનો ઘેરા.  
પાંદશાહના લરકરી સિપાઈઓ, તેમનો સરદાર શાહબાજ-  
ખાનકોડા, પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના અધીરો.

ફતેહમહમદ.—(મધ્યસ્થે) ઘેરા ઝેલતે હો ક્યા ? ! જરા અચરહારી રખો; ઘેરા કાલકે ઘેરના ક્યા ? !

ખીરમહમદ.—ઘેરા તો છપ્પન દિન રહેગા, ક્યા વહાં તલક મ-  
૧ પાર પડશે. ૨ ગર્વ, જલ્દકાર.



रना है क्या ! शेर पिंजरे में आ गया है, अथ शिकर क्या है ? जहाँ तलक छटा था वहाँ तलक नींद किसने ली है ? नव भड़िनेसे पेट भर कर रोटी आर पाव घड़ी डेर के नींद नहीं ली है. दिल्हीसे निकले उसी वक्तका गुरुसा तमाम जाता रहा. परवरदिगारने साभने देखा होगाकि, शेरकी थपटमें नहीं आये ! लाभ, तुम भी जरा जंपो; किस्मत में क्या लिखा होगा उसकी किसीको अप्पर नहीं है.

इतेहु०—मियां जो सच है, भगर ऐसे कटे लोगको कपन करके सोना गोया सिर नीचे सांपका उसीसा ? डावके सोना जैसा है; उस वास्ते जोकते रहना आहिये.

मो० उद्दीन.—यारो आली भटापट कायको करते हो ? भुका भुर भुकरता है उसी वक्त जरा आराम ले लो. दुश्मन पुरजकी आरीमेंसे कितने दिन हुवे डोकिया करने नहीं पावता है; वो भुराकी ही डवाकीसे आपसेही लूटा हो गया होगा; दरवानेकी सांकल जोलनेका भी उसमें डौवत नहीं रहा होगा; आपता घेरा कुछ थोडे दिनसे पडा है ? शहरमें पंछी भी पेहन नहीं पावता है, तय उसकी जमाकी कुछ भुराकी कहां तक यकी होगी उसका बियार करे.

पी०—मैंने तो बियार किया है कि, दुश्मन आनपानकी तानसे जेमान होके तरकडते होंगे ! कभी मरली गये होय, तो दौन जनता है ! मुझे कुछ जिहके दरवाज जोले जैसा जने ? !

मो०—भुका तुमारा लला करे; आप सच कहते हो. अथ गडगड छोडके जरा आंभ मिलाओ.

[ तेजो जरा आंभ मेजवे छे—अधमां पडलमांभी मोदी जूम पडे छे. ]

अरे ! मियां लहरणां जे हो गया ! दिल्हीकी पासके पड़े-गीरांका पता नहि जाता ! !

इतेहु०—( थमकी ली ) यारो जिहो ! जेजका जोला आया ! !

मो०—( बधमांभी जगी ) ह ! ह ! ! क्या ! क्या ! !

पी०—जो क्या को कहनेवाले ! भागो ! सातमें तयकसे<sup>३</sup> जेजराधल<sup>४</sup> उतरा !

इतेहु०—( जेक तिरथी जेधो यई जतां. ) जो तुमारा आना भुराज होई-भ ! ! मैं भर गया !

મોહન—( જવામાં એક તીર ચોંટતાં ) જો મેરા બાવા-આ!!!

પીર૦—( ચીસ પાડી ) બાબો મેરે બાપ! વો સાંપ તો દાટ આવગા!

[ પ્રતાપ ઘોડાનો પરિવાર બંધ આનામાં ધાવ્યો છે, ને પાછળ વળતી વાડ જેવા રત્નપૂત સિપાહીઓ હથિયાર બંધ વીંટાયલા છે, ઘોડા પડાવતો સાથે છે, એવે વેળે એક જળારી રત્નપૂત યેળી સાથ પ્રવેશ કરે છે. ]

પ્રતાપ૦—ચીરાઓ! ઘણી સંભાળથી ઘોડા ખેડજો; હડીએ થકે તેને ખૂમ પાડવાનો વખત આવત્રા દેશો માં. મૂગે મોડે આવતું ધાસ કાપતા હાલજો; ઝખ મારે છે! દગની પાર આવ્યા તો છીએ.

ગુમાનસિંહ૦—( મન સાથે ) પેલું તરફડું ટીટા પાડે છે, લાવ જોને બોલતું બંધ કરું! [આમ છઠી તેને તીર મારે છે.]

અજબસિંગ૦—વાહ, ગુમાનસિંહ! અંધારામાં તાકીને કેલુંય રાંડું? મારું કે શરણાઈનો રાગ ઝટ બંધ થઈ ગયો!

ગુમાન૦—હવે આપણે બોલવું બંધ કરી ઉઠાવળા દાસો, કે આ ટુંગરાની આડતી પાર જઈ પૂગીએ; ક્યાંક અંધારામાં ગોગા આવી પડશે તો આંહિના આંહિ રહેશે.

[ તેઓ કપાડી ધેરે પાર કરી ન્ય છે. ]

શાહબાજખાન૦—(પ્રવેશ કરી) મારો હટપટો ખત જમા હોકે દુસ્મન કી પીક પકડો! જો નયગા કહાં?

પીર૦—પીઠ કિસ તરફ પકડે? બહુત ભી દોડે, મગર અંધેરેમું કુછ સૂઝતા હૈ? મૂચા માર પડતે હી જો ગયા સો ગૈય હો જતા હૈ!

શાહબાજ૦—ગમે થોં કરો, મગર દુસ્મન કો પકડે બિના છૂટકા નહીં દોગા, દુસ્મન ભાગા એસા કસર જિનકી સુસ્તિસે દુવા હૈ ઉનકો બેચક બકી સજા હોગી.

પીર૦—હજોં કો કમકી સજા હો ગઈ હૈ! અજ કરીકા અખિતમાર આદમકાર રહા નહીં હૈ.

## પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ-કોમલમેરની બહારની જગા.

ભાણુસિંહ ને રજપૂત સૈન્ય; શાહખાજખાન ને મુગલદળ.

[ પ્રતાપરાણો કોમલમેરથી ગયા પછી શહેરમાં રહેલા સેનાપતિ ભાણુસિંહે શાહખાજખાનનો ઘેરો હઠાવવા રજપૂતસૈન્ય કિલ્લા બહાર કાઢ્યું; કારણ શહેરમાં ખોરાકી ખૂદી ગઈ હતી, માટે છેલ્લે મહાન ધરાક્રમ કરવાને આ સંગ્રામ આરંભ્યો; એ વખત રાજખારોટ સૈન્યની આગળ આવી વીરરસ વાણી સંભળાવે છે. ]

ખારોટ.--( હરિગીત છંદ. )

બળ દાખવો સીસોદિયા, કુળલાજ કારણ આ સમે,  
બળને બપાવો બપરમાં,<sup>૧</sup> ખાસી રીતે ખાંતે તમે;  
પરવાર ન કરો પરવરો, જો કે ખરાબી છે થઈ,  
બાજ બધી હાથેયકી, જવનો તણે હાથે ગઈ. ૧

બાજ ગયેલી હાથથી, પૂર્વજે તમ કેરે ધણે,—  
આણી<sup>૨</sup>તિ પાછી ઠામ, કવિઓ જશ હજી તેના ભણે;  
પાછી ગયેલી ઠામ આણી, હમિર ને કુંભા જશે,<sup>૩</sup>  
સંગે સુહાવી<sup>૪</sup> ગયલિ કીર્તિ, અહમ રહિ રણમાં ધશે. ૨

શતા તણી ફોતેહની, લાલી નથી ઝાંખી થઈ.  
કાળે કરીને કાય તેની જો મળી જમીમાં ગઈ;  
જય જયમલે કીધો ધણો, રણમાં વધારી રંગને,  
કીર્તિ અમર કરવા વહાલું નવ કંઈ નિજ અંગને. ૩

સહિદાસ શરે દાખલો દીધો અચળ જોડા તણે,  
ધન ધન અશા<sup>૫</sup> રજપૂતને, છે રંગ તેઓને ધણો!  
ઝાલાજિયે જશ મેળવ્યો, ભાલા તણી અણિયો જશે,<sup>૫</sup>  
મેળવી કુણ સંકશે જ જુલ્હે કહો ઓ શરા તશે !<sup>૬</sup> ૪

રણમાંહિ દાખ્યો રંગ શરા રામસિંહે છાજતો,  
નિજ પુત્ર ખંડેરાવનો જશ રહ્યો તે સહ રાજતો !  
ટકિ રહ્યો શુભ પરતાપ પૂર્વજ છાપ રાખી તેહણે,

૧ લેગિણી, બત પ્રેતાદિને માંસ ભક્ષણ કરવાનું વાસણ. ૨ જેવાએ.  
૩ શોભાવી. ૪ એવા. ૫ જેવા. ૬ તેવો.

આખરસુધો હઠિયો નહીં, હઠ વાળી નાંખી એહણે ! ૫  
 વીંટઈ વજ્રયા જવનો જ કોમલમેરને ચોપાસથી,  
 જય થવા કેરી આરા આવી મધ બધી નિજ પાસથી;  
 ખોરાક સો ખૂટી ગયો પાણી પીવાનું નાં રહ્યું,  
 વસ્તીરૂંપી શુભ નીર સંરવર ચે'રથી સૂકઈ મર્યું. ૬

આ કારણે રાણાનિ નિજ પરિવાર લઈ કેઓણકમાં,—  
 સખધા થવાને સંચર્યા, શુભ વેત ધારી પંડમાં;  
 અજગા નથી એ તો થયા આપણથી નિષ્ઠે જાણુને,  
 બળ ચતુરું તોડવા કારણ તે ગયા પરમાણુને. ૭

બાણુને સોંપ્યું કામ કોમલમેરના રક્ષણતણું,  
 માટે પરાક્રમ પૂરું લખો, આજ જો ક્ષત્રી ! ધણું;  
 શત્રા સમી કેતોહ કાંકો ધરી કુળનો મેળવો,  
 જમમલ સમો જમ જાતિ આખર વેળ બાધજો ! મેળવો. ૮  
 એ બાણુ ! ધરિને બાણુ શત્રુ ધાણુ તું ઝટ કાઢને !  
 કવિજો કરે જ વખાણુ, શે શુભ લા'ણુ કાપી વાડને;<sup>૧</sup>  
 આવો વખત શરિ નહિ મળે મોંઘો સુજય લેવા તણો,  
 તન તુચ્છગણિને આજ, જય-ધ્વજ ઝાલ રહિ સાવધ થણો! ૯  
 વિરમય થઇને પિતૃ વેમાને ચક્રીને જોય છે !

આ સમય કુણ ક્રાંતિ રણે કુળઆખર કુણ જોય છે !!  
 હંચાટ પિતૃનો હરે તે સપુત જાણો સર્વથા,  
 ખંડિયાનું પાણી જોય તેનો જન્મ સો જાણો વૃથા ! ૧૦

શરો નરકથી સોગણું દુખ ગણે કાલરખણુ વિષે,  
 શરો હનર અરિ મળે દામણો<sup>૨</sup> કહિયે ના દિસે:  
 શરો અપાવે ધન્ય ! જનનોકૃપાને જય મેળવી,  
 શરો પિતાપણિમાં સુનેરી કરાવે જય કેળવી ! ૧૧

તેજ સહે નહિ તાજણો<sup>૩</sup> શરો સહે નહિ મારને,  
 સીસોદિયા સાંખે નહીં, કુળ આવતા અંગારને !  
 મજરાવિ નાખે ગર્જના કરો જનનકેરી જાતને,  
 સીસોદિયા ! શર વાવરી સ્થળ આ કરો પ્રખ્યાતને. ૧૨

૧. દુશ્મનના હંજરૂં પી વાડ. ૨. ગરીબ. ૩. ચોખ્ખો માર.

[ વીરરસ વાણી સંભળતાં તુમુલ્યુદ્ધ મન્ને છે, તેવામાં પુરુષત્વવાળી વાણી સંભળાવતો રાજકવિ ગોળી વાગવાથી ઘોરેથી હેંઠા પિડે છે, તેને રજપૂત ચોક્કા જીયકી લે છે. ]

આરોહ.—( દેહ તજતાં. )

( સોરઠા. )

મીઠું આબું મોત, પોત જતા પે'લું મને;  
ધડી પછી શું જોત, તે જાણે ત્રિભુવન ધણી. ૧

દેહ વિપત્તિવગ, મેલી મધવા-મો'લમાં<sup>૧</sup>—  
જાવાકેરો સર્ગ,<sup>૨</sup> આબ્યો બાપા પાસનો. ૨

હમીર લઈ વૈમાન, આવેલા નંજરે તરે;  
આટે ધારી ધ્યાન, જાતું જલદી ત્યાં ખરે. ૩

મૃત્યુલોકમાં માલ શો છે ? હે મુજ જીવકા!  
ત્યાં તો અજો તાલ, દુખ નથી કશું એ દેશમાં. ૪

ધરડા કવિઓ સાથ ભેટો થાશે ભાવથી;  
જ્ઞાને ખોળે સાથ, જાવા અજરજંગત<sup>૩</sup> મહી. ૫

એ પ્રતાપના જોધ ! સ્વર્ગ નથી છેટે બહુ;  
લાગે એની શોધ, શરપણે શર સાંધતાં. ૬

[ રજપૂતો રાજકવિ પડલાં કાણવાર ઝાંખા થઈ યંભે છે, એવે ભાણુ-સિંહ આગળ આવી તેઓને ઠશ્કરે છે. ]

ભાણુ—શર કાશિયો ! ઝાંખા થાઓ નહિ. એ રાજતું રત્ન ક્યાંઈ કલાણી જગોએ ગયું નથી; ૨, તે ગેરવસ્ત્રે પડ્યું નથી ! તે આંહિથી ઊંચી પતંગમાં જઈ ભલ્યું છે ! તેના નાસવાનું દેહને લોક-વહેવાર પ્રમાણે થવા આજર સાથ રણમાંથી પહોંચતો કરો, ને તેનો દાખલો લઈ તમે તમારાં હથિયાર અજકાવો ! ૨, એ સરાણે છેલ્લી ચઢાવેલી ધાર આ વાર અજમાવો ! ને મારી સાથ આગળ આવો. મા લડાઈમાં એવી તરવાર મારો કે, આપણા રાજકવિએ આપણુને ચઢાવેલી ધારને કળિના અંત સુધી સૌ કોઈ અયંબાની આંખે જુઓ ! ૨, આજ તમારે તમારે તેજ જણાવી આપવું જોઈએ. થોડે માણુસે મહાનુ દળને દાંતે તરણાં લેવડાવવામાં મોલો જશ મેળ-નવાતું છે. મોટા સૈન્યથી મૂડીમાં માય એટલા શત્રુને મરડી નાંખવા

૧. ઇદ્રના મહેલમાં. ૨ પ્રકરણ—ભાગ. ( આ વખતે સમય અર્થે )

૩ ન્યાં ઘડપણુ ન આવે એવું જમત, સ્વર્ગ.

એમાં પરાક્રમ નથી, પણ મૂડીમાં માથા એટલાઓએ મેદાનમાં ન માથા એટલાને ત્રાણ પોકરાવવી એ જ અચળ કાર્તિનો લ્હાવ લેવાનું છે ! સીસોદિવાઓએ એવાં પરાક્રમ કેદી કાંધાં નથી ? ૨, આજ તમારે તમારું તેજ ઝગડાવવાનો જોગ આવ્યો છે. ૨, આવી મોંઘી મુસ્કેલીની ધડી પવેની પેડે પોંદ્રી આવતી નથી ! ને તે ચાલી ચઢાવીને તમને લાક્ષી અપાવવા આવી છે, તો ઝાંખા થવાનો આ જોગ નથી. છવિને શો જોગ સાધવાના હતા ? હજાર વરસ તપ કરતે જો પદ ના મળે તે આ વેળે મરણમય તમજતાં તરત મળશે. મરણ ભેટું તો સ્વર્ગ ચાલીને સાધું આવશે ! ને જ્યાં પામી ઉમર્યા તો તમારી વાહ વાહ કહેવાશે, ને ભાઈસાથમાં બહુપણના લહાવા લેવાશે. કાપર થઈ માત્ર શત્રુને કમજ થશે, ને મુએ નરકમાં જશે; છવતાં જાત બોળાશે, ને બાપદાદાનાં નામ રાખમાં ફાળાશે; માટે જો મરે કે મારે એ જ બસો !

[ આ પ્રમાણે ચોક્કાએને ટ્રેરતો લાલુ મુગલદળમાં વધી પડે છે ને માર્યો જાય છે. લાલુ-પડેથી ફાતી સૈન્યમાં લંચાણ થઈ છે, એવામાં શાહબાજખાન પ્રવેશ કરે છે. ]

શાહબાજખાન—યારો ! દુસ્મનદા સરદાર મારા ગયા, બહુતસે રાજપૂત બેઠાલ હો કે ભાગ ગયે, ઔર બહુત સે જંગમે ફૂટલ હો ગયે, અજ દિલ્લા કમજ કરકે વાવટા ઉઘડ્યો !

સિપાઈઓ.—અલ્લા હો અકબર ! ! !

[ આ પ્રમાણેની જૂમ મારતા કોમલચેર હપર ધસી જાય છે, પછી ચોટોક વખત પછી જાય છે. ]

## પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—કેઓણડનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના ચોડા પરાવતો.

પ્રતાપ—( પ્રધાન સાથે જોઈ ) સહુજરાજ, કેમ નરાજૂતી ?

કૃષ્ણસિંહ—નવાજૂતી થઈ ગઈ ! ધરમતી, ને ચોણુંદ માને લીધાં, ને હિંદુર મહોજતે મેજબુનું; વળી ફરીદખાં આણીકોર આવતો સંભળાય છે.

પ્રતાપ—પાર પડ્યું ! અહિં આવતી ખોરાકી સગાં શત્રુએ (અમીકાસે) અટકાવી, ને આપણને હવે મેવાડમાં પગ માંડવાનું ના રહ્યું. હરિ દયાળ છે ! જોઈએ શું થાય છે ? પણ હવે તમે તમારું તખ્ત સંભાળો, અહિં ધૂંધાઈ રહે શો દી વળશે ?

કૃષ્ણ—ખસવાની વાત બોલશો માં ! અમારું તખ્ત જ્યાં આપ ત્યાં જ ગણીએ છીએ. કાયાથી છાંયા ક્યાંઈ જુદી થઈ જાય છે ?

પ્રતાપ—નથી થતી, ને થાતી જોઈ પણ ખરી ! બાણ પડ્યાની વાત સાંભળી આ કાળજે જે બાણ વાગ્યું છે તેનો ધાવ આ આખો ભવ રૂઝાવાનો નથી ! કોમલમેર ગયું એ દુઃખ કાળજે કાઢી કોરવાને બસ નથી. પણ રાજકવિ રણમાં પડ્યા એ દુઃખે તો ન સંધાય એવો છેદ પાડ્યો છે ! રે, પ્રતાપ જીવતો હશે તો કોમલમેર કોક દી પણ મળશે; પણ રામસિંધજી જેવાં રત્ન, અલાજી જેવાં ઝવેર ને રવિના રથ આગળ પોતાનો રથ ખેડે એવા કવિ તો પાકવાના પાકી ચૂક્યા !

કૃષ્ણ—મહારાજ, સંકટમાં સંતાપ કરવાથી કળા ઝાંખી થશે, શત્રુ હસશે, અને બાણ છેક બગડી જશે; આટલે ધીરજ રાખો. “ જીવતા નર ભદ્રા પામે, ” એ કહેવત ખોટી નથી. આ મેવાડની ધરતીમાં સદાકાળ નરરત્ન પાકતાં આવેલાં છે; ને રાજમાંથી એક જતાં તેને વિસરાવે એવું બીજું આવી મળતાં વાર લાગતી નથી; આટલે કોઈ વાતે ઝોણું લાવશો માં, સંકટ શરારને શિર આવે છે, ને તે જ તે વહે છે.

[ નેપથ્યમાં. ]

દાદા ! રાણાજીનો મકામ ચિયો ? અમારે કાંક ખખર કેવી છે.

પ્રતાપ—( પાસેના માણસને ) બાઈ, એ કોણ બોલે છે ? તેને અહિં આવવા દો. ( તેઓ લોશ લઈ આવે છે તેમને જોઈ ) બાઈઓ તમે કોણ છો ? ને ક્યાંથી શે કામે આવ્યા ?

તેમાંનો એક.—દાદા અમે આ જંગલના બીલ સીએ. માંડે નામ જેહો, ને આનું નામ જહતો છે. આંઈ બાચ્છાનું લહકર આવેછ, માટે દાદાને ખખર દેવા આવ્યા સીએ. અમારા લોકનું ટોડે બાપાને કામ લાગવા તિયાર થઈ રિહ્યું છે. કારી રાતે જવું હશે તો કોઈ બજો નેહ ધમ જહ્યું,

પ્રતાપ—( પગવતો સાચું જોઈ ) જોયું, જોનાં ભય રાખતા હતા તેનાં વાળ વાળાં ! હવે આવતી ધાડે વિષ ખાવાનું કામ નથી; મજબૂત કિલ્લો હાથે લાગ્યો છે તેમાં આંખોને ચોંડા દહાડા ટકવાને હરકત નથી. સાપના દરમાં જોડો હાથ ધાલી કોઈ કુરાઈ રહ્યો નથી, તેમ ફરીદનું પાણી પણ કોઈ દહાડો બરાબ જશે. પણ રૈ, રાજકુટુંબને કોઈ એકાંત સ્થળમાં પહોંચવું કરવાનો વેત થાય તો સાફ. ( બીલો બહાર જાય ) ભાઈઓ ! અમારે તો હરકત નથી, પણ રાજકુટુંબને કંઈ આંચ ન આવે એવે ઠેકાણે પહોંચતા ફરી તેમની સેવા બળવો એમ બને ખરું ?

બીલો—હાહા ! એ હું બોલ્યો ? રાણાનું કટક અમારા દેવ જોવું અમે જિણેછ. ગતિમને જાનો વા નોં વાધ ધમ અમે લઈ જઈએ. અમારા બીજા ભાઈઓને બોલાવી લાવીએ.

[ એમ છઠી તેઓ નય છે. ]

પ્રતાપ—( પોતાની સાચના પથવતોને ) હવે આપણે પણ થોડે તંબ કર્યા રાખો. લાગવગં જોઈ રાત્રના હાથમાંથી છૂટી સ્વ-તંત્ર જગ્યા સોંપી કાઢવી, કે જ્યાં રહે કંઈ વેત જતી આવે.

પથવતો—હા મહારાજ તેમ કરવું જ જોઈએ. આપણે અંતરાઈ રહેવું તો કંઈ કામનું નહિ. આ સમો એવો નથી, કે આપણને આંતરેલા કોઈ છાડાવે; છૂટા હોયશું તે ! અમે તેમનાં થોડાં બેસારી દુર્ગમને પેટ પાણી પાડવા નહિ દઈએ.

## પ્રવેશ ૬ હો.

સ્થળ—કેઓણક ને તેની પાસેનો પ્રદેશ.

ફરીદખાન ને એક સવાર; પાછળથી પ્રતાપ ને તેના બે સવાર.

ફરીદ—( કેઓણકથી પ્રતાપની સોંપમાં નીકળતાં ) મહુત રખડ-પટ્ટી કરતે દુસ્મન આંટમેં આવા તો સહી. કિલ્લેમેંસે ભાગા તખ કયા ફિર હૈ ? ચોવતર્ફ આદમી ટોડાયે હૈ, વો ચોમાસે મેં ભરેહુવે નાલેમેંસે કહાં ભાગે આ ? ( સવાર સાચું જોઈ ) ચલો મિયાં સેર<sup>૧</sup> કરતે કુજ સિકર<sup>૨</sup> હાથ આતા હૈ !

૧ સરેવ કરતાં. ૨ વકોજિત—( આ વખતનો એમનો સિકર પ્રતાપ ).



[ તેઓ ઘોડા ખેલાવતા એક કોતરથી બીજી પછી ત્રીજી એમ જાય છે. ]

સવાર૦—સાહિબ ! ઘોડા ફેંકતે જરા પિછે બી દેખિયો; શિકાર કરતે અપના શિકાર નહીં હોજાવે !

ફરીદ૦—હી: ! કયા બોલતા હૈ ? અપન કુછ અકિલે હૈ ? અપને બહુતસે સવાર સખ જાય ફિરતે હૈ, ઓર દેખો પીછે બી દૂરસે આતે હૈ,

સવાર૦—વો ખાત તો સચ હૈ, મગર શેરકી થપટ લગમઇ, ઓર તિસકે મુંઢમેં જા ફસે, ફિર કુછ પુકારનેકા વક્ત મિલતા હૈ ?

ફરીદ૦—અય નાદાન ! એસા મત બોલ. કયા શેરકા શિકાર એકઠે હાથસે નહીં હોતા ? શિકારી જવાંમદ્ આહિયે; હમ કો સરદારી જવાંમદ્ કિયે બિના મિલી હોગી કયા ! !

[ આ પ્રમાણે સવારને ધમકાવતો ઘોડો ખેડે છે, તેની પાછળ સવાર પણ મૂગે મેઢિ ઘોડો ખેડે છે, અને એક કોતરમાં બીજા છે. એવામાં પ્રતાપ બે સવારો સાથે પ્રવેશ કરે છે. ]

સવાર૦—( પાછળ જોઇ ચમકીને ) ઓ મેરે મિહરબાન જરા પિછે નિધા કરો, ચે કૌન આતે હૈ ? !

ફરીદ૦—( પાછળ જોઇ પણ ઘોડેસ્વાર રજપૂતોને જોઇ હચમકીને ) અય ! તું અંદેશા રખતા થા વો બલા આ પહુંચી ! અય કહાં ભાગેગે ? આગે બડા કોતર હૈ વહાં ઘોડે જા શકે એસા નહીં હૈ; અય કયા કરના ?

સવાર૦—સાહિબ, એક જવાંમદ્ કે હાથ સે શેર કયા જેર નહીં હોતા ? ! આપને જવાંમદ્ કરકે થહ બડા મર્તબા મિલાયા હૈ; જંગમે લખખો ફુસ્મનકો મહાત કિયે હૈ તબ ચે તીન સવારોંકા કયા ભાર હૈ, કિ આપ ગુમરાતે હો !

ફરીદ૦—( ઝુસે થઈ ) અય બેવકુફ ! ઇસ વક્ત અક્કલ હેરાન હોવે એસા મત બોલ ! ભાગનેકા કોઇ બી બારા નજર આતા હૈ વો દેખ.

સવાર૦—આપ જૈસે જવાંમદ્ સરદારકી જવાંમદ્ ધડીભરમેં જાતી રહી વો દેખકે મેરી અક્કલ હેરાન હો ગઇ હૈ ! તિસસે એક બી બારા નજર નહીં આતા.

[ ફરીફ ને તેનો સવાર આ પ્રમાણે વાતો કરતા હાગશે પગે ઘોડા ખેડે છે, એવામાં પ્રતાપ ને તેની સાથેના બે સવાર તેવેની પાસે આવે છે. ]

પ્રતાપ૦—( જૂઠ મારી ) ઓ મિયાં વાઘમાર ! ! ઊભા રહે, પ્રતાપને ખેળવા ખોખાં જોડા ઉતરશે માં, ક્યાંઈ વાઘ મારી ખાશે ! આ તે તમારે પગલે આવ્યો; લ્યો પકડી લ્યો !

શુભાનસિંહ.—હવે પકડ્યું એણે ! વાંદર સાથે વાત શી ? ! ખાપણ તારી ભાલો ને નાંખેને એને હેડો !

ફરીફ—( ઘયરી જવાં હાથમાંથી ખંદુક પડી જાય છે, ને ઘોડા ફેરવી રાણા સાથું જાય ) દુરરાનાજી ! ફૂફમજ ફૂફમજે પ્રપૂપર વધવાડે મુમત ફૂફરિયો ! ! !

પ્રતાપ૦—તમે કમળ રોણે છો ? રાણાને કમળ કરવાને આજ કેટલા મહિના થયાં હાથો વોટીને ચર્ચ લાગ્યા છે, ને મૂજોને વળ મ-લાગ્યા કરે છે. કે હવે એ જનાર ક્યાં છે ? પણ અમે ક્યાંહિ ગયા નથી. આ તમારી ખાછળ તમને ખેળતાં જ શરીયે છીએ, કે મિયાં શરી દખાં અમને ક્યારે પકડે ! હવે માથે શેર મૂક ખાધી હોય તો પકડો !

મુગલ સવાર.—રાના સાહેબ ! મેગલ સરદારેડી ખાલી પત-રાજી હૈ; મેનાડકે રાને દાઈ દિન કમળ હુવે નહીં હે, ઐર હોને વાલે ભી નહીં; બાદયાહકી આગે માન બદનેકી ખાતિર ખાલી મ-રતે હૈ, ઐર દૂસરે સંગ કે હમ નૈસે મુશ્કેલ કો ભી ખરવાતે હૈ ! માફ કરો, આપ બડે અયરાફ હો ! આપકે ખાનદાનકી બેડ ઇન-સાનમેં ખુદાને પેદાકી નહીં હે. ઇનસાનકી નાદાની સામને ખુદા દેખે તો ધડી બર ટીકા નહીં ભવે.

શુભાન૦—રાણાજી, હાથ આવેલો દુશ્મન છવતો મૂકશો માં. આપને દયા આવતી હોય તો લાવો ફું એને પવેરી નાંખું !

પ્રતાપ૦—ધીરજ રાખોઃ ( ફરિફ સાથું જાય ) મિયાં, પ્રતાપને કમળ કરવાની હાથ કડી ક્યાં છે ? ! ના, ના; મારતેમિયાંને સાથે હાથ કડી રાખવાની શી જરૂર છે ! વાર આવો, કેણી કારથી જમથું ?

ફરીફ૦—( લજિગત મુખે ) આપ કો ઇસ વકતુ મેરી મનક છાંડકે મિદર કરની માહિયે. મુજરે વકતુકી ખાત દરજીગર કરો.

મેં એસી એવકુદ્દી સે પરહેજ રહુંગા. મુઝે માલૂમ નહીં થા કિ રાના-  
જી બડે જંગમહાદુર વ દુઃખ આતે કમળ નહીં હોવે એસે અજબ  
આદમ હોગે ! કમળખત હોવે કિ, અખ આપ કી પીઠ લેવે !

અજબસિંગ.—મહારાજ ! નાંખેતે ભાસો મારી એતે હેડો,  
કે ઘોડો ભારે મરતો રહે ! ચક્ર મળુતો ભાર જાયકી ઘોડો જુએતે  
કેડામાંથી મરડાઈ ગયો છે !

પ્રતાપ૦—ભાઈ, કમળ આવ્યાને કાપવાથી આપણા હથિયારને  
કાઠ લાગે. જેણે હથિયાર નાખી દીધાં તે ગમે તો માથાનો વાઢ-  
નાર હોય તોપણ તેને ત્યાં સંહારવો; એમ કરીએ ત્યારે આપણામાં  
ને કાયરમાં ફેર શો ? હાથ આડા ધરયા એટલે હલ આવી રહી !

ગુમાન૦—સાપ સાણસે આવ્યો એતે માટલીમાં ઘાલી મેં  
બંધ કરી જ્યાં કોઈનો પગરવ ન હોય ત્યાં મૂકવો, કે કાંતો પૂરો કરવો.

અજબ૦—પાંજરે પડેલા વાસુને છૂટો મૂકવાથી વેદવચન છે  
કે વેદના થાય જ; માટે તેને તો પૂરો જ કરવો, કે કાં તો ભૂખ્યો ને  
તરસ્યો પાંજરામાં સૂકઈ જવા દેવો.

ગુમાન૦—ઓ મહારાજ ! એ તો હમણાં ગરીબ દેખાય છે,  
પણ એનો મરાડાટ ભારે છે ! આપે સાંમજયું નહોતું, કે એણે રાણા-  
જીને ઝાલવાનું બીડું મૂકે હાથ નાંખી પાદશાહ પાસે ઝડપ્યું હતું ?

પ્રતાપ૦—તે ખરૂં છે.

અજબ૦—તે ખરૂં છે, તો એ પણ ખરૂં છે કે, આજે એની  
મૂછો મૂળાંમાંથી ઉખાડી નાંખવી, ને દાઢી પણ આણુની ઝાડી જેવી  
વધી છે તે ફાંસી નાંખવી, કે એને હાથ નાંખવાનું રહે નહિ; ને  
એવો રામગોટીલો કરી અહિં રજાતો નાંખવો કે જતા આવતા  
ભીલ પણ જાણે કે આ ગરુડનું ઘેરું ક્યાંયું પડ્યું છે ! એથી એનું નામ  
કોઈ લેશે નહિ. એથી એ એકદમ મરણીય નહિ, ને આપણને હત્યા  
યશોય નહિ, આવો ગુમાનસિંગ, આપણને ઝાલવાનું પણ લેનારનું  
જરા પાણી જોઈએ !

પ્રતાપ૦—અરે ! નહિ, આપણે એવી નાદાની કરવી નથી.  
માથું વાઢી પાઘડી બંધાવવી એ કરતાં ન જ બંધાવવી એ ઘણું સાફ છે.

અપમાનની આપણા આખો બચ સાથે છે, ને મરણ દુઃખ અદ્યવા-  
રતું છે—પણ કમળ પડેલા, હાથ જોડેલાને, એ બેમાંતું એકે ન  
કરતું એ ચરા ક્ષત્રીનું કામ છે. કદી બલો ચતુ હશે તો ઉપકાર  
માની ખોટો મમત છોડી દેશે, ૨ આપણી હિદ્દાસ્તાની છાપ તેના  
કાળજામાં ચોંટી રહેશે; માટે એને મારવો નથી. છૂટીને જૂઠારી કરશે  
તો બલે; તેને ભગવાન જોશે.

કુર્વીદ૦—( ઉપકારને આવશે ) એ નેકનામ રાના ! મિહરકા  
મહેરામન ! તેરી અક્ષયમંદીકી વારીકુ યુઝસે નહીં હો સકતી. તેરા  
હિલ ચહે એસા કર; મેં તુઝસે દબી બેવકાઈ નહીં કહ્યા, એસા  
મેરા દોલ હે. ઈસ દોલસે ફિર તમ તુખમમેં ફેર માનિયો.

પ્રતાપ૦—પૃથુરાજને મદમદે માર્યો ત્યારનો ફેર નજોતો છેજ !  
રે ! અનેક વખત મુસલમાનોએ બેઠમાની કીધી છે, પણ ક્ષત્રીઓએ  
તેમ કીધું નથી; ને તેમની પડતીનું કાચુ પણ તે જ છે. પણ ક્ષત્રીઓ  
એવી પડતીને કીર્તિની ચકતી સમજે છે. જગતમાં મેળવેલી છત  
આર દહાડાનું આંદરણું છે, પણ સદગુણથી ચગકવેલી કીર્તિ દહ્યાંતે  
કાળી થતી નથી. પંજાને પ્રાજે ન કરવો એવો અમારો સ્વભાવ  
છે, માટે હાદ્યા નાઓ, ને ક્ષત્રીનો છેલ શેવાની લાલચ છોડી દે.  
બાદશાહ દંધ છવ ગયો પાછો આણી નહિ આવે ! જરો તમારા  
જેરાં છોકરાના.

[ બિલાશીના ડોંગાંમાંથી જાદર ખસે તે પ્રમાણે ફરીક ખસતો  
ચાલ છે. ]

પ્રતાપ૦—( પોતાના અધારેને ) બાઈઓ, ચતુલે રમતો મેલી  
હવે આપણે હજવે ઘોડા હાંકવા એ ઠીક નથી. માટે જરા ચાંપીને  
હાંકો કે ઢોકાણે થઈ જઈએ.

[ પછી તેઓ નય છે. ને દેહલોક સમય તીવ્રી બચ છે. ].

પાંચમો અંક સમાપ્ત.

જેવાં થિયાંછ; ધમિને હાર આંધ કાંઈ હારે ખાવાનું મરતું નીમરે તે તું જાણેછ.

જેસો.—જાણું છુંસ તો ! જે બંટીખાવટો મરે તે, કંઈ ફર હાથ લાગે તો તે, લાયા વના છૂટકો છ ?

જસતો.—આંધ બંટી કે ખાવટો મરે ધમ નથી. મોલિયાનાં મૂર ફરી તીના રોટલા કરહે તિઆરે !

જેસો.—વખતે જે આયું તે ખરું; આપડે આંધ રો.—તે ક. બલા, ધૂરિઆ, સામલા ફાંહે જે જોએ તે મગાવો.

[ પછી તેઓ બીજાઓ પાસે ખાવાને ફળફળાદિ મંગાવે છે. તેઓ લાવી તેમના આગળ મૂકે છે; તેની જે વિધિ કરવાની તે તેઓ કરે છે. ]

રાણી.—ભાઈ જેશા ! તમે આજ જે ક્યું એવું કોણ કરશે ? દુસ્મનના દવમાંથી આખી અણીએ તમે જ આંહિ લાવો ! ભાઈ ! તમે પગદોડ કરવામાં કાચું રાખ્યું નથી; અમે શો ગદસો વાળીશું ? !

જેસો.—આ ! એવું માં બોલો; તમે તો અમારાં માવતર છો; અમને તમારી ચાકરી કરવાને ભગવતે હરજા છે ! જરે આપણની અને તમારી મલામી થાય તારે જ અમારો જલમ લેખે લાગિયો ધમ અમે જાણીએ છ !

રાણી.—અરે ! આપણે તો ઠેકાણે પડ્યાં, પણ રાણાજી કોણ જાણે કયાંય રખડતા હશે !

જસતો.—આ ! તીમની ફીકર નાં કરો. તે આંધ આયા વના રહેનાર નથી. આપણએ જુદાં પડતાં કિયું તું જે, અમારી રકર રાખશે માં.

રાણી.—આપુ તે ખરું, પણ ધાન પાણી વના કોઈ નમી શકે છે શું ? ! આવી ઉજડ જગામાં અથડાવું ને ચોયે દહાડે પણ ચીરી રોટલો ખાવાના સાંસા, તો તે પછી શી રીતે પગમાં જોર રાખી શકે, ને આંહિ આવી શકે ?

જેસો.—આ, ફકર કરો નાં. અમે ધમને જેવા અમારા ભાઈ. એને મોકલીએછ.

[ પછી ઘોડાને ખોળવા મોકલે છે—ને જેરો, જસતો ત્યાં રહી ખાવાપીવાની સેધ કરે છે, દરાવે છે. ]

## વિજ્ઞાનક સમાપ્ત.

### પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—જાવડાની ખાણમાં પ્રતાપનું નિવાસસ્થળ

પ્રતાપસિંહ ને તેના ઘોડા પટાવતો.

પ્રતાપ૦—ભાઈઓ ! અચકાઈ ફટાઈ હંપાં છોકરાં મેળા  
ધયા ખરા !

પટાવતો.—હરિ દયાળ છે, તે તકલ વાંસે જાયો કાં ન આપે !

અમરસિંહ.—આપજી ! જુઓ તો ખરા ! આપણું બધું કુ-  
ટુંબ અદિ વશી ગયું જાયુય છે ! અરે જુઓ ! રેલાં નાનાં બધજી  
રોપલામાં દોચકા ખાતાં હસે છે !

પ્રતાપ૦—ભાઈ મેં ક્યારનુંએ બાળ્યું છે; તને હમણું ખમર  
પડી હશે.

અમર૦—હા, હા; આપજી એમ જ. હું આ ઘોડેથી જતરી  
તેમને જઈ મેટું છું.

[ ઘોડેથી જતરી હરી કાઢતો પોતાનાં માતાજીને લાઈમેળાને  
મેટ છે. ]

પ્રતાપ૦—(પોતાના સાથીઓને) ભાઈઓ, જતારો ઘોડેથી, ને  
ખાંધો હવે એમને આંકની ખૂળીઓએ; હવે દંધ-દરકત નથી.

પટાવતો.—દરકત શી છે ? જ્યાં આપ છો ત્યાં અમારે શો  
સંતાપ છે ?

[ પછી તેઓ રાજાજીના પરિવારને જઈ મળે છે, તે એક આંક નીચે  
F. 12.

ખાવા માટે ટોણુ ચળી ગયે છે. ]

પ્રતાપ૦—વીરાઓ ! એક વખત એવો પણ હતો કે, સાકરની સૂખડી સોનાના થાળમાં રંગમહેલમાં બેસી જમતા હતા, ને આ પણ એક વખત છે કે—કાચાપાકાં ફળ, જીનાટાઢા રોટલા રાણાને પાકે પડી ખાવાનો દી તમારે આવ્યો !

પટ્ટાવતો.—મહારાજ ! આ દીને અમે અતિ ઊંજળો લેખી એ છીએ. રાણાજી સાથે પત્રાણીમાં ઝાડ તળે બેસી સૂકાં ફળ ખાવાં એ અમે અમૃત કરતાં પણ મીઠાં લેખીએ છીએ. જે સ્વાદ સાકરની સૂખડીમાં નહોતો જણાતો, તે આજ જંગલમાં મંગળ થતે અમે લૂખા રોટલામાં દેખીએ છીએ. આપનાં ભાવ બરેલાં પીરસાતાં ફળ જેવાં અમને મીઠાં લાગે છે, તેવાં રાવળામાં પીરસાતાં પકવાન અમને મીઠાં લાગતાં નહોતાં. જ્યાં બાપજીનો પંડ ત્યાં અમે ઇંદ્રની સમાવું સુખ લેખીએ છીએ.

પ્રતાપ૦—સુખદુઃખ મનનાં કારણ છે; પણ જુઓ, આ ઝાડની ઢાળે ટોપલીઓમાં ઝૂલતાં બાળક જાણતાં હશે, કે અમારાં રતનજડિત પારણાં ક્યાં ગયાં ? !

પટ્ટાવતો.—બાપજી ! એ તો પરમહંસ જેવાં છે ! એમને વિષ્ણુ ને અમૃત સરખાં છે; આપણે પણ એમના જેવુંજ મન રાખવું જોઈએ.

પ્રતાપ૦—ખરે ! રાખવું શું જોઈએ ? ! રે, તમે તેવુંજ રાખ્યું છે ! પ્રતાપના પંડને માટે તમે પરમહંસ કરતાં પણ વિશેષ કર્યું છે ! સંસારની મીઠી માયાને તમે રાણાને માટે રેતી જેવી ગણી છે; રે ! રણમાં પુત્રો પડ્યે, રાણીઓ રજગતી રડ્યે, તમે પોતાનો રંગ પ્રીકા દાખ્યો નથી, તો તમારાથી બીજા મોટા પરમહંસ ક્યાં જોવા જવું !

પટ્ટાવતો.—અમે એટલા બધા જસને જોગ નથી, પણ એ બધું માન આપને ડાજે છે.

અમર૦—મહારાજ ! હવે અંધાં પતરાણાં પીરસાઈ રહ્યાં, જન્મવાનો રમ્મ થો.

પ્રતાપ૦—હા બાપુ, કાચાં પાકાં ફળ, ને જાડા સૂકા રોટલા આ રાત્રવંદીઓને પહોંચ્યા હોય તો હવે—સવે સધને લેવા માડો ! ( સમંતો સમું જોઈ ) બાપજી, સુદામાના તાંદુલ, સવરીનાં બોર, ને

વિદુરની બાથ જેવું રાણાનું આ વેળાનું બોજન આરોગે.

પદ્માવતી.—પૃથિનાથ ! આ વખતના ખાવના બોજનને પ્રભુના પ્રસાદ જેવો જાણી પ્રેમ આણી પવિત્ર થવા અમે જમીએ છીએ.

[ પદ્માવતી પ્રતાપ સાથે મોટા માન સાથે ચત્તવંશી રીતે જમે છે. ]

દૃષ્ટાન્તિ.—(જમતાં જમતાં) પ્રભુ ! તારી મહનગતિ ન્યારી છે ! “જંગલમાં મંગલ ને વસ્તીના કડાકા !”

પ્રતાપ.—(હસતે યજે) સહુમરાણ ! એ શા ઉપર ?

એક સામંત.—મહારાજ ! એ શા ઉપર તે આ રાજનું પોતાના મહારાજ સાથે આ ખારા ધાવં એવી જગેએ ખાવા એકું છે, ને તેથી આ લોભીનાં વાઙ્મ્ય ઉપડી ગયાં છે તે ઉપર.

વિદુપદ.—જે જેને દ્રાવે તેમ ઉગ્રાંગ બાંધી રાણાજીને બહુ મનાવે, પણ હું તો મારી મેળે ચોખું છઠી નાખીશ કે—જ્યાં તોપના ધડાકા ત્યાં મારે તો કડાકા ! ગમે તેવો નગદમાલ ખાઈ પણ ધડાકો સાંભળ્યો કે, કાળજે કડાકો થાય ને તેથી એથી દડાકાના અપવાસ થયા હોય એવો નરમ ગાર થઈ જતો, પણ આ જંગલમાં તેવું કંઈ નથી; ગમે તો ફગ ખાઈ છું, પણ તે મને દળના જેવો શુભ આપે છે; માટે મારે તો આ જંગલમાં મંગલ માનવું જોઈએ.

[ ઘોડા વખત વહી જાય છે. ]

## પ્રવેશ ૨ જો.

રથજી—દિલ્હીમાં અકબર બાદશાહેનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—(તાનસેન સાથે બેઠે) તાનસીનજી ! ઇસ વડતુ કુંછ અગ્નિ તાન મિલાઓ; જર્મતઝતુજી બહાર આ રહી દે, તજ ઇસ મહત મુવાદિક કોઈ અગ્નિ ગાના શરૂ કરો.

તાનસેન.—(સલામ કરી) બહુત અગ્નિ બંદેનવાન !

[ એમ દહી સારંગી સજ કરી ગાણું ગાય છે. ]



## ( રાગ હોરી. )

આંધરે બસંત ઝડત મૌજ દિખાતી; ટક.

કુદરત કિયહુધ કારીગરી, આજળ તરહ આંખ આતી;  
બન ઉપગન ખીલે ખુશકારી, પુષ્પ ખીલે ભાંતિ ભાંતિ,  
સુગંધ મંદ સીતલ વાતી; બસંત ઝડત ૧

આંખકી ઐસી ઘટા આ રહી હૈ, જાકી ખુખી કહિ ન જાતી;  
મૌર મિલેસે બહુત દિલ ભાવૈ, જૈસી પ્રિયા મદમાતી,  
સજી સિંગાર સુહાતિ; બસંત ૨

પંખી કો ગાન કાનકો ભાવૈ, જાકી ખિખિધ હૈ જાતી;  
તા ખૌંચ કોકિલા તાન મિલાઈ દે, ઇસ ઝડતકો શુન ગાતી,  
ગાન લહરી ઉભરાતી; બસંત ૩

બસંત કો બાગ બન્યો દરબાર હૈ, અકબરકો સખ ભાંતિ,  
જા ખૌંચ અમીર ઉભરાતરુ શેલૈ, ગાયક માત હૈ ખ્યાતિ;  
તાનસેન તાન મિલાતી.

[ હોરીનો મર્મ સમજી બાદશાહ ખુશ થાય છે, ને બીજા મર્મજો-  
તાં મુખ મહાચ છે. ]

ખીરખલ.—( હસતે મુખે ) વાહ તાનસીનજી ! ખૂબ કહી !

ઝંતુતુદ્દીન.—(આંખો લાલ કરી હોઠ ફફડાવી) હોરી સુનતે હી  
સખ ખુશ હુવે, મગર ઉસમેં ઊંટ ચક્ષા જાવે ઐસા ભૂલકા બડા દ-  
રવાજા રહા, હૈ, વો કોઇકી નજર નહીં આયા; અજબ હૈ ! જિસકી  
તિસકી તાંરીકમેં મશૂરુલ હોનેકી હુશિયારીમેં યહ દરબાર કાબેલિયત  
માનતી હૈ ! બાદશાહકા બડા અકલમેંદ કહવાતે કબિ ખીરખલ  
બી તાનસીનકી તાનકા નિશાન હો ગયા !

ખીરખલ.—ઓં હજરત ! આપકો તાનસીનજી કી હોરી રાસ<sup>૧</sup>  
નહીં આપ ક્યા ?

મિયાં.—તુમ બાદશાહ દે કાબિલ આશના<sup>૨</sup> કહવાતે હો, સો  
હાજી હા કહને વાલે વ આખા પૂરને વાલે હો ઐસા મેં શુજતા હૂં.  
તાનસીન મર્દ હોકે—“તાન મિલાતી” ઐસા હોરી મેં બોલ ગયા;  
મર્દકી જગત્<sup>૩</sup> મેહેરી હોનેકી બડી ભૂલ ઉસનેકી, વો કોઇને નહીં દે-

भी और तारीफ़में तना गये, वो नेक ज़रनेवाले को ऐसा पुरा लगनेका हाँ क़िया, सो आप ही ज़ो!

भीरवल.—यही बात है, कि दूसरी ?

भियां—क्या वह बात ऐसी तेसी है ?! सग ज़ेज को बं-  
हने वाले हो ! शक़को पीसने वाले ! !

भीरवल.—अज, पुरा मत लगाओ. तानसीनजने बूझ  
नहीं पा है; वो बूझमें ज़ी मज़ व भरम रण दिया है.

भियां—क्या ज़ी शरम ज़ोने ज़ैसा भरम ! !

भीरवल.—मुरशद ! भरम हाथको छोते हो ? ज़ो शाहुरकी ?  
जानीमें रही कुछ पुष्पी पाकी भगजसे खुस्वी नज़र नहीं आती है.

भियां.—(शरसे घड़ी) क्या यूक़ो सुने वे ज़ाली भगज के,  
जौर बूझकी सिलमती ज़ीमें पाउं धरे वे ज़ो हुवे भगज है ? !  
तानसीन भई भिठके भेड़ेरी हुश उसमें आपने क्या बूझ न देणी  
सो आप ही क़ो.

भीरवल.—अज, मेरी अक़लसे मने ज़ो पुष्पी ज़ोनी है  
उसका दूक़ ज़मान करता हूँ, वो ज़िगरनेजोके सुनो. हुनिवाकी प्यार  
पेदा करनेवाली और हिलपुश करनेवाली भगज भेड़ेरीकी ज़तमें  
परवर दिगारने धरी है. तानसीनज पाहशाक़े शक़ मर्चे है यो मत  
समजो, वो ज़ो अक़लमेंद यादिर भी है. उन्हेने मुसजमान व छिड़  
दोगो की अक़लमेंदो ज़री कुछ ज़दुतसी हितामें ज़ूक़ ली है, और  
ये ज़ानी<sup>१</sup> हुनिया के सग ज़ैससे वाकिफ़ हुवे हैं. भेड़ेरी ज़त में ऐसी  
पुष्पी ज़ुदाने गिवाध है, उसकी क़दर उन्हेने अच्छी तरह पिछानी  
है; हिंदुजो के पुरानमें लिखा हुवा है कि, देव और दानव उन्हां के  
जामें अमृतकी जाहलूी ज़ातिर ज़ा शिसाह बलता था; उसी व-  
क़त ज़ूद ज़ुदाने मोहिनीरूप बेके दानवों को धरिद्विजने ज़ना के  
आपकी मुराद देवों को अमृत देके ज़र लाये, वही मोहिनीरूप मडा-  
देव क़रके हिंदुजोके ज़ो तपसी देव ये, ज़िनकी ज़नाजरी कोर्ध ज़ो-  
गी व हँस<sup>२</sup> मन क़मज़ करने वाला नहीं है, तिनकी आजे दिपा-  
या; उसी वक़त मडादेव का मन क़मज़ ना रहा; आपके तपसे ज़ो  
मडादेव तीन लोग को देरत<sup>३</sup> पेदा करते ये वे मोहिनी को देपके देर-

તમને હો ગયે ! ઔર તિનકા પત્થરસે બી સખત ક્રિયા હુવા દિલ  
મોહનીકો દેખતે હી મલમ જૈસા હો ગયા; ઉસસે ધરમહાવરે  
હો કે તિસકે પિછે દોહને લગે, ફિર બે ભાન હો—ગયે ! જહાંનમેં  
ખુદાને આદમ જાતકો પ્યાર પૈદા કરનેકે ખાતિર નજર ન આવે  
ઔસા મેહેરીરૂપ લિયા હૈ; જિસકો હિંદુ લોગ માયા બોલતે હૈ  
વામેં જીવ આશકે ઔર માયા માશુક હૈ; ઉસસે રંગ બરંગી દુનિયા  
નજર આતી હૈ.

દેખો હજરત ! દુનિયાકા દિલખુશ હોને કે ખાતિર ખૂબ ખુદાને  
નાજની રૂપકી છાંય ધરી હૈ; બસંતકો બહાર બનમેં સુનાને કે  
ખાતિર કોલકે કંઠમેં અજબ આવાજ રખ દિયા હૈ; ઉસસે વો જંગલ  
મેં મંગલ સુનાતી હૈ; તબ તાનસીનજી ધસ દરબાર કો બસંતકો  
ખુશી દિખાને કે ખાતિર આપકે રાગકો મેહેરી જૈસા બનાકે “ તાન  
મિલાતી ” ઔસા કહેતે હૈ ઉસમેં ભૂલ નહિ હૈ, મગર અકલમંદી હૈ  
યોં મેં યાનતા હૈ.

સરદારો—( ખુશ થઇને ) શાખાશ ! ખીરખલજી, ખૂમ કહી !

[ નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાય છે. ]

“ કોઇ દરબારમેં ખમર કરો મિયાં પીર આયા હૈ.

અહમ્મર—હય હજૂરી ! યે કોન બોલતે હૈ ? જો હોવે ઉ-  
નકી તબવીબ કરકે દરબારમેં આને દો.

હજૂરી—મહુત અચ્છા, બંદેનવાળ !

[ હજૂરી બે માલુસને પ્રવેશ કરાવે છે, તેઓ સલામ કરી અ-  
દબ બાતલી લેવા રહે છે. ]

અહમ્મર—( તેમાંના એક સાસું જોઈ ) કયોં મિયાં પીર !  
દેસી ખમર !

અકબર.—ક્યા પતા મિત્રા ? ઉસ કી હકીકત સુનાઓ.

પીર.—પતા એકદમ નહિ ખાયા ખર્નિહ ! ખોગતે ખોગતે હંભારી મિત્રો ખૂગમ હુઈ હૈ ! આઘી મીટકે હૈવાનકા ખૂવાસ લેતે મોત કે મુઠ મે સિર ધરનેકા કિસમ કરતે પતા ખાયા હૈ.

અકબર.—એસક ! બહુત તકલીફ પડી હોગી ઉસમે કુછ શક નહોં; ફિર ક્યા નજર આપા ?

પીર.—નજર ક્યા આવે ? રાના ચહેર કા વ ખસ્તીકા રામ શીટકે ઉગડ પાહોંકા પાહ્યાહ હુવા હૈ !

અકબર.—અય, નાદાન ! તંગ હાલતમે તારાજ હો અથે હુવેકી મજાક કરને મેં ક્યા મગ માનતા હૈ ? ! જો હોવે મો સચ્ચે સચ્ચી ખાત સુનાવ.

મૈદાસ.—( હાથ મેકી ) દનદહીના બાદશાહ ! એ મિયાં હાથી વાત કે'છ; એમાં જૂઠી જરાએ નથી. મનખતું જલ્દતું જાં પગ નથી મહતું એવી જગોમાં રાણીજી પોવાના થોડા પટાવતો હાથે મોટી મોજ માણે છે !

અકબર.—( તેના સાથું જોઈ ) વહાં ખાતે પીતે ક્યા હૈ ? વ-સોતે બેઠે કિસ તરફ ?

મૈદાસ.—ગરીબનવાજ ! ખામ છે કાયા પાશં ફગ, ને પીએ છે પહાડના ઝરણાં પાણી, સુએ છે ઘાસને સાથરે, ને બેસે છે જા-ને ઓથે.

અકબર.—( પીર સાથું જોઈ ) એસી કુંબાલિયતકો બાદશાહી દરજમ મિયાં પીર કિસ સમજસે દેતે હો ?

પીર.—જલ્દાપનાહ ! અગર રાના પ્રતાપ બડી કુંબાલિયતમે હૈ ઉસમે કુછ શક નહિ, મગર કુંબાલિયત મેં લી તિસકી તરફ બડી શાહનશાહી મેં સરસાઈ રકમે એસી ચલતી હૈ. તિસ કે ચોરમે સિ-રદાર તિસકી મંગ હૈ, વે ઉસકો એસી આકૃતમે લી બડી મોજ દેતે હૈ. જંગલમે જાડ નીચું બડી આદામસે બેઠે હૈ; વ મોવકે મુ-લીએકી આવી પાડે રેકી, વ ચોરા બહુત સમ નોસા મેવા બડી કિ-સ લગીસે બાંઠ ખાતે હૈ; ઉસી વકતુ રાના લી તિન્હેકે બીચ બેઠ-તા હૈ; વ સમજું જો ખુશક પદુઆ ઉસકી વજવીજ ખૂદ કરતે હો.

લૂખી રાટી ખાનેકી રજ દેતા હૈ. ઉસી વકત સિરદારો બોલતે હૈ—  
 “બાપજી આરોજો” તમ રાના એક નિવાલા મુંમેં ધરતા હ, ફિર  
 તિસકી દરગાહમેં શુકર ગુજરતે સમ રાટી પાવતે હૈ ! ખાતે ખાતે  
 તિનકે બોલોમેં જો મૌજ મિલાતે હૈ સો મેં ક્યાં કહું ! મેરી જાનસે  
 કહી નહીં જતી !

રાના પ્રતાપ કોઇ અજાન આદમ હૈ ઉસમેં છક નહીં ! બિચા-  
 રતે તિસકે સિર પર આફતકા આસમાન તૂટ પડા હૈ, મગર તિસકા  
 બોલ વો ગીનતા નહીં હૈ ! એસી આફતમેં બી આપ કી ઇજજ-  
 તકે એમ નહીં લગી એસા બોલતે બડા મધન નજર આતા હૈ !  
 ખાના લેતે લેતે બી યહી વિચાર ઉઠતા હૈ હિ, જહાંતક ધનનસોં કે  
 અંદર રજપૂતકા ખૂન વહતા હૈ વેહાંતક બાદશાહકી હજૂર સલામ  
 નહીં બરના !

[ બાલમીદારનું બોલવું સાંભળી સરદારો ચકિત થાય છે. ]

રજપૂત સરદારો—( પ્રસન્ન થઇ ) શાબાશ ! શાબાશ !! પ્ર-  
 તાપસિંધ !!! તારો રાખ્યો ટેક પ્રમાણ છે.

અકબર—( તેમના સામું જોઇ ) બેશક, રાણા પ્રતાપ શાબાશી  
 દેને કો લાયક હૈ ઉસમેં કુછ શક નહીં. ઉસકા યહ હેવાલ મેંને હર વ-  
 કત જાન લિયા હૈ, ઉસસે મુકે માલૂમ હુવા હૈ ફિ, રાના પ્રતાપને જો  
 રજ? ખીંચા હૈ એસા આદમ જાતમેંસે કોઇ ખીંચે વાલા નહીં હૈ.  
 આપકે કુલકી ટેકકે ખાતિર તખ્તકો તારાજ કર દિયા, જંગલકા  
 રાહ લિયા, જગ્ગેકાંચે વ કપીલે કો પહાડોં કે કોતરમેં લેકે ધરે, આર  
 આપ લૂખ્યા ખ્યાસા ફરિસ્તેકી મિસાલ ધસ જંગલ ઉસ જંગલ ફિરા.

સરદારો ! ટેક રખના તો એસા હી રખના ! આજ કોઇ ખાત  
 કરનેકા સર ઉઠાયા ફિર કલ આફતકા હુવા દેખતે હી આંખે બંધ  
 કરકે છપી માર જાના ઉસકો ટેક મત કહો; ટેક તો રાણા પ્રતાપકા !  
 ફિ જિજ્ઞ ને જ્યોં જ્યોં આફત આઇ ત્યોં ત્યોં ટેક કો તંગ કિયા !

ખાનખાનાન.—બાદશાહ સલામત, આપ સચ કહેતે હો. યે જા-  
 ની દુનીયા કે બીચ કોઈ બીજ હરદમ રહતી નહીં હૈ; દોલત નહી-  
 મેં આપે હરે પૂરકો મિસાલ વ શાહનશાહી બરસાદ કે રંગ બરંગી  
 ચરે હુવે બાદશાહી મિસાલ જાતે રહતે હૈ, મગર અચ્છે આદમીતે જ-  
 મા હી હુછ જાખાશી આખિર તંક રહતી હૈ. પ્રતાપને જરૂર વ જમીન

શુભાર્થ છે, મગર ઉમ્મી ધ્વજગૃતકો એમ લગને નહીં દી છે. સારે  
હિંદુસ્તાન મેં ઉસને હી ક્ષત્રિયોંકી આગર રક્ષી છે એમ બતાવ છે.

### પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—અરવલ્લી પર્વતની એકાંત શુશ.

પ્રતાપસિંહ તથા તેનો પરિવાર.

પ્રતાપ—( એકલો મન સાથે ) અરે પ્રભુ ! તારી મહનમતિ  
ન્યારી છે ! મારી આવી પણ દયા આવી, કે જેમાં—

( શિલારિર્નાવૃત. )

રણાના સંગી કો, અરિ હરિ દશે દિવ્ય જ વળ્યા,  
કિધા કોટિ મનો, કરમ કયજેસે નવ દળ્યા !

તસુ ના રહિ પૃથ્વી, વસુ પણ ગયો પાસથિ વહી,  
ભરે ભાણે ભાણું પરિજન લઈ આ અહિં તહોં!! ૧

રે ! આવી ફરિયા આવી, મારી બાળ્યદયા મને આ એકાંત  
સ્થળમાં જ્યાં ખાવા અન્ન મળે નહિ તેવે હામે લાવી, તોપણ તેની  
શી ચિંતા છે ? કેમકે—

રહી લજ્જા જો કે જર જમિન જાતે જગ વિશે,  
રહ્યું સંધું જાણ્યું, રહ્યું રખડો આ નગર વિષે;  
ખગાડ્યું આપાતું નવ કુળ દદા હામર યજ,  
રહ્યો ચેખો આપે, પરિજન પિયારું સહ લઈ. ૨

રે ! રાજને રાખી, સુખનો સ્વાદ આખી, શુદ્ધ દ્વંધ જેવા કુળમાં  
રાખ નાંખી રહેવું, તે કરતાં આવા એકાંત વાસમાં ધાસમાં મૃગિ-

૧ એ દિવસે ભરેલે ભાણે જમતી વેળાએ “ઓ મુગઝ આબ્યા !  
ઓ મુગઝ આબ્યા !” જેવા બયાનક સખો સંઘવાયાથી તથા કંઈ બાસ  
જણાવાથી તેને પોતાના પરિવાર સાથે ચાર પાંચ વાર નાસતું પડતું હતું,  
તે જમવાનો જગ આજો નહોતો. આર્થ ચારવાર બનતું. ૨ ધરખટલો,  
પરિવાર, ચાકરનફર. ૩ પર્વત.

યાંના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશામિત સરખાએ કરેલી તે કુળમાં ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આવા માણસના પગરવ વગરના સ્થળમાં રાખી રહેવું એ જ ઠીક છે. કેમ જે—

ગયું પાછું આવે પદ સુખદ પૈસો પણ મળે,  
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળ કલંક ચોટયું નવ ટળે;

અરે! તું બાપાને વિમળકુળ જન્મી જવનનો—

લજ્જા ઓળો તો તે કુળ સુજશ ત્યાંજે કવનનો? ! ૩

રે! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહાકવિઓએ રૂઢાં કવનમાં કરી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવી જ પ્રકાશિત કીધી છે; વાલ્મીકિ જેનાં વખાણુ પોતાની વીરરસ વાણીમાં વહાલ ધરી કીધાં છે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખાણાતું આવેલું છે; ભાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણવામાં પાછા પડ્યા નથી; એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાં જ પૂરે થઈ કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોંધવાતું ન જડે, એ પ્રમાણુ જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેજો—રે ગંગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમાં સૂકાઈ જાય—રે! સ્વર્ગે જાય, એમ શું થવા દેવું? માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડ્યો તો પછી તેણે શું રાખ્યું?

( ઉપજાતિવૃત્ત. )

જો ટેક ત્યાંયો જન હોઈ જેણે,

સમૃદ્ધિ રાખી કદિ કોડ એણે;

તો નાક આ અંગથકી કપાવ્યું,

રાખી મુઝો મોટિ શું એથિ શાવ્યું?? ૪

રે, સૂર્યકુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે છવ ગયે ત્યાંયા નથી, ને તેથી તેનનાં નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળો વાદળ ફરી જતે પણ અંધ પડ્યો નથી; હરિશ્ચંદ્રે સત્યનો, રામે એક પત્નીવ્રતનો, ને બરતે બ્રાત્રુભક્તિનો લીધેલો ટેક ચારે દિશામાં ચારે યુગમાં ચડાવો છે. રે, જે કુળમાં મથુરનાં અંશાવતાર રાજા ચર્મ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા; તેની

રાખાના સીસોદીમા અવાપિ સુધી એ કુળવી એકતા રાખતા આ-  
વ્યા છે, ને તેમણે માર્યું ગયે કોઈને માર્યું નમાવ્યું નથી; તેમને  
વંશજ આ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપતિ મહેવાનો સમર્થ છે, પણ  
અન્યને-અરે ! તે વળી જવનને માર્યું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણ—

( શિશુરિણીવૃત્ત. )

નમાવ્યા છે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રડે,  
નમે તે ખીજાને જવન સરખાને જશ્યુ છુટે;  
જશસ્ત્રી કુળે લે જનમ જરા ખોઈ રહું પડે,  
ન એ સાફ ધાઈ કવિ પણ અકાઈ સુખ વડે. ૫  
( આધમત સૂર્ય સાચું ભેઈ હાય લાગો કરી કહે છે. )

( શાર્દૂલચિન્તીકવિવૃત્ત. )

હો બાતું નવ રક્ત ચેય નમતાં, કં કે વિતે શર્વરી—  
તું બિગીચ પ્રકાશ આપિ જળને, શોભીચ પાછો કરી;  
આ બાતું કુળ બાગ્યહીણુ નરને કમ્પે પડેલી નિશા,  
હો દી હે રવિ ! નાહિ આંહિ ખરો દેખું અશું દોહિતા. ૬  
વળી હે જગતસપિતા !

ધેરે રાહુ તને તથાપિ અળકી તું સ્વલ્પમાં નીસરે,  
આ ધેરો પરતાપ આપ મવને ના કલ્પમાં નીસરે;  
માટે હો રવિરાજ આજ બનવું છે યોગ્ય રાતો મને,  
તું કં રક્ત થયો પ્રતાપ તજિને ? ના યોગ્ય એ તો તને. ૭

પણ એ પ્રભાકર ! મેં તારું કારણ કહ્યું કેમજે—

તારો વંશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વસ્ત્રો ખોલિયે,  
રાતો તું રવિરાજ તેથી બનિયો, ના બાતું બીજું હિંમે;  
થાવું અસ્ત સમેટું લાલ ન ઘટે, એથી ઘટે છે કળા,  
હુમીને મરવાતું એક મહિં છે, કેવાઈ ને આકળા. ૮

૧ રાત્રિ. ૨ આ સૂર્ય પ્રતિ હક્તિ યથાયોગ્ય છે. સૂર્ય અસ્ત પતાં  
લાલ થાય છે, તો કીક્ર ઘઈ જળમાં જવાને જ. ( સૂર્ય દરિયાવાળા  
દિશામાં અસ્ત થાય છે, બધું દરિયામાં હુળતો નહિ હોય શું ! ) આજ



રે, અસ્ત કાળે રાત્રી થવું એ તો જળમાં અંતે અંપાપાત કરાવનારું છે; ને તેમ જાણીને જ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સમો છે, તથાપિ હું ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વંશજને માટે તારું લોહી ઉઘળવું હોય, તો આવતી રાત્રીના આર પહોર ચિંતા વિના ઘરમાં ગાળી જગતમાં અજવાળું કરવા પાટે પગ ધરતાં—રે, રથે બેસતાં રક્ત થયે; કારણ ઉદય સમયનું રક્ત થવું શત્રુને સંતાપનારું છે, માટે હે તાત !

( માલિનોવૃત્ત. )

ઉદય સમય આવ્યે અર્ક ? તું હોઈ રાતો,  
પછિ તુજ કુળશત્રુ-ભિપરે તાત તાતો—  
બનિ કુળ સહ તેનું બાળિને ભસ્મ કર્યું,  
તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળિને દામ કર્યું.

૯

[ પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમાં લીન થયો છે—એવે પડદામાં આશ પડે છે. ]

ઓ બા!!!! માલો બાબો! માલો બાબો!! માલો બાબોઓ  
ઓ!!!! એએએ!!!!

[ પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએ છે, તો કુંવરી જૂમરાણુ કરી રહી છે. ]

રાણી.—મારી બાપુડી ! બા, છાતી રહે છાતી; તને બીજો બાબો કરી આપું; મારી મોંઘી ! મારી મીઠી ! બાપ છાતી.

નાની.—માલો બાબોઓ-ઓ ! ઇ ઇ ઇ!!!!

પ્રતાપ—( રાણીને ) કાં શું છે ? દીકરીએ દમવા ક્યમ માંડ્યું છે ? આ શું કકળાણ !

રાણી.—( નીચું જોઈ ) કાંઈ નહિ.

પ્રતાપ—નહિ કાં ! એણે ખરેખરું બળિયાણુ મચાવ્યું છે ને ! શા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રહે છે ?

નાની.—ઓ ભા ! માલો બાબો-ઓ ! એ-એ !!!

પ્રતાપ—મારી માની ! બાપ છાતી. ( રાણીને ) શું છે આને ? રાંટલો આપી રાજ કરે.

પ્રમાણે માણસ વિષે પણ સમજવું—ઈત્યાદિ. ૧ સૂર્ય.

રાણી.—અરે ! જે છોકરાને દૂધ ને દૂર આપે ખુશી થતાં નહિ, તેને મુકે રોટલે તાજી રાખવાનો દી આખો, તો તેમાં પણ વિધન આવી પડ્યાં ! ! !

પ્રતાપ—કાં એવું કાંઈ કોતક ચું શું ?

રાણી.—અરે ! હા.

નાની.—ઓ બા ! મને ભૂખ લાગી ! બા મને ખાખો ની આપતી ! એ-એ !

પ્રતાપ—( રાણીને ) શું કડકો લંકવો ભૂલી ગયાં શું ?

રાણી.—મહારાજ ! મારે બાગ્યે અંવદયા આણવામાં ભૂલ આધી નથી ! અરે ! નાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો ગલાદું ખેંચી ગયું, ને હવે હમણાં નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

નાની.—ઓ બાબછ ! બા મને ખાખો ની આપતી !

પ્રતાપ—( સગળજોચન થઈ ) મારી વહાલી ! તું છાની રહે; હમણાં તને સારો મોટો ખાખો કરાવી આપું છું. તારો નાનો ખાખો છીરાજો થયો તો તે દૂતરાને નાંખી દીધો, આપણે એવો છીઆજો મોટો ખાખો કાંઈ ખવાય બા ?

[ કુંવરીનું આત્માસન કરી પડદો ખંધ કરે છે. ]

પ્રતાપ—( પરિવારમાં અસરકારક ફેલાયેલો ક્લેશ જોઈ આમ તેમ ફરે છે, ને ) હો હરિ ! તે આજ દયા આણી ? ! રે હાય ! હવે હું—

( રહિત થત. )

કંઈ કાળજી શી રીતે કરું ?

કંઈ ક્લેશ દે-ખી ન હું કરું;

નવ રહે હવે ધૈર્ય રાખિયું,

પુરણ પાપ તે આવિ ચોક્ષિયું !

૧૦

અવદયા અશી આવિને વશી,

વિપતિ-વાતમાં ન્યૂન ના કશી;

સુત સગા સુઆ રણ વિખે અરે !

તદપિ ટેક મેં ધારિયો ધરે.

૧૧

રખડતો થયો રાનને વિષે,

તદપિ ના હોયો કષ્ટથી કષ્ટે;

પુરણ પ્રાક્રમી જે પટાવતો,  
સમરમાં<sup>૧</sup> શમ્યા પણ રહ્યો હતો ! ૧૨

શરોર-કષ્ટ શે<sup>૨</sup> આવતાં સહ્યું,  
જર જમીન નો પાસ કે રહ્યું;  
રખડતાં કર્યા રાણિ બાળને,  
હર ભરી અરિ કેરિ શળને. ૧૩

હૃદય રીઠું સં-તાપ સહિ કર્યું,  
મન મહાબળથી<sup>૩</sup> દેખિ ના ડર્યું;  
હમિરકુળના ટેક કારણે,  
તનુજ ડાંગિયાં વૃક્ષ-પારણે. ૧૪

કુર કમોદનો દૂધ લે જમે,  
શિશુ જ તે લઈ રાટલો રમે !  
અરર તેહમાં ગિલ જે પડે,  
તનુજ દૂકડા માટ તે રડે !! ૧૫

( પરિક્રમણ કરતો ઘોડાને )

અરે ! હવે પ્રતાપના દુઃખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજ-  
બાળકને રાટલાને માટે ટળવળતાં જોવાનો હી આવ્યો એથી હઠ  
આવી રહી !! સઘળાં દુઃખ સહ્યાં એ સહ્યું છે, પણ હવે આ દુઃખ  
સહ્યું જતું નથી ! અરે ! મેં ધીરજ ધારવામાં પાછું વાળી જોયું  
નથી; રાજ ખોયું, કુર્કુમના માણસોને હમીરકુળને આજ ન આવે  
માટે રણમાં કપાઈ જતાં નજરે જોતાં આંખમાં ત્રાસ ન આપ્યો,  
રે ! તેથી હું ડગ્યો નહિ; કારણ ક્ષત્રીઓ એટલા માટે જન્મે છે,  
એમ જાણ્યું. રે, રણપૂતનાં બાળ રણમાં માથાં મેલવાને જ પ્રભુએ  
વેદા કર્યાં છે, પણ રાટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી ! રણ-  
માં પ્રતાપના કુંવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આંખમાં ત્રાસ નથી,  
પણ તેનાં બાળકને રાટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટા ત્રાસ ઉપજે  
છે ! રે, એ કષ્ટના કોચાદાથી તેનું વજ્ર જેવું કંઠણ કાળજું ચીરાઈ  
જાય છે !! ને તેથી નામની માની, લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને  
વિષ્કાર આવે છે; ને તેને માટે કાંકાં મારવાં ફાટ છે એમ તે ધારે  
છે. રે ! આ જગતમાંની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે, ને તેને મા-

૧ યુદ્ધમાં. પરાક્રમી સમતો 'યુદ્ધમાં' ગદા થઈ ગયા, ખપી ગયા.

૨ શે-શેહ-શત્રુનો તાપ. ૩ મોટું દુઃખ, સંકટ.

ટે મંડ્યા રહેલું, ને ન ખગાય એવું દુઃખ સહેવું મિથ્યા છે. પ્રતુ-  
 ને જેને મોટાપ આપતી હોય છે તેનેજ મળી રહે છે, ને જેની તે  
 સેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રૂખી રહેતી નથી, માટે મારે  
 કાંઈ મારવાં ફાગટ છે. રે, તેની ઇચ્છા વિના તરણું સરવું હાલતું  
 નથી; તે તરણાનો મેરુ ને મેરુનું તરણું કરે છે; રાખને રંક ને રંકને  
 રાખ કરે છે; તેને સૂર્યવંશનો-રે! હમિરકુળનો મહિમા હવે પૂરો  
 કરવો છે; ને જવનને જથ આપવો છે, માટે જ તે તેની તરફ વળો  
 છે! રે, તેથી જ તેના પાસા સવળા પડ્યા છે; ને આ પ્રતાપે પાંખો  
 વીંછવામાં ફક્ત રાખી નથી, તોપણ તેના દાવ અવળા પડ્યા છે;  
 માટે પ્રભુ જેના પક્ષમાં પેડો છે તેનાથી વિરુદ્ધ ચાલવે માફ શું ક  
 બશે? કાંઈ વળ્યું નથી, ને વળવાતું પણ નથી. (માયું ધુણાવી)  
 ખગડવા કાગ છે તે માફ રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે  
 હોડો વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી; કદી હું આ લંગડામાં પ-  
 રિવાર સાથે પાર પડી ગયો, તો તેમાં મારી શી મોટાપ વધશે તે  
 મને સૂઝતું નથી; ને એમાં માફ કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાતું  
 નથી; એક હાથે તાળી શી રીતે ધડે? રે, મેં આમે ખાધ લીધા જેવાં  
 સાહસ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ અજવાળું ન થતાં અંધારું દેશે દિવાલે  
 ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિઘ રાજપૂતો અણુજાતો ટેક  
 રાખી કશું મીઠું ફળ આપી શક્યાનો નથી, માટે હરિએ જેને આ  
 સમયે હાંચુ આસન આપ્યું છે તેને મળી આસવાથી દુઃખ દૂર કરો.  
 રે, એક તો ખરો, કે રાજમદથી હદ મૂકી આગળ વધતો પાદશાહ  
 બળાગાર છોડે છે?!

ઉંથી અત્યાર સુધીમાં જામેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળી લીટી કળિના અંતસુધી ભૂસાવાની નથી; માટે હિંમતનાં હથિયાર ને ધીરજની ઢાલ ધરી દુઃખના દળની પાર જવું એજ સિદ્ધિ<sup>૧</sup> ને એમાંજ સિદ્ધિ<sup>૨</sup> છે. હરિ સત્યને કાંટે આવી ખેસશે જ !

### પ્રવેશ ૪ થો.

રથજ-દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—( પ્રસન્ન મુખે ) મેરે તખ્ત કો તેજ દેને વાલે સરદાર ! આજકા રોજ બાદશાહી તવારીખ મેં મથહર હોગા. શાહબંદો સાલગીરહ કરતે હી વો મેં બડા માનતા હૂં; ઉસસે આપ સબકો બડી મોજ મિલેગી.

સરદારો.—જહાંપનાહ ! વો ક્યા હે ?

અકબર.—જે હે સો હે ! આપસે વો છૂપી નહીં રહેગી. જે બાત સબકે ખવાબ મેં હી આતી નહીં હોગી વો તજરસે દેખોગે !

ખાનખાનાન.—બંદેનવાળ ! એસી આરજુમંદ બાત ક્યા હે, વો ઇસ વક્ત કહનેકી મિહર કરોગે.

અકબર.—પેરે અકલમંદ ઉમરાવ ! મિહિર પરવર દિગારકી આહિયે; આંદમીસે ક્યા હો સકતા હે ? જે પ્રતાપને ઇસ તખ્તકો માન નહીં દેનેકી ખાતિર આપકો ખરાબી કરી, બિસકી તારીખ તુમ સબ એક હી અવાજસે આરમાન તક પહુંચે એસી કરતે થે, ઉસને આપકા આંદા નીચા કરકે ઇસ તખ્ત કો માન દેકે ઉસકી બડાઈ કબૂલ કરી હે એસા ઉસકે હાથકા લીખા હુવા કાગળ આયા હે; જે કાગળ મેં બડી ખુશી સે મેરે કબેજે ધરતાં હૂં ! ખુદને ઇસ તખ્ત કો હી હુમ ખુલરોગી સારે હિંદુસ્તાનને કબૂલ કરી હે, ઉસમેં મેરાડકે રાણાકી તર્ફકા કંચુરા ખાંડા યા, વો પરવરદિગારને પૂર દિયા; ઉસસે વો કાગળ મેં ખુદકી તર્ફકી નવાબેશ સમજકે સોનેકે તખ્ત મેં ફરીકે રૂમલમેં લપેટકે ધરતા હૂં, આર આપ સબકો મુઝે મિલીહુમ ઇનાયત<sup>૩</sup> બતાતા હૂં.

સુગલસરદારો.—આવમપનાદ ! વો ન્યામત? લમકો બતાવેડી મિહર કીજિએ.

અકબર.—(તે પત્ર તેમને આપતાં) દરેક દરવાજે બેઠેનેવાલે સરદાર, વો તાજુખીકી તસ્તીરખૂન નિગાહ કરકે દેખિયો !

[ સુગલ સરદારે તે પત્ર વારંવાર એક બીજના દાયમાંથી શેઈ મોઢી ખુશી સાથે મનમાં વાંચે છે. રત્નપત્ર સરદારોને આપતાં તેઓ આંનિ પામી પત્ર લેઈ પૃચ્છી જણે છે. ]

અકબર.—(સરદારે સાચું લેઈ) સરદારો ! અમ મેં પ્રતાપ કો મેરા જાનેમન<sup>૧</sup> માનકે ઉસને ખોઈ હુઈ સમ મોજ એકદમ દે હઉંગા ! ઉમને આપકી બેહસચે<sup>૨</sup> શુમાવા હુવા આપકી મુશ્ક મેં હિસ કો હઉંગા છતના હી નહોં, પર મેરી ખુશી એ હિસ કો બડા સરદાર બનાકે અચ્છે મુશ્કટી બડી જાગીર બખ્શુંગા, એસા વો નંગમદાન દુર વ રાજપૂતકી નામ દમામકી સાથ મેરે હીલમે રખૂને વાલે પર મેં ફિદા હુવા હું ! ઉસને આપકે ખાનદાન કા પાતી રખૂને કે ખાતિર જો ખરાબી અખ્તારકી ઉસમે મેં ઉસકી ગિફતે<sup>૩</sup> છતના દે. નત હુવા હું કિ, વેસા બદાદુર મેરે લખ્તુકો જોમ દેને કો બંગે લગ મેં ઉસકો જો નવાજેશ કંડે વો કમ દે.

સુગલસરદારો.—સચ કહી, જહાંપનાદ !

પૃથિરાજ.—(મનસાથે) રે, એ દામળ કેવો ભેદ કરેસો છે ! કરાગીમાં લખેસો દાસે છે; તેમાં ખાદશાહ એવડો ખુશી રાને યાવ છે, ને બીજાઓ પણ તેને વલોવી ચું માંમણ દાદતા હશે ? રે, ચતુને એકલું પણ અનિમાન થવાનું જોડું જરાએ રાને આપવું !

અકબર.—(પૃથિરાજ સાચું લેઈ) ક્યોં પૃથિરાજ ! દેસ્ત-કી દિલલગી દુર હુઈ દે ક્યા ? ! આપકે દિલમેં ઝનકા માન શુમાનકે સાથ ગાજતા હે ઉસપર આપને નિગાહ ક્યોં નહોં કી ? ! દેખો દેખો, દિલદારને ક્યા લિખા દે ? !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાદ ! એમાં ચું જોવું છે ? જોઈ મુશ્કું છે કે, એ રાણાનાં કામ નહોય !

અકબર.—અજ, દાયમેં લે કે નગર કરો ફિર ખોલો. એસા

૧ જાતમ વસ્તુ. ૨. છબિ. ૩ ખાલુ સમાન. ૪ દહથી. પત્રક કરશે તે, વાતચીત ઉપર.

અંદેશામંદ બોલતેકા સખળ કયા હૈ ?

પૃથિરાજ.—( ફરી તે પત્ર લઈ તે જોઈ ) બાદશાહ ! અંદેશ-  
મંદ ખરા ક્ષત્રી બોલે જ નહિ, તે ખરું જ કહી નાંખે.

અકબર.—તબ આપ કયા કહતે હો ?

પૃથિરાજ.—ખરું એ જ કે—આ પત્ર રાણાજીનો લખેલો નથી;  
તેના નામને નાનમ અપાવવા તેના કાઈ હરીફનું કાધેલું એ કાળું  
છાવતું છે ! પ્રતાપ અનમી ટેકનો તોરો છે ! ખરા ક્ષત્રી માની કૂખે એ  
જ જન્મ્યો છે ! તેને તેનું રાજ તો શું પણ આપનું તાજ આપો,  
તોપણ તે આપને નમે એવો નથી ! તેના સ્વભાવનો હું સારી  
રીતે માહિર છું. રે ! તે કેવો છે ??

( કુંઠલિયા છંદ. )

ભૂખે પ્રાણ તજ્ય પણ, કેશરિ ખડ નર ખાય,  
આતક વર્ષાજળ વિના, જે રીતે દુખિ થાય;  
જે રીતે દુખિ થાય, હંસ મોતી વિણ માનો,  
સતી પતિ વિણ જેમ, માર સ્મરનો સહે છનો;  
એ રીતે પરતાપ લાખ દુખ સહે કદિ કૂખે,  
પણ અરિને નવ નમે, છોરુ નિજ ભટકે ભૂખે ! ૧

દિનકર. જિગે પશ્ચિમે, ગ્રહગતિ પૂર્વે જણાય,  
નેવનીર મોભે ચડે, કેશરિ કદિ ખડ ખાય;  
કેશરિ કદિ ખડ ખાય, જાંઘ બાવળ નવ સૂંધે,<sup>૧</sup>  
નભમાં<sup>૨</sup> જિગે કમળ, શર રણમાં જઈ જિથે:  
ફળે કેળ ત્રણ વાર, એમ વિધિકૃત<sup>૩</sup> નરખે નર,  
પણ પરતાપ નવ નમે, પશ્ચિમે જિગે દિનકર. ૨

અકબર.—એણે પૃથિરાજજી ! તબ આપ મસ કાગજકો નહીં  
તે હો કયા ?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એ માન્યો બધે એવો નથી. રે-

૧. જાંઘને બાવળ બહુ પ્રિય હોય છે; તેને તે ઝોધી ચોધીને ખાય  
છે; તે કદી અશ્વાચ આણી તેને સૂંધે પણ નહિ; એવો કમ બદલાય.  
પણ પ્રતાપનો કમ બદલાવો નથી, એ ભાવાર્થ. ૨. આકાશમાં, ૩ દેવકૃતિ,  
હુદરતનો કમ.

તોનો રોટલો ક્યાંક ખાઈ ગયો જણ્યો છે ? આંખે કોણ કેમ લાગે ?  
આપ જ વિચારી જુઓને.

અકબર.—તમ આપણી ખાતરી કિસ તરફ હોવી ?

પ્રથિરાજ.—મારી ખાતરી તો ત્યારે જ થાય કે, હું રાણાજી-  
ને કામગી લખી જવામ મંગાવું, ને તેમાં તેમણે આંહિ ખત લખ્યો.  
તે તેમનો જ પોતાનો છે, કે શી રીતે ? તેનો ઉત્તર આવે ત્યારે એ  
વાત મારે મળે છતરે.

ખાનખાનાન તથા છીરખલ.—જહાંપનાહ ! તો ખાત ભી  
હીક હૈ; પ્રથિરાજજી જવામ મંગવાવે ફિર કોઇ તરફકા કિસીકો અંદેશ  
નહી રહેગા, એર આપણી ભી કુલ્લન<sup>૧</sup> ખાતિરનિશા હોગી.

અકબર.—હીક હૈ તમ; પ્રથિરાજજી, આપ કામગી સિખ  
બેળે, વ તિનકા જવામ મંગવાઓ, મેં વહાં તલક મેરી ઉલટપે  
અખતાર કરતા હૂં.

પ્રથિરાજ.—મહુ સાઈ શાહસલામત ! જેનો જવામ આવશે,  
કે તરત દરબાર દેખતાં આપને વાંચી સંભળાવીશ.

છઠ્ઠો અંક સમાપ્ત.



# પ્રતાપનાટક.

## અંક ૭ મો.

### પાત્ર.

- પ્રતાપસિંહ ... ...રાજ્ય હારેલો મેવાડનો રાજાધિરાજ-ને પંજી ઉડેપુરનો મહારાજો.
- વિદૂષક. ... ...તેનો સહાયક રંગલો.
- જેતસિંહ. ... ...સહુઅરાનો રાવત-કૃષ્ણસિંહ પંજીનો.
- સીસોદિયા. ... ...તેના ભાયાતો, પટાવતો ધત્યાદિ.
- ભામાશા. ... ...તેનો વજીર-મહેસુલ ખાતાનો વડો મંત્રી.
- અકબર. ... ...દિલ્હીનો મુગલ આદલાહ.
- ખાનખાનાન. ... ...તેનો એક મોટો સરદાર.
- ફરિદખાન. ... તેનો એક લશ્કરી-સરદાર-પ્રતાપનો હાથ દીડેલો તે.
- પૃથ્વીરાજ. ... ...આદલાહનો તહેનાતીરાજ-વિકાનેરવાળાને ભાઈ
- સરદારો. ... ...આદલાહના અમીર ઉમરાવો.
- ભાટ.... ...પ્રતાપના જશ ગાનાર એક કવિ.
- વસિષ્ઠનકુષિ... ...સૂર્યવંશીના સત્યયુગ વારાના ગોર-ગુરુ,
- ખીખ સાગંતો આહજો, ચારજો વગેરે.

સ્થળ-સમય સમયનાં લિન્ન લિન્ન સ્થાનકો.

# પ્રતાપનાટક.

અંક ૭ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-અરવલ્લી પર્વતની એકાંત જગો.

પ્રતાપ તથા પાછળથી વિદ્યુપક.

પ્રતાપ. ( પરિક્રમણ કરતાં )

( શાદલવિકીરિત. )

દેખું શું દુખ આંખ પાંખ વિણ હું, લાગ્યો દવામિ બધે,  
પેપું પારધિ ખાસ ત્રાસ ધરિને, આ મોહ-ભાળા મધે;  
મૂઝે ના શુધ પંથ પંથુ? બનિયો, હે ઇશ હું આ પગે,  
તું ધારે અવિનાશી સા'ચ કરવા, તો માર્ગ જાણ મને. ૧

વિદ્યુપક.—( ગાંધીમાંથી આવતાં રાત્રને રખડતો જોઈ ) અરે  
રે ! મારો રાણો-જાણે મોતીનો દાણો ચેરવડે પડ્યો હોય એ હા-  
લતમાં રખડે છે ! હાય હાય !! એને તે કેટલા વરસની પનોતી નક-  
તી હશે ? જોશીઓએ મોટામાં મોટી સાદા સાત વરસની પનોતી ક-  
હી જાણી છે; પણ એની પનોતી તો પચીસ વરસની ચંઈ તોપણ ઉ-  
તરી ના ગઈ ! ત્યારે એવા જૂઠા જોશી કરતાં બાપડી ડોસી સારી,  
કે જે હોય તે ચોખું ઠી નાંખે, કે પાશેર રૂની પુણીઓ એક રાત-  
માં કાંતી આપીય એમ કહે, તો સવારના પહોરમાં સૂતરિયાને ત્યાં  
કાગડું બગલમાં મારી જઈ ઊભી રહે ! ! (રાત્રની પાસે આવ્યો પણ  
રાણાનું ધ્યાન તે પર ન ગયું તેથી) અરે પ્રભુ ! તું શું કરવા બેઠો છે ?  
જૂઠા દુકાળમાં અધિક ખાસ કાં આવ્યો છે ? ! બાપડો રાણો પોતાના દુ-  
ખમાં દટાઈ ગયો છે, ને તેમાં બાપડી મળતી એવો પણ બરાઈ ગઈ  
છે, એવામાં વળી તેને ચિતબ્રમ કાં પેદા થયો ? ! ( પાસે જઈ પ્રકા-  
શપણે ) બાપજી ! આ એક કાગળ આવ્યો છે, તે લ્યો ઉકેલો.

પ્રતાપ૦—( તેના સામું જોઈ ) હું ! કાગળ કેવો !

વિદ્વ૦—કેવો તે આ હું બાપજીને આપું છું એવો; દિલ્લી બ-  
ણીયા કોઈ કાસદ આવ્યો છે, તેણે એ આપ્યો છે.

પ્રતાપ૦—એમાં શું જોવું છે ! એવા તો એકસો ને આઠ દિલ્લી-  
એથી આવી ગયા, તેમાં શું અજવાળું દેખ્યું, કે દેખવાના હતા !

વિદ્વ૦—મહારાજ ! એમ માં બોલો; ઘડપણમાં ધર માડતાં  
મહાદેવને રાખવું હોય, તો કુળ અજવાળે એવો કેટલોયો ? આપે છે !

પ્રતાપ૦—કુળ અજવાળામાં ! આકડો વારી ફેરીની આશા  
કોણ રાખે, તેમજ કાજળની દાખડીમાંથી લાલ આંગળાં થવાની આ-  
શા શી રાખવી !

વિદ્વ૦—બાપજી કઈ કહો છો; પણ પ્રભુને પાંચાઈ પાડવું હોય,  
તો સમજાતો માળામાંથી સાપને બદલે હીરાનો હાર નીકળે, ને વા-  
ળંદું વાંકું<sup>૨</sup> હોય તો દ્રાચળીમાંથી કાળો તામ નીકળે ! માટે એ  
વાતનો ધોખો<sup>૩</sup> ન ધરીએ.

પ્રતાપ૦—ત્યારે તારી શી મતલબ છે ?

વિદ્વ૦—મારી મતલબ તો હમણાં કશી નથી. પણ આ પ-  
ત્રની મતલબ શી છે તે આપ ઉકેલી જુઓ, તો આવેલા કાસદને  
ઉત્તર આપી ધાન પાણીવાળી ધરતીમાં સવેળા પહોંચતો કરાવ; નીકર  
તે આહિ ઝીઝીવાર રહેશે, તો આ નિર્જન વન છોડી તેને જવાનું મન  
નહિ થાય; એથી આપણા ઉત્તર અટકી રહેશે !

પ્રતાપ૦—એ પત્રમાં શું છે તે તું જ વાંચ, હું સાંભળું છું.

વિદ્વ૦—શું આમ બિભા બિભા ફરતા ફરતા જાયે જીવે સાંભ-  
ળશો ? જરા એસો ને મારા સામી મીટ માડો, હું પત્ર વાંચી સંભ-  
ળાવું, પછી ઘટે તેવો ઉત્તર લખી આપો.

પ્રતાપ૦—લે ભાઈ લે ! આ બેસું છું, વાંચ હવે.

વિદ્વ૦—આપને જોતો જોતો હું આહિ આવ્યો. તેમાં મારા  
જોવામાં આવ્યું કે, આજ આપનું ચિત્ત સ્થિર નથી, માટે જીવ કે-  
કાણે રાખી સાંભળજો. આ હું બીડો ફેંદું છું.

[ પત્ર ઉકેલી વિદ્વ૦ક વાંચે છે. ]

( કુંડલિયા છેલ્લું )

સ્વસ્તિથી તે સ્થાનને, જ્યાં વસે પરતાપ,  
પૂજ્યારાધે ક્ષત્રિનો, ઉદયસિંહસુત આપ;  
ઉદયસિંહસુત આપ, છાપ રાણાનો રાજે,  
ક્ષત્રી પરમ પવિત્ર, જેહ કળિયુગમાં આજે;  
કુળ વિશુદ્ધને કાજ, લાજ માટે તનિ વસ્તી,  
ખોંમાં ખાંતે વસ્યો, હજી તેતું સૌ સ્વસ્તિ.

૧

દિલીથી લખીતંગ હું, પૃથ્વીરાજ પ્રિય પ્રાણુ !  
પ્રીતે લખું છું પત્રને, તે તું ઉરમાં આણુ;  
તે તું ઉરમાં આણુ, વાણવંશી સીસોડા !  
રજપૂતોમાં જડે નહીં તારા દહિં જોડા ! !  
રહ્યો વાઘ વિણુ ડાઘ, ખન્યા ખીજ સૌ ગિફી,  
સલામ શાને? કરે, રજપૂતો આવી દિહી.

૨

રે ! આજ્યો અકબરકને, પ્રતાપ તારો પત્ર,  
તેં નમ્યું આપ્યું તેહને, રહિ જંગલમાં તત્ર,  
રહિ જંગલમાં તત્ર, પત્ર અત્રે પ્રેરવિયો,  
તે શહે સર્વમાં, કૃષ્ણ ધરિને ફેરવિયો;  
રે કરણી ફરતાર ! દિવસ આનો શું લાગ્યો ? !  
થવા જપનને ચરણ પત્ર રાણાનો આજ્યો !

૩

તુમથી રજપૂત નામને, છે શોભા શુભ નીર !  
તુમ પાણી વખણાય છે, ઉતર્ધા સોનાં નીર !  
ઉતર્ધા સોનાં નીર, ખીજ ક્ષત્રીનું ખગડે,  
રાખ્યું તે તે શુદ્ધ, વસ્તિ તનિ વંસિને વગડે;  
અનખી ટેકી રહ્યો, મ્હેજ સામે નિજ સુઝથી,  
ક્ષત્રિ-વંશ શુદ્ધની આજ છે સાંતે તુમથી.  
આશા એ થઈ દેહક શું ? ! હમીરવંશનું ? આજ,  
દિલીપતિને ચરણ ઘડ, ખોવા બેઠો લાજ !  
ખોવા બેઠો લાજ, કાજ કેવાજ ફેડ.

૪

હવે ક્ષત્રિયું થશે કેમ કરિ જીયું મૂઠું ?!  
 રે પરતાપ પવિત્ર, હંગ માંડ્યા તેં આ શા ?!  
 છેક ન હિમ્મત છોડ, ક્ષત્રિને છે તુજ આશા.

૫

અકબર-હુરમ-બબરમાં,<sup>૧</sup> બાકી હતું મેવડ,  
 તે લૂંટાવા આગર, શું પડ્યું જઈ એ ખાડ ?!  
 શું પડ્યું જઈ એ ખાડ, કીર્તિને કાળી કરવા!  
 જશ ઝળકાવી જગત, અંત ધૂળે તે ધરવા!!  
 વિચાર વાલા વીર! નાશ પામ્યા નર શકર,<sup>૨</sup>  
 એ નથિ અમર કદાપિ બાદશા' છે જે અકબર.

૬

તો શાને આકૃત થકી, ડરિને કરિ પરતાપ,  
 નાશવાનની આશ ધરિ, ટેક તજે પરતાપ!  
 ટેક તજે પરતાપ, બાપ! તું શાને બળિયા,  
 ટેક તજે તે પુરુષ, મણતરીમાંથી ગળિયા;  
 ટેક ધારિને અત્ર, દેવસમ દુનિયા માને,  
 ક્ષણિક જગતથી ડરી, ટેક તવ તજવો શાને?

૭

અરિ એ મરિ જગથી જશે સરી<sup>૩</sup> જશે એ રાજ,  
 ખરિ કીર્તિ ભરિ વિશ્વમાં, નરિ<sup>૪</sup> રહેશે તુજ કાજ;  
 નરિ રહેશે તુજ કાજ, નામના નિશ્ચય તારી,  
 માટે મારા વીર! ધીર ધરિ ન જતો હારી;  
 સરખા નથિ દિન સર્વ, કેમ શીકે મુખ ફરિયે ?!  
 કસિ જોવા તુજ ટેક, તાપ તપગ્યો છે અરિયે.

૮

તેં તારી મદાઈથી, લમ તરવારે એક,  
 શુદ્ધ ક્ષત્રીબી રાખવા, ધર્યોછ ધીંગો ટેક;  
 ધર્યોછ ધીંગો ટેક, સૂર્યવંશી સીસોડા,  
 ચયા અને વળિ થશે, તું સમા જગમાં થોડા;  
 હરિશ્ચંદ્ર એક થયો, સૂર્યવંશી સતધારી,  
 જે ટેકી સસનો, ટેકિ ત્યમ જત જ તારી.

૯

ફણગો તારો ફૂટશે, શુદ્ધ બીજનો શર!

૧ બેગમબબર. ૨ જેવા નામનો શક ચાલે એવા ૩ નાશ પામી જશે.  
 ૪ નરદમ—ચોખ્ખોચોખ્ખી.

એવેચ રાજ આ તુટશે સમજ ઉદાસુત બિર;  
સમજ ઉદાસુત બિર, કાનિ વાંછે છે એવું.  
મળી તને મેવાડ, માન મહિપતનું દેવું;  
કો દિ બચન-ગુનમાં હાડશે ચડાવો ચણુગો !  
પહિયા પરમપવિત્ર, ફૂટશે તારો ફણુગો !!

૧૦

માટે માત્ર પ્રાણુપ્રિય, પરમ પ્રવીણ પ્રતાપ !  
ઉત્તર આ મુજ પત્નો ઉદર વિચારી આપ.  
ઉદર વિચારી આપ, આશ રજપુતને તારો,  
તારા ટેકે શાદ મથો છે અહુ બલિહારી;  
પાંદવ પ્રીતે પત્ર, રહે કુત્રો ન કુચારે,  
દરેકે તુજ દર્શાવ, પ્રાણુપ્રિય મારા માટે.

૧૧

[ પત્ર મંચાતાં જોયે વારંવાર પોતાએ બુરસો દાખી સજ્જો હતો.  
તેવે પ્રતાપ એકમ પત્ર ઠોડી જણાવતાં હશે છે. ]

પ્રતાપ૦—ધિકાર છે સોનાને સ્થામતા આપનાર વાનરમુખ પ-  
ત્રના લખનારને!!! હઠી તેણે માંડે હિત ધારી એ કસમ દર્પોદશે,  
તોપણ તેણે શત્રુની ગરજ સારી છે. હન્યુ છે કે—

“ પંડિતોઽપિ વરં શત્રુર્ન મૂર્ખો હિતકારકઃ

વાનરેણ હતો રાજા વિપ્રાર્થીરેણ રક્ષિતાઃ ”

નર કે વાનરે મને તેણે કામગરથી અપમજાની છટાર પ્રતાપના  
ગુણમાં ખોસવાનું કર્યું, પણ ધન્ય છે પ્રિય પ્રચિરાજને કે જેણે મ-  
ને ચેતાવ્યો ! ( કોથ હરી ) જોયા શું કરે છે ! લખ, કે પ્રતાપના  
નામનો પત્ર લખનાર નર નહિ, પણ વાનર છે; ને તેવા દશે તેણે જ  
તે વાત સાચી માની છે. એમ સૂર્ય સામે ધૂળ નાંખે તે કાંખો ચ-  
વાનો નથી ? લખ એટલું, પંછી સદી હરી આપું છું.

[ વિદૂષક પત્ર લખવા ભય છે. ]

પ્રતાપ૦—(પરિક્ષણ કરતાં) ઓ કર્તાર ! સૂર્યવંશી સીસેદિવાની  
આ વેળા લાવવી તને ઘટતી નથી ! કે, સસપ્રાણે સિંહને, કામગર  
મરુકને માંખ્યો સાંભળ્યો નથી; તેમજ સીસેદિવાના પાટથીને તેના  
કોઈ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાંભળ્યો નથી; પણ તે કલેકની ધડી ..

હૈ હરિ, તેં આ ભાગ્યહીન પ્રતાપને માટે આણી તેના કુળનું પાણી  
 ઝોવાનો બનાવ બનાવ્યો ! હાય હાય !! મારે હવે આ જગતમાં શું  
 બંધું જોયતું નથી ! રે ! જીવવું તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ! નાક  
 કપાતાં પહેલાં ધડથી મારું જુદું થવા દેવું હજારગણું સાફ છે.  
 સાકાતજી મણીની કાયામાંથી ચણાપૂર નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ?  
 રે હાય ! તેમ થયું ! ! પરિચાતું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મારા  
 ખપતું નથી. જવનના સામો જઈ નીચો વળી સલામ કરવાને પ્રતાપ  
 કશુંલ થયો આ કલંક શું જે તે છે ? ! અરે પ્રભુ ! જે તારે આવો  
 દો લાવવો હતો, તો આ પેઠીનું પુણ્ય પરવારેલા રાજકુળને સ-  
 વૈળા સંકેલી લેવું જોયતું હતું. રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વેને એક  
 મિતામાં સુવાડવાનો જોગ એકી ધડીએ લાવ્યો હોત તો તે સંકટ હું  
 સહી શકત; આ કાયામાં કારમો રોગ મૂક્યો હોત તો તે પણ વેઠી  
 શકત; પણ આવાં કાળાં કલંકના કોવાલા હું સહી શકતો નથી ! હર !  
 હર ! હર ! ! ( ઉભો થઈ આકાશ સામું જોઈ ) ઓ જગતના સંહાર  
 કરતાર મહારુદ્ર ! આ વેળા તારો રૌદ્રરસ<sup>૧</sup> રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય  
 કર ! ને આ બગટેલી બાજનાં સોગંદાં ઉઠાવી લે ! ! ઓ મેઘરાજ !  
 તારો મહાપ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવની ઉપર જમશેલો  
 પાપનો કાંપ ધોઈ નાંખ ! ( સૂર્ય સામું જોઈ ) ઓ સૂર્યદેવ ! તું તારી  
 સોળે કળાથી તપી ત્રિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી  
 ભસ્મ કરી નાંખ ! ( માથું ધ્રુણાવી ) રે, સો ગંગાજળસ્નાન કરતે ન  
 ભૂસાય એવો કલંકનો કાળો ડાઘ ખેડો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયું  
 આવવાતું હતું ? રે, જે જગોમાં રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં  
 સંકટ સહન કરતે પણ આગરને આજ આવ્યું, તો એવી ભૂમિમાં  
 રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતું નથી. હજાર  
 ભય આવી ચૂક્યાં, પણ તેથી આ પ્રતાપ બીરુ બન્યો નથી, પણ  
 આ ભોએ તો કાળજી જોવું હબકાવ્યું છે કે, હવે આ દેશ છોડી પ-  
 રદેશ જવું એમાંજ શોભા છે. સગા અને સામંતોને ખબર કહાવવી કે,  
 પૂર્વજોની પૃથ્વીમાં પાપીઓના પગ શરવાથી તે દોષિત થઈ છે, માટે  
 એમાં નિર્દોષ રહી શકવાના નથી; કાંઈ પણ ચાંદુ આવ્યા વિના રહેવાતું  
 નથી, માટે જેને બિજળા રહેવું હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી હાલજો.

[ વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે. ]

વિદ્વૃ—( પ્રવેશ કરતાં ) મહારાજ પથાતાપ પહો કરાંતે, પથ  
આ પત્ર ઉપર સહી આપો,

પ્રતાપ—( પત્ર લેતાં ) કેા કહી પથ આ હંદયમાં નમજો પા  
મુંચાયલો, ને તેનો ચાસ આ મુખ વાટે જરા મહાર નીકળ્યો હશે;  
રે, કર્મરડે નહિ પથ મનરડે કાંઈ પાપ કરણું હશે, તો તેને લીધે  
રોપમનરુની ઘડી આતી, જોનો પ્રતીકાર<sup>૧</sup> આજ કરવો પડે છે !

[ સહી કરી આપી પત્ર વિદ્વપકને આપે છે. ]

વિદ્વૃ—ભાપણ ! સાચું હતું; મારા આત્માતી ગેરહાજરીમાં  
પરમામા ભણે કે, કેવો પવન માયામાં ને કાળજમાં પેથી ભય છે  
કે, તેથી નીપજતી વાત ના કહી ભલી છે !

[ બન્ને ભય છે ને ચોરો કાળ વહી ભય છે. ]

## પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—સિંધના રણની સરહદ ઉપરની એક જગો.

પ્રતાપસિંહ, તેનો પ્રધાન, વિદ્વપક, બીજા થોડા સીસોદિયા  
ને પાછળથી લામારા.

પ્રતાપ—કુળની આગરને માટે મેવાડને હેલા રામરામ કરી  
મારે પગસે પગલાં માડેલા સીસોદિયાઓ ! મને આશા નહોતી,  
કે જયનરૂપી રાહુએ ઘેરામલા પ્રતાપને પોતાનો દેશ તથા દૂર વસવા  
જતાં તમે તેના શ્રેણી થશો, પણ આ કુળની આગરના જતનને  
માટે વતન તજવા તૈયાર થયલા આપા રાવજના રેસાને ! બાપો  
અસલ ક્યાંના તે વિચારે ધરતી આણસને ઝોળાખાવતી નથી; પણ  
માણસ ધરતીને ઝોળાખાવે છે. પરાક્રમી પુરુષે જે પૃથ્વીમાં પગ ફે  
કો તે ધરતી ધીંગી ગણાય છે. રે ! ખરોડયાં ન ખસે એવાં દુઃખ અને  
ખયાનક સ્થાનમાં રહેવાથી પરાક્રમ ઉપર પહો ફરી વળે છે, ને પૂર્વનો  
જમાવેલો જશ ઝાંખો થઈ ભય છે, તથા પરાક્રમનો નવો પ્રકાશ  
પ્રકાશવાનો જોગ આવતો નથી; પણ એવા રાહુસ્થાનમાંથી નિર્ભય રક્ષ



જમ વસતાં પરાક્રમનું પાણી નિરુપદ્રવે એકદું કરી શકાય છે, ને તેથી નવી જ નામના મેળવી શકાય છે; જેમકે—

( ઉપજાતિ વૃત્ત. )

ઉપાધિવાળા સ્થળમાં વસ્યાથી,  
પ્રકાશ દાખી ન શકે કશાથી;  
રાહું ગ્રસે સૂર્ય ખસે પ્રકાશે,  
રહે સહાં રાહુ સમો જ ભાસે.

૧

સૂર્ય કે ચંદ્ર ગતિ કરી આગળ ગયા વિના લાગેલા અહલુથી મુક્ત થતા નથી; તેમજ માણસ પોતાના વતનમાં શત્રુના ઘેરામાં હુંચવાઈ રહી કશું તેજ ઝળકાવી શકતો નથી. આ મારી ધરતી એવું અભિમાન રાખવું એ ઠીક છે, પણ એ હમેશાં સુધીની આપણી નથી; માટે તેનો મિથ્યા મોહ રાખવો નહિ. તેની રીત સતીના જેવી નથી, પણ તે બળિયાતી બધરી થઈ જેસે એવી ઢંગવતી જખરાતી જોઈ છે! કહેવત છે કે—“ધીંગાની ધરતી;” માટે એને રાખ્ય જેવી જાણી તે ગયાનો—તેને તબખાનો હરખ શોક રાખવો નહિ. સતી પરકર ગયે પ્રાણુ ત્યાગે, પણ સાચાને કામ ન લાગે, પણ આ કંઈ એવી નથી; માટે આપણે જ્યાં આપણી આપદાદાની આપદ જાળવી શકીએ તે આપણું વતન, ને તે જ આપણો દેશ, ને તે જ આપણી પૃથ્વી. હરિ સાતુકૂળ હશે તો નિર્ભય જગોએ જઈ રહેતાં છાજ માંથી મોહું રાજ મેળવવાનો વખત આવશે. રે, ગયું રાજ, ગઈ પૃથ્વી, ગયો પૈસો એ સૌ પાછું આવશે, પણ કુળની ગઈ પવિત્રતા કા કાળે પાછી આવનાર નથી; માટે આ રણની પેલી કાર મીઠા\* મહેરામણના બેઠમાં આપણો ધીરમજી ઝુંડો રાખવાનો મૈં નિશ્ચય કર્યો છે, તે તમને પશંદ પડે છે કે નહિ તે બોલજો. તમો પોતીકા પરિયાના પવિત્ર પાણીમાં જવનના જળનો છાંટે ન પડે માટે પ્રતાપના તેડયા પોતાનાં ધરખાર, જમીન જમીર, પડ્યાં મૂઢી પોતાના પરિવારને લઈ પાંશરા ચાલ્યા આવ્યા હો, તો તેથી તમને હાલ તરત તો કશું સુખ નહિ મળે; પણ ચળે નહિ એવી તમારી જડ એ એકાંત સ્થળમાં આ-

\* સિંધુનદી. સિંધુનદી મોટી વિશાળ છે, માટે એને ઘણા લોકો મીઠો મહેરામણ એટલે મીઠા પાણીનો દરિયા કહે છે.

શ્રી, ને તમારી નામના પાછી આખા આર્યાવર્તમાં ગાજશે!

રે! ચતુથી પોતાના પરાક્રમનો પ્રકાશ ઘેરાતાં કોણે પોતાનું સંસ્થાન નથી તજ્યું? મોઝા જગતપ્રસિદ્ધ પ્રભુ જેવા મનાતા પુરુષોએ તજ્યું છે. રે જુઓ,—

( શાદૂલવિકીરિતવૃત્ત. )

પ્રેમ્યાતું નિજ પાટ<sup>૧</sup> કાગધવને ઘેરું ગણી શ્રીપતિ,  
પોતે કે પરિવાર આપ વસિયા ને બેટ દ્વારામતી;  
તો મેવાડ તથા<sup>૨</sup> અરિ અક્રમરે ઘેરો વડી હું તથા,  
સિંહને શુભ બેટ નાંધ વસવા ઇચ્છું એ ના વૃથા.

શ્રીકૃષ્ણ જેવા ઇશ્વરના અવતારરૂપે ઓગખાતા પુરુષે જે ર-  
સ્તો લીધો છે, તે શહે આલતાં આપણને શી ધરમ છે? રે, મેં જે ધા-  
રણા ધારી છે તેનો મંકેત સારો જ છે. મારે આપણે હવે મેવાડ સા-  
મી નગર માંડી નથી એમ ગણીને તે તરફનો કંકરો કાઢી નાખો.

સીઓદિયાઓ.—મદારાજે જે બાપણ બાપ્યું તે ખરૂં છે.  
મેવાડમાં જનનમાં ઘોડાના ખર ફરે ત્યાંમુઠી તે ધરતીનું ધાતપાણી અ-  
મારે અગ્રાજ<sup>૩</sup> છે, બાપારાવળના કુળનો રાજવી ત્યાં જ અમારૂં ધર-  
માર અમે ગણીએ છીએ. મદારાજની આગા પ્રમાણે અમે આજે  
લગી વર્ત્યા છીએ, ને વર્તીશું. અમને આજા હતી કે, પ્રભુ કંઈ પા-  
ચડે પાછો; પણ ધણીનું ધારેલું રહ્યું નહિ, તો તેની તેમ જ છલ્લા  
હશે. આપે જુકિત બતાવી તે અમારે આડે અંગે કશું છે. મદારાજ  
પકાડપર્વતમાં આ કોતરથી પેલે કોતર પરવારને લઈ રખડવા એ  
કામ અમારા અંતરમાં રાત દહાડો ધુધવાયા કરતું હતું, પણ તેનો  
કથો હિપાય કોઈના હાથમાં રહ્યો નહોતો. બળિયાઓ બાલુગજ દા-  
બવી વિષમ વેળા આખા પહેલાં સ્વર્ગે મંચપા, ને જે રહ્યા તે મ-  
હાસાગરના મોખમાં તલના ઘણા વેગના જેવા હતા, એકલે નગરે  
કામ જેવું પડ્યું!

પ્રતાપ—રે, એ તલના ઘણા ન સમજાશે! વડવાજનાર અં-  
ગારા છે એમ માનજો! તે એકત્ર થતાં કોઈ દહાડો એ બાળો દ-  
રિયો સુદામટ કરી દશે! પણ હવે થોડે જીવ નાંખો; તેના તંબ ક-

૧ મધુરા. ૨ તેવા. ૩ અમાલ-નહિ મદલ્લ કરવા ચોખ્ખ. ૪ મદા-  
સાગરમાં રહેતો અગ્નિ.

સી બાંધો, ગાંધ કાઢનો અહિં કરેલો મુકામ હવે ટાઢેપહોર ઉઠાવો; તાણેલા પાલની મેખો ઉખાડો; રણનો રસ્તો વિકટ છે, માટે જે જો-  
ઇએ તેની તજવીજ રાખો. આ રણમાં રૂપિઆનું રૂપિઆબાર પાણી  
મળવું મુશ્કેલ છે, માટે સાથી પહેલી તેની શિકર રાખજો, રખે તે  
જીવતા !

સીસાદિયા.—મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે તે જ કરીએ.

[ ઘોડાઓ ઉપર સાજ નાંખી તંબુઓ વગેરે ઉઠાવી તૈયારી કરે છે.  
પ્રતાપસિંહ પોતાને ઘોડે અશ્વાર થવા વેગડામાં પગ મુકે છે, એવામાં  
વેગળેથી પૂરવેગમાં ઘેડો ફેંકતો કોઈ અશ્વાર આવે છે. ]

પ્રતાપ૦—સહુમરાજી ! ઓ પેલો વેગળે કમાનમાંથી તીર છો-  
ડ્યો હોય એવા ઘોડા ઉપર આવતો કોણ જણાય છે ? !

જેતસિંહ.—મહારાજ, કોઈ આવે છે ખરો. રે ! તે હાથ ઉઠા  
કરી આપણને ચોમાવવાને ઇસારા કરતો હોય એમ જણાય છે !  
જરા થોભો.

વિદ્વૃ.—ઈસારા શું ? તેણે ચીસ પાડી તે તમે સાંભળી કે  
નહિ ? મેં તો સાંભળ્યું કે—“ખડે રહો, જાતે હો કહાં” ? ! શું દુઃખનાં  
દરિયામાંથી કિનારે આવેલું કોટિયું હાથું વાળવા કોઈ લાંબી દાઢીવાળો  
આવે છે કે શું ? ! હા, હા; તેમજ હશે; માટે આપણાથી જે દિશામાં  
જોમ નસાય તેમ નાસો, કે આવે છે તેને આવતાવારને કશી પૂ-  
છપાછ કરવા પહેલાં પરલોકમાં પહોંચાડી દો ! મારીને આંહિને આંહિ દાટી  
દો, કે સોળતીને આપણે કશી દિશામાં ગયા તેની ખબર કહેવા જવા  
ન પામે !!

પ્રતાપ૦—સહુમરાજી ! જુઓ, જુઓ ! તે તીર વેગે આવી  
પહોંચ્યો !

જેતસિંહ.—હા રે હા; તે કોઈ આપણો દેશી જણાય છે !

વિદ્વૃ૦—દેશી કે દેવી કેમ જાણીએ ?

અધ્ધાર૦—(ખૂમ મારી) ઓ મેવાકના મુગટ ! તારે આમ  
કરવું હતું નથી ! રે, તું તારાં ઘોડાંના તંગ બીજા કર ! ને આગળ  
પસ ન ધર !!

પ્રતાપ૦—(આશ્ચર્ય પામી) આ નવાઈ ઉપજાવે એવો નર ઘોંસ

ભર્યો કોણ આવે છે તે વર્તીતું નથી !

જેતસિંહ.—મહારાજ, મને પણ એ કોઈ—એ આપણો, પણ તર્યો ન જાય એવો જણાય છે.

[ જેઠલામાં તે અધાર ઘોડેથી છતરી દોડતો આવી પ્રતાપસિંહને ભેટી પોતાના આંસુથી તેને લાજવી નાંખે છે. તે જોઈ સીસોદિયાનું દાણ સામર્થ્ય સ્તબ્ધ થઈ તેને જુએ છે. ]

પ્રતાપ.—(તેને જાળખી) શું ભાભાશા ?!

ભાભાશા.—હા, મારા અનદાતા !!

[ પછી હુંદા થાય છે. ]

પ્રતાપ.—બેરોં છોકરાં મૂડી બહારવટે નીકળ્યા હો, એ વેચે ઘોંશ ભર્યા આ ઉબડ જગોએ ઠાં આવ્યા ?

ભાભાશા.—મારા માથાના મણિ ! આપ જેવા માથાના મણિ જતે મારે શું ઉગરું, કે માણસોમાં મોં દેખાડી ફરવું ! રે, આપ વનો આ ભામે નકામે જામે ખીલીએ ભેરવી મૂક્યો હોય એવો જણાતો ! રે, અમારી શોભા જગતમાં ઝગઝગવાનાર સીસોદિયા કુળના રાજા જ છે. આ દેહ તેમના કણુનો જ ખંધાયેલો છે; તે કુળના પાટવી મેવાડ છોડી જતે ભાભાશા તેમાં શી રીતે રહી શકે. એ આપ વિચારી જુઓ.

પ્રતાપ.—શા ! અકબરને એન પ્રતાપના કુળની લેવી છે, ત. મને કંઈ તેનું નડતર નથી; તો તમે તમારી મેજે ખાઓ પીઓ તે મોજ મારો. મેવાડમાં તમારૂં જામેલું ઘર શાને ધૂળધાણી કરે હો ?

ભાભાશા.—એ જમાવ બાપજીની બહેણા દિલની રેલાયલી રહેમિયતનો છે. ભામાની જડ સીસોદીયા રાણાના કારભારના કુંદર સરોવરના મીઠા પાણીથી જામેલી છે, તે આ વખતે એ મીઠો મહેરામણ સૂકાતે તેનાથી અળગો રહી અલખતનો લહાવ લેવાનો નથી, પણ જેનાથી તેની જડ જામેલી છે તેના ફરી જમાવને માટે તે પોતાનું સઘળું સત્ત બાપજીના આગળ ધરવાને આજ્યો છે; માટે ન્યાં સુધી બાપજીને બાપજીનું ભામા પાસ રહેલું બરકત આપે ત્યાંસુધી આપા રાવજીનું મેજાલું મેવાડ મૂકવું જોઈતું નથી.

પ્રતાપ.—રે, તમે શું જોલો છો ?! ફાટેલી ભીંત છંટ યુનાથી

સાંધી લેવાય, પણ ફાટયો આભ સાંધ્યો ગયો જાણ્યો છે શું ? રે, પડતો પહાડ વાંસતો ટેકો શી રીતે ઝીલી શકે ? જે હરકત ટાળવા અરે ! જવનને ખાળવા સીસોદિવાઓના સંચેલા ખખના ખાલી થઈ ગયા, ગાંઠનું ખાઈ ચાહીને ચોંટયા રહેનારા બહાદુરો ધરખાર તારાજ કરી દેતે પણ ટકી ન શક્યા. તો તમે હવે શા સાર આભે જવાળ અડેલા અગ્નિમાં ગાંઠની ગાગરનું પાટી મહેનતનું મેળવેલું પીવાનું પાણી રેડો કશો ફાયદો ન જેવા તરશે પગ તરફડવાનું સાહસ કરો છો ?

ભામાશા—આપણ ! સીસોદિવાના માનસરોવરનું સંપ્રરેલું પાણી જે સાચી દાનતનું છે, તો તે એક વખત આભે અડેલો ભડકો ઓલવી નાંખશે, ને જે જગ્યાએ મશાણુ જેવું મેદાન થયું છે, ત્યાં મનને મોહ ઉપજાવે એવી નવપદ્ધત વાડી કરી આપશે !

પ્રતાપ—અરે ભામાશા, શું બોલો છો ? !

ભામાશા—આપણ, હું ખરૂં કહું છું.

પ્રતાપ—તે શી રીતે ?

ભામાશા—આપણ, નજરે જોશો તે રીતે.

પ્રતાપ—તમે નજરે શું જતાવો છો ?

ભામાશા—ઓ મારા માયાના છત્ર ! મને વચન આપો; તો હું આપ આગળ માઈ પેટ બોલી વાત કરું.

પ્રતાપ—વચન શી વાતનું માગો છો ?

ભામાશા—આપણ, રાજપુત્રીથી હું જે કંઈ ગાંડુધેલું માગી લઉં તે વાતનું.

પ્રતાપ—જાઓ વચન છે, જે બોલો તે મોંમાં માથા એવું જાલજાલે.

ભામાશા—આપણ ! શું માગું ? આપના પ્રતાપથી—સીસોદિવા રાણાઓની શેઠે જરકતથી મારે લીલા લહેર છે; એ કુળમાં કેર થતે મારા સુખમાં ઝેર પડ્યું છે ! માટે જે હાથ જોડી માગી લઉં છું કે—સીસોદિવા રાણાઓની હાયામાંથી જે કંઈ ખેરેજારો ભામાના ધરમાં આવેલું છે, તે પોતે આ વખતે અંગીકાર કરી અંશી વખતે અર્થ સારશો. જે કે આ માયા મોટી નથી, તોપણ પચીસ હજાર જોદાઓ એમાંથી બાર વરસ સુધી પથવાશે એવો મેં હિસાબ ગણેલો.

હે!! ધડીપળતી ખખર નથી, તો આર વરસમુધીમાં શું નહું બૂનું  
નહિ થાય? દલું છે કે—

( વોહરા. )

“ ઉઠજડ ખેદાં હરિ વસે, નિર્ધનિયાં ધનિ હોય;  
ગયાં ન જોખન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય.  
સંપત મધ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વાંચુ;  
ગત અવસર આવે નહોં, ગયા ન આવે પ્રાણુ.”

મારે ઝો મારા અનદાતા! તારાં ઘોષાં મેવાડને મારેં પાછાં  
વાળ, ને એક સાફ સેન જલદી જમારી આવેહું ધર્મ સંકટ ટાળવાને  
આગળ થા !

મૂર્ધેજણા.—શામાશ બામાશા ! ધન્ય છે તમારાં આતપિતાને!!

[ સર્વે પાછા ફરે છે, ને કચ્છેક વખત વહી બધ છે. ]

### પ્રવેશ ૨ જો.

રથજી—દિલ્હીમાં અકબરબાદશાહના બાગનો ખંગલો.

અકબર, ખાનખાનાન, ફરીદખાન, પૃથિરાજ તથા થોડા  
બીજા ખાસ.

અકબર.—ખાનખાનાશ ! મેવાડમેં બૂડી દરદમખરદમ<sup>૧</sup> હો  
રહી હોવે કૈસા માલૂમ હોતા હૈ.

ખાન૦—હાં જહાંપનાહ, કૈસી મઝમઝ મુનનેમેં આતી હૈ સહી.

પૃથિરાજ૦—ઝેવી મઝમઝ શું? તે સો વસા સાચી છે; વા-  
ગતું વાગતું માંડવે આવશે ત્યારે ઝેની મેળે જણાસે!

ખાન૦—બરિનવાજ! માનો વ ન મનો મગર મેવાડકે રાજપૂત  
કોઈ અબંગ અદમ હૈં ઉસમેં શક નહોં!

અકબર.—આપ સચ દહતે હો.

ફરીદ૦—જહાંપનાહ! મેં તો વહાંકે રાનાપી ગાંધી જમી દેખતે  
હી પદાર દર ગયાયા કિ, વો કમી બેર હોનેવાલા નહોં હૈ! કમી  
પાયમાલ હો કે પાયતખત હોડકે પહાડોમેં પડા હૈ ઉસમેં ક્યા હુ-

वा ? भगर जहाँतक उसके हममें हम है वहाँतक कोछकी मिसल  
वे लगते नहीं होगा जैसा मैं मानता हूँ.

अकभर.—अच्छ, मिसलकी जात क्या पूछते हो ! मिसल  
तो सोलेआना लग गइथी, भगर पुछा मालूम क्या हुवा ? !

हुनूरी.—( प्रवेश करी अंक पत्र पादशाहने आपतां ) अंदेनि-  
वाज, यह कागज लीजिये, कासक लेके आया है.

अकभर.—( कागज लेध ) जे होवे उसको अंदर आने दो.

हुनूरी.—अहुत अच्छा, अंदेनिवाज !

[ कासक प्रवेश करी पादशाहने सुखाम करी बसो रहे छ. ]

अकभर.—( तेना साधुं जेध ) क्यों कहांसे आया ? यह का-  
गज कैसा है ?

कासक.—जहाँपनाह ! मैं अजमीरसे शाहजहाज सलीमशा-  
हका कागज लेके आया हूँ. महोअतभां और शाहजहाज दोनोने  
मिलके मुझे एकदम धर लेल है.

अकभर.—जहाँपनाह ! पुछाकी औरसे तजियत तो अच्छी है.

अकभर.—क्यों जैसा अदेशामंद जोलता है ? तने उन्हीओ  
दोषे होगे, और जातगीत कुछ होगी, इससे कुछ मालूम हुवा हो-  
गा कि नहीं ?

कासक.—अंदेनिवाज ! बिहरा देखते तो तनदुरस्त है भगर  
छभी तेज नहीं थी; पुछा मालूम अरुंके हिलकी जात कुछ भूझी  
जती है !

आन०—जहाँपनाह ! कागजमें क्या लिखाहुवा है वो देखो,  
इससे जे होगा सो रोजन होगा.

अकभर०—( पत्र वांछी मांछु धुलावी निखासो नांजतां )  
अज हो यूका !

आन०—अंदेनिवाज ! कागज पढ़तेहि गमज्दार होनेका स-  
अज क्या है ?

अकभर०—कहनेसे क्या दायदा है ? जे जात अजबल सुननेमें  
व पढ़ने में नहीं आइथी वोह नजर आगे देखनेका अर्थआ हुवा है !

ખાન૦—ઐસી અચંચા પૈદા કરનેવાલી બાત કયા હૈ ?

અકબર.—અચંચા પૈદા હોવે ઐસીહી બાત દુર્ઘ હૈ ! અપને સખ સરદાર, ગાફિલ રહે, વ કામ બી ગાફિલ હોવે ઐસાહી હુવા ! સખ કો યકીન ? આ કિ રાજા આપકા મુશ્કે છોકકે ચલા ગયા, વો ફિર કબી મેવાકમે પાંચ ઘરને નહીં પાવેગા.

ખાન૦—હાં, હાં; રાજા કબી પિછા નહીં ફિર ઐસી પામ-ભાલી મેં આ પડા યા.

ફરીદ૦—મેરા ચકતો હસકી એક હી મુલાકાતમેં દુર હુવા હૈ !

પ્રથિરાજ.—૧, ૭ આગે મોઢા દર બાલેલા લેમની એક પશુ દજાગતો અંગારો સાધન મજ્જે ચું ન દે ? !

ખાન૦—જહાંપનાહ ! જિર હુવા કયા ?

અકબર.—( તેને પત્ર આપી ) કયા હુવા સો યહ ખુત પહેકે ખંઝો.

ખાન૦—( મનમાં પત્ર વાંચી ટલ દાખી ) બંદેનવાન દેરત પૈદા હોવે ઐસાહી કામ હુવા હૈ !

પ્રથિ૦—તે અમે ચું જાણીએ, ને આ જીતું ખાસ મંદગ પશુ ચું જાણે કે હેરત કોતે રહે છે !

અકબર૦—કોં રાગજી ! ઐસા બોલતે હો ?

પ્રથિ૦—જહાંપનાહ ! ખરૂં રહું છું દરજારીઓ છે એ બાદશા-હનાં અંગ છે—તેઓ બાદશાહને મુખે મુખિયા, ને તેમને દુઝમે દુખિયા એવી રીત છે, તો આગની હેરતને હૈયામાં રાખી એકલા હેરાન ચું આપને ઘટતું નથી; અમને તેમાં ભાગીઆ કરવા જોઈએ !

બીજાઓ.—હાં જહાંપનાહ ! પ્રથિરાજજીને સચ દલી.

અકબર.—( જરા હસ્તે ઝુખે ) કોં પ્રથિરાજજી ! આપણી નિવેસે ઐસા હૈ ?

પ્રથિ૦—હાં, જહાંપનાહ ! પેટની વાત પેટમાં રાખી રાગક-રતાએ અકબરજીનું ન જોઈએ.

અકબર૦—હીક તમ; મુતો; યહ આપા હુવા કામઝૂકા મક-સદર મેં મરે આપસેહી કહવા હૂ, શાહનશા સધીમ વ મહોબતખાન આગબીરમેં ખુદાહી ખેરમેં જોગિયત હૈ, વે વહાંસે લિખતે હૈ કિ-



દેવરમે શાહબાઝખાનકી છાંવતી થી, વહાં પ્રતાપને એકાએક છાપા ચારકે બડી ખુવારી કી હૈ! શાહબાઝખાન પરવરદિગાકી પનાહ સે થોડેસે સવારોંકી ટૂંકડી લેકે ભાગે, તિનકી હુંબાલ રાણાને આમેત તક લેકે સખ મુઠક હાથ ક્રિયા હૈ!

ફેરીદ૦—( બચું ભેઘ ) અસ્તકદરવા? ! તૂ પલમેં વાહેસો કરે!

ખાન૦—ફિર આમેત કે કિલેદારોંકી બી કતલ કીહૈ, ઐસા હૈ.

પૃથિ૦—( મોં ઠાવડું રાખી ) ગળખ કરી નાંખ્યો જણાય છે!

અકબર.—ગળખકી બાત કયા કુછ કહને જૈસી હૈ? ! કોમુલ-તેર કબજ કરકે વહાંકા કિલેદાર અબદુલ્લાખાં કો બી ફતલ ક્રિયા! વહાંકા એકબી સિપાહી જીતા ના રહા!!

સરદારો—તોખા! તોખા!!

ખાન૦—પૃથિરાજજી! રાણાને ઉદેપુર બી લે લિયા, વ મે-વાડ કે સખ કિલ્લે કબજ કરકે માનસિંગજીકા માલપુરા બી લૂટા હૈ!

પૃથિ૦—( દાઢી મૂછ હાથ ફેરવતાં ) અરે! આ દેહતો શો ગા-રખો છે? “ ધરકા બાણીને જીવવું નથી, ને જીવનાં બાણીને મરવું નથી ” એમ કહેવું સૌ મિથ્યા છે. હું તો કહેતો હતો કે—

“ જલધિ તરિ જનાઈ જોખમાયે કિનારે! ”

હજી પણ હિત વિચારીને કહું છું કે, તે આપણને ઉપદ્રવ કરનાર નથી, તેને તેના રાજખાં મુખે સ્વતંત્રતાથી ઠરવા દો. એ મોહી જીવું છે!

અકબર૦—પૃથિરાજજી! આપ સચ કહતે હો. મૈને તો મેરે દિલમેં ખૂબ વિચાર ક્રિયા હૈ કિ, રાણા પ્રતાપ ખુદને એકલી બના-યા હૈ! પરવરદિગારને નેક વ ટેકકા ખરા નમૂતાં ચહી બનાયા હૈ, વોં મૈને અચ્છી તરહ ખૂઝ લિયા હૈ. મુઝે ઉસકા કસ દેખના થા વો અચ્છી તરહ દેખ લિયા હૈ. મુન્ને કો જ્યોં જ્યોં બટ્ટી મેં ધરો ત્યોં ત્યોં ઉસકા કસ બઢતા હૈ હસમેં કુછ શક નહીં! આદમમેં પ્રતાપ મૈને ખરા કુન્દન પરખ લિયા હૈ! અખ ઉસકો ઉસકે મુઠકમેં આપ ખૂદ મેં રહને દઈગા; તિસકી પીઠ લેનેસે પરહેજ રહુંગા.

ખાન૦—ખૂબ કહી આલમપનાહ! આપકા ધરાદા મુઝે બહુત પસંદ હૈ, જો જો આદમી આપકી ઇબજત જિસ બાતમેં માનતા હૈ

ઉસમે પાઈ ધરનેકી ખાત પરવરદિયારકો બી પમંદ નહીં હૈ, એસા મેરે માનનેમે હૈ.

અકબર૦—સચ કહી મેરે અકલમંદ વિમરાવ! અઝમીર મેં જો કુંઝ જવાબ લિખના હો, સો ગિયાર કરકે લિખના ચાહિયે.

ખાન૦—હાં બદનવાજ! મિજલસ બંધ કરકે જો નિથેમેં આરૈ સો કિજિયે.

[ મિજલસ બંધ થાય છે. ]

### પ્રવેશ ૪ થો.

પ્રતાપસિંહ, સામાશા, તેજસિંહ બીજા સામેતો  
ભાટ, બ્રાહ્મણો, તથા છેલ્લે પસિંહ મુષિ.

ભાટ.—

( કુંડલિયા હંદ. )

ધન ધન દહાડો આજતો, મિત સૈને મળકાટ,

મોજ થઈ મેવાડને, પ્રતાપ બેઠો પાટ;

પ્રતાપ બેઠો પાટ, ભાટના ઉચાટ હરવા,

ક્ષત્રીવટ પર પડ્યું, ધોર અંધાઈ હરવા;

જવનરૂપિ વાઙ્માં વિખેરી વિલસ્યો<sup>૧</sup> તનમન—

સિસોદિયાતો મુરજ, આજનો દહાડો ધન ધન!! ૧

શાખાશી ખાસી રહ્યો, નિર્મળ રાખી નીર,

કુઃખ બહુ સહુ રીતે સહ્યું, પણ નવ વચ્ચર્યો વીર!

પણ નવ વચ્ચર્યો વીર; ખીરમાં નાંખી મીઠું,

કાંપણ બો દહ ધીર, દેવ જેવે તુજ દીકું!

મગ્ગવો<sup>૨</sup> આપે માન, ગુણ ગણે સહસ્ર અઠવાસી<sup>૩</sup>,

ભાટ બ્રાહ્મણો બણે, રહ્યો શાખાશી ખાસી! ૨

ક્ષત્રી જોખારી કહે, ધરી મૂઝપર હાથ,

૧. શોર્યો. ૨ મધવા-દીદ ( ભાટની દુન પ્રમાણે જોવાતાં મધવો ).

૩ મુષિયો ( મુષિઓની સંખ્યા અઠવાસી હજાર કહેવાય છે ).

છે હજિ અગ જાતિ વિષે, મેવાડો મહિનાય;  
મેવાડો મહિનાય, મણિમાં પારસ જેવો,  
પર્વતમાં પ્રખ્યાત, હોય હીમાચલ એવો;  
એનું કુળ અવનિતે<sup>૧</sup> આપ કરશે એક છત્રી<sup>૨</sup>,  
એમ માન ધરિ મદે, કહે ખોખારી ક્ષત્રી.

૩

અકબર દરિયો રૈલિયો રજપૂતોને રાજ,  
ખોળી નાખ્યાં બળ કરી, રૈલાબ્યા મહારાજ;  
રૈલાબ્યા મહારાજ, લાજ રાખી કો ન શક્યા!  
દેખી છોળો છળી, તેહ આગે કો ન ટક્યા!

પણ પરતાપ પવિત્ર રહ્યો તે જળ જ્યમ પુષ્કર<sup>૩</sup> !  
એને જળ નવ અડચું, રૈલિયો દરિયો અકબર !! ૪

[ આ પ્રમાણે લાટ ચારણો લલક લરેલી ભાષામાં રાણાની પ્રશંસાનાં અનેક કવિત બોલે છે; બ્રાહ્મણો આશીર્વાચનના અનેક સંસ્કૃત શ્લોક સંભળાવી પ્રાકૃતમાં તેના અર્થ “જે કંઈ છે તે-છે” કહી કહી બોલ્યા જાય છે. ]

પ્રતાપ૦—મહુમરાજ ! બંદીજનોને અને બ્રાહ્મણોને મનગમતી મોજ કરાવો.

જેતસિંહ—હા મહારાજ; હવે તે જ કરાવીએ; આપની આજ્ઞાની માત્ર રાહ જોતો હતો. ( ભામાશા લણી જોઈ ) શા ! શેક્ષા, પાંધડીઓ, ને સોના મહોરો તથા બીજું રૂપાનાણું મગાવવાનો વેત કરો.

ભામાશા.—હા મહારાજ, જે જોઈએ તે મગાવું છું; જેને જે ઘટે તે આપી આજનો દહાડો સોને સાંભરે એવો દીપાવજો.

[ પછી મહેતાને કહી નાના પ્રકરના વસ્ત્રાલંકાર તથા સોના રૂપાના શિક્ષા મગાવી રાણાજી આગળ મૂકે છે. રાણાજી સૌસૌની થોથતા પ્રમાણે શિરપાવ કરે છે. ]

પ્રતાપ૦—( એક કમદા પાથ લઇ જ્યો ચઈ ભામાશા લણી જોઈ ) ભામાશા ! આજના ઉજળા દીનું બધું માન આપને છે !

૧ પૃથ્વીને. ૨ એક છત્રવાણું, ચક્રવર્તી. ૩ કમળ જળમાં કમળ રહે છે પણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થઇ શકતો નથી, એ રીતે પ્રતાપ બાળાયા વિના પવિત્ર રહ્યો, એ ભાવાર્થ.

ને શોભા આપે રાણાને આપી છે તેની તે આપને આપી શકે એમ નથી, તોપણ કૂચ નહિ પણ કૂલની પાંખડીની પેઠે તે આપને શોભા આપવા આ ભરી સમામાં પોતાના હાથ ઊંચા કરે છે, માટે આ પાંખ બાંધી તેને શોભા આપશે; તે સાથે આપને બાર માન બક્ષીસ કરવામાં આવે છે તે પણ કબૂલ રાખશે.

ભાભાશા.—( મોટા આદરથી હસ્તે થઈ પાંખ લઈ ) બાપજી! સીસોદિયા રાણાની સામેથી ભાભાનું કુચ સદા શોભતું આવેલું છે, ને શોભશે જ. આપના હાથની ઉમંગલની પાંખ મને યુગ્મભદ્ર કરતાં પણ વધુ શોભા આપનારી છે! અને આપ જે માન આપે છે તે આપના કુળની ઠીતિનું અજવાળું છે! આજનો દહાડો એથી જ ઊજળો દેખાય છે! ભાભો કંઈ એ બાર ઉપાડી શકે એવો નથી!

જેતસિંહ.—એ ખરૂં, પણ મહારાજે ને અમે આપનો ચુલ્લ પીસરાય એમ નથી. શરી ગયલું ચક્ર આપ મળો નહીં, ને પાંચડું ચાલુ પણ નહિ.

ભાભાશા.—ધણીનું ધાર્યું થાય છે; એ પુણ્ય પ્રતાપ સૌ બાપાની પેઢીના, એ પેઢીનું લક્ષ્મણી જ એવું છે!

જેતસિંહ.—રે, લૂણ લેએ લગાડી તમે કાઢી કરમાવ નહિ એવા બોખા!

પ્રતાપ.—સહુજરાજી! હરિની દયાથી હાથથી ગયલી બાજી કામ આવી ખરી, પાટનગર ઉદેપુર કપું એ પણ ખરૂં, દુશ્મન મેવા-કના મેદાન બધી ફરજી ન બાળે એટલું કરી ચક્રના એમાં સંદેહ નથી પણ રે, જ્યાંસુધી બાપાનું મૂળ તખત પ્રતાપે ના છોડાવ્યું ત્યાં સુધી તેને મોહોલમાં વસવું નથી! પલંગમાં પોઢવું નથી! ને વધેલા વાળ ઉતરાવવા નથી!! પ્રતાપની તસ્વારે માનનું માયું ધડથી જુદું ન થયું, ને બાલાએ તેનું મસ્તક પોતાના કળમાં ન પસોવ્યું ત્યાંસુધી એ હથિયારની તે પુખ્ત કરનાર નથી.

પ્રતાપ૦—ને, મોંમાંથી મૂકાવ્યાનું માન શરતે ન છાજે ! પણ  
પેટમાં ગયલું પેટ ચીરી, કે કાં તો આંતરકાં ગળે અણાવી પાછું  
કઢાવીને પચવા ન દે તેને રંગ દેવાય ! રે, તેમ થાય તો જ  
પ્રતાપના સંતાપ શમે ! !

[ નેચથમાં ]

( રુચિરા છંદ. )

નૃપતે હે પરતાપ પરાક્રમ નમથી સુર તારૂં નરખી,  
વાસવ<sup>૧</sup> સુદાં વિસ્મય થઇને ગુણ તારા ગાયે હરખી;  
કાળા કળિમાં કુળ ક્ષત્રીને વ્યાપ્યું તમ<sup>૨</sup> પણ રવિકુળમાં—  
પેખી અજવાળું ટુજથી પડતું, હું આવ્યો જોવા બળમાં. — ૧

પ્રતાપ૦—(સ્થિર થઈ આશ્ચર્ય પામી) એ કોના શબ્દ સંભળાયા?  
( દ્વારપાળ સાસું જોઇ ) વખતસંગ ! જુઓ એ કોણ આવ્યું છે ?  
વખતસંગ.—( જોઇ આવીને, ) પૃથ્વીનાથ ! કોઇ જોગેસર જેવા  
માન આપવા જેવી મૂરત આવી ભિમા છે ! ધોળાં વસ્તર ધર્યાં છે;  
માથે રૂપેરી રંગતું શુભંગુ<sup>૩</sup> વાળેલી જટા—ધરડો મણિધર શુભંગુ<sup>૪</sup> વળી  
પડયો હોય એવી જણાય છે ! દાઢી ને મૂછો પણ ધોળા અળકતા  
રેશમના તાર જેવી જોતાં હૈયામાં અજવાળું કરે એવા કોઇ મોટા  
રૂપિરાજ આવેલા જણાય છે !

પ્રતાપ૦—રે, લાંબું લાંબું પિંગળ કરવું પડ્યું મૂકી તેમને  
મોટા આદરથી દરબારમાં દાખલ કર.

છડીદાર.—(ઋષિ પ્રવેશ કરે છે એટલે) વણી ખમા ! નિધા  
હીજે મહારાજ ! ! !

ઋષિ.—( હાથ જોત્યા કરી ) રાજા ! તારો જય હે !

પ્રતાપ૦—( જલો થઇ વંદન કરી ) ઋષિરાજ પાથે લાણું.

[ ખીબ દરબારીઓ પણ પૂજે લાગે છે. ]

ઋષિ.—રાજતેજ વૃદ્ધિરસ્તુ !

( ઉપજાતિ વૃત્ત. )

પામો સદા વૃદ્ધિ સુવંશ તારો,

અખંડ ઈર્ષિ લઇ લાગી સારો;  
પવિત્રતા વંચ વિરેલી તારી-  
રહો સુખે સુખ સદૈવ સારી.

૨

હે રાજા ! તારી મનઃકમના પરિપૂર્ણ હો !!

પ્રતાપ૦—(બે હાથ માથે અડાઈ) અસહ્યનાં વેણ મસ્તકે  
અદારીએ છોએ. હે ઋષિદેવ ! આપ દોષ અલોકિત મદાપુરુષ જાણીએ  
છો. સ્વપ્ને પણ જેનાં દર્શન દુર્લભ એવા અપૂર્વ જોગીરાજ આજ  
મને પાવન કરવા પધાર્યા હોય એમ મને લાગે છે.

ઋષિ૦—(હસતે ક્રમે) રાજા, તને દર્શન દેવા મારા જેવા  
આને એમાં તો કંઈ નવાઈ નથી, પણ સાક્ષાત્ નારાયણે પણ તારા  
સરખા નરને દર્શન આપવા હજાર દામ પડ્યાં મૂકી આવતું જોઈએ !

પ્રતાપ૦—મહારાજ ! હું અસ્પૃશ્ય ! મારું તે શું મહત્ત્વ ?

ઋષિ૦—રે ! તું અસ્પૃશ્ય નથી. તારાં કૃત્ય દેશને ન જૂસાય  
એવાં છે ! રે, પણ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; સૂર્યવંશમાં એવા જ  
વીરપુરુષો દ્વિપદ થયા છે, ચાલ છે ને ચર્ચે !

પ્રતાપ૦—અસહ્યનાં વચન અમને સદા ફળિભૂત હો !

જેતસિંહ૦—(જોએ થઈ હાથ લેલી) આપજી ! અમારા સુખ-  
માં કંઈક ન્યૂનતા રહી દશે, તે પૂરું કરવા પોતે ક્યાંથી પધાર્યા ?  
રાણાજીએ ગયેલું રાજ્ય અનેક દુઃખના દવ ઓસરી મેળવીને આજ  
રહી રાજ્યાભિષેક દરબીને પાટે પગ ધર્યો છે, ને આનંદનો ઝોગજવ  
થઈ રહ્યો છે, એ અવસરે માંગલ્યમૂર્તિએ ક્યાંથી પગલાં કર્યા ?

ઋષિ૦—(હર્ષના આવેશથી) રે જાણ ! આ સમયે મારે આ-  
વતું જોઈએ જ ! સૂર્યવંશના પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યાભિષેક આ-  
હાથે જ થયેલા છે ! સત્યયુગના સમયની શુભ દિવાળી આ દરે જ  
કરાવી હતી ! રે સર્વ સંરક્ષર આ દેહે જ કરાવ્યા હતા ! !

પ્રતાપ૦—જો કૃપાનિધાન ! આપ શું જોશો છો ? ! ક્યાં સ-  
તયુગ ને ક્યાં દેવિયુગ ! જે સમામાં અધર્મેનું ઝાંઘાડું આખી અ-  
વનીમાં અવસાઈ ગયું છે, દુનિયામાં આવના દેવતા અશોષ થઈ ગયા  
છે, એ સમામાં સતયુગના માનવ કયા ? !

જેતસિંહ૦—જોકું આશ્ચર્ય !

ઋષિ.—રે કામ આશ્ચર્ય ન પામશો. સર્વનો સંદેહ હું દૂર કરું છું. મૃત્યુલોકના માનવને જન્મમરણ જગદીશ્વરે જડેલાં છે, પણ એ વિનાની અવનીઓ અવિનાશીએ ઉપજાવી છે; જેમાં સ્વર્ગલોક, જનલોક, મહર્લોક ઇત્યાદિ છે. હું જનલોકનો જોગી છું ! માફ નામ વસિષ્ઠ છે !! ને હું સૂર્યવંશના રાજાઓનો સદાકાળનો ગુરુ છું !!! અમારી ગતિ સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ સર્વ સ્થળે છે, કળિ આવતે મૃત્યુલોકમાં અમારું આવવું થતું નથી, માટે તમારા જીવામાં આ દેહ નહિ આવ્યો હોય.

પ્રતાપ—( જડીને લાખી થઈ પગે લાગતાં ) ઓ પતિતપાવન ! આપે મને આજ પાવન કર્યો ! આ હરહતા કળિમાં આપ મારે દારે ક્યાંથી ? !

ઋષિ.—(તેને હાથ સાહી ભ્રમરડાં) હે રાજા ! કળિયે તને કાળો કર્યો નથી માટે જ હું તારે ત્યાં આવી શક્યો છું, તે માત્ર મારા યજ્ઞમાનનો ઉજ્જવળ વશ જીવાને !

રાજા ! તારી કીર્તિનાં વખાણ ઈંદ્રની સભામાં સાંભળી તને ભેટવા મારી આતુરતા ઉલટી ! આશ્ચર્યતાથી ત્યાં એમ કહેવાતું હતું કે—મૃત્યુલોકમાં તેજરહિત ધર્મભ્રષ્ટ અનાચારી રાજાઓ થયા, પાપે કરીને પૃથ્વી ખીડિત થઈ ગઈ, ને તેથી આપણો પગ ત્યાંથી નીકળી ગયો; પણ હમણાં સૂર્યવંશમાં સીસોદ્ધિયો રાજો પ્રતાપ કરીને છે, તે જ માત્ર કૃતયુગના રાજાઓ જેવું તેજ ઝળકાવી રહ્યો છે ! જેવું હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે, તેવું જ તેણે ક્ષત્રિયધર્મને માટે ધારણ કરેલું તેજ ઝળકાવ્યું છે, ઇત્યાદિ તારાં વખાણ કાને સાંભળવાથી મારા મનની વૃત્તિ પૂરી ના થઈ, માટે આ આંખે તારા જેવા યજ્ઞમાનને નિહાળી અંતઃકરણને આનંદ આપવાના હેતુથી હું લાખો વર્ષે આ અવનીમાં આવ્યો છું ! રે, કીર્તિવંત યજ્ઞમાનને જીવા મૃત્યુભ્રમર શુરુ કાં ન આવે ?

[ પ્રતાપસિંહ ઋષિને લેઈ પડે છે—ઐહલે આખું રાવળું ઋષિને પગે પડે છે, ને આનંદના શોરથી રાજમહાલય ગાછ રહે છે. ]

જેતસિંહ.—મહારાજ ! આપના મહિમાનાં વખાણ કરવાને અમને એક પણ ખોલ આવડતો નથી !

પ્રતાપ૦—ઓ ગુરુજી ! આપે આજ મારી એકસોઆઠ પેદી તારી ! હું ક્યો રીતે એસિકળ ચાલું ? રે, આપના ગુણ કેવી રીતે મારું ?

મુપિ૦—હે રાજા ! મને આજ નહેતી, કે અધર્મના અ-  
ખારથી છરામણી અવનીમાં મારા યજ્ઞમાનમાંથી તારા જેવો સસમુગનો  
સમય સ્મરણ કરાવે એવો અવનીશ થશે !

પ્રતાપ૦—મહારાજ ! મારું શું એવું પરાક્રમ છે, કે આપ મને  
સતજીવના રાજાઓની ઓળમાં મૂકે છો ?

મુપિ૦—તારાં વખાણ તારે મુખે કહેવાની શી અગત્ય છે ? જે  
છે તે અજવાળામાં આવ્યાં છે; રે, તેથી ક્ષત્રિપકુળમાં પડેલા અધારામાં  
અજવાળું થયું છે; ને હું પણ તારા પરાક્રમની અપૂર્ણતાને સમયે તને  
આશીર્વચનથી વધાવવા આવ્યો છું ! હવે તારે અસંતોષ ન રાખવો;  
તારાથી જે થયું છે તેવું ચરાને ઈન્દ્રને પણ અસંતોષ છે !

જેતસિંહ.—આપનાં અવિચળ વેણનો આશીર્વાદ આપના  
યજ્ઞમાનને આપી તેવું કલ્યાણ કરો, કે જેથી જનમ સર્ણ થાય !

મુપિ૦—( હાથ જથા કરી )

( માર્લિનોવૃત્ત. )

નરપતિ યદ તારે વિશ્વમાં વૃદ્ધિ પામે,  
નૃપ તુજ કુળકીર્તિ સદિમાં શુભ જામે;  
જનમન ધન જેવાં સાહસે પેષિ તારાં,  
મયુરની ગૌત ગોદે, હો સદા શોભનાતં !

## સાતમો અંક સમાપ્ત.

( દોહરા. )

આ પ્રતાપનાટક નવોન પામી પ્રભુ પ્રસાદ,  
કરમસદે આરંભીને, પૂર્ણ કર્યું નહિપાદ.

રાંવત મુનિ ગુણ પેડે સદિ, કાર્તિક સુદતિથિ સુઃ  
નાટક પૂર્ણ ગુણ રજા મણુપત શર્વરી શુકે.

૧

૨



# ટિપ્પણી.

અથમાંના શબ્દો તથા ગદ્યપદોનાં વાક્યોનું

વિવરણ-ખુલાસો.

૫૪. પંક્તિ.

૩ ૧ ગિરિસમ ગરવા—પર્વત સરખા મોટા. અત્ર વીર-  
રસાભાસ જણાવવા આ કવિતામાં વર્ષાઋતુનું રૂ-  
પક કલ્પ્યું છે. યુદ્ધમાં હાથીઓ, અગ્નિમાં બાણ  
( બેદરેકો તોપો ) હોય છે. અહિં હાથીની જગોએ  
વર્ષાદત્તાં મોટાં વાદળ, અગ્નિનાં બાણને ઠેકાણે વીજ-  
ળીના ચમકારા કલ્પ્યાં છે, કે જે વીરરસનાં સહા-  
યક છે. મુખ્ય જે રસનું નાટક હોય તેનો રસાભાસ  
નાન્દીમાં આવવો જોઈએ. તેના મંગળાચરણમાં ના-  
કનો રસાભાસ, ધૈર્ય પ્રાર્થના અને આશીર્વાદ હોવા  
જોઈએ. અત્ર કવિતામાં એ ત્રણે વાનાં છે.

૪ ૯-૧૦ બ્યોમે સૂર્યશશી ઇ૦—આ કવિતામાં જણાવ્યું છે  
કે, હે ત્રણ લોક ( સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ )ના તારનાર  
ધૈર્ય! આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર રૂપી મશાલ અને તા-  
રાઓ રૂપી દીવાઓવડે તું ભવ ( દુનિયા સંસાર )  
નાટકના ખેલો ખતાવે છે,

” ૧૮ આ ખલ્લના રાહને—આ જગતમાં સર્વે વસ્તુ-  
ઓનો નાશ છે, પણ માણસની કીર્તિનો નાશ થતો  
નથી, એવો રાહઘાટ ( રસ્તો, નિયમ ) જોઈ પ્રતાપે  
મોટાં સાહસ કરી બાદશાહને નમ્યું ન આપી પો-  
તાનું કુળ પવિત્ર રાખ્યું; આથી તેની કીર્તિ અ-  
મર રહી છે.

૫ ૧૧ રાવણની સભામાં શી વિષ્ટિ લાગ્યો છે—આ  
કહેવું મશ્કરીનું છે. નાટકમાં પ્રેક્ષક મંડળને રાવણની  
સભા કહી સૂત્રધારને વાંદરો કહેવાનો આ માર્મિક

૫૫. પંક્તિ.

કટાક્ષ (વક્રોક્ષિત) છે; ક્રમકે શવણની સમાપ્તિ અંગદ વાનર નામ તરફથી વિદિ કરવા ગયો હતો.

૧૦ ૧૪ કક્ષરો—કાકર અથવા કાકોરો—ગામ મરાણ ધન-  
વનાના મંડલિકો, સામેનો, અત્ર તેમને હૃદયીને કહેવું  
છે, કે જેથી પ્રતાપને મદદ આપવા તેઓ કુસાહી  
શાય. દ્વિ ગામને અંગદ વિદિમાં શવણ અંગદને  
કહે છે ત્યાં ક્યું છે કે—“મરીમતલે ધેર પેટ બરે  
તે કાં શું બલે કાકરનો.”

૧૪ ૬ બાબુલિસ્તાન—બાબિલિસ્તાન—સિંધની કેવરનો સુ-  
લક, જેમાં મઝની કંદકાર વગેરે છે તે.

૨૦ ૧૬ ઘટમાળ—કુવામાંથી પાણી કાઢવા કોચને કામે દેહ-  
લીક જગોએ ધડા બાંધેલો રેંડ હોય છે; તે દરવાથી  
ધડા ( હોંચક ) પાણીમાં જઈ બરાય છે અને  
ઉપર ઘાગામાં આવી દસવાઈ જઈ ખાલી થાય છે,  
તેમ ઈશ્વરે બાંધેલી બાગ્યની ઘટમાળથી માયુમની  
ચલતા પડતી થાય છે.

૧૨ ૨૩ “ સપે સરિયાલુ ફરે ”—સરિયાલુના અર્થ ધણું  
કરી સરાલુ (?) થાય છે. જો ત્રંપ હોય તો સરાલુ  
ફરે અને ઘાઝને ધાર ચડ વાય, એથી સરાલુનારું  
કામ થાય. બીજા દરવાનાં કામને પણ આ કહેવત  
લાગુ પડે છે; એકજે ત્રંપ હોય તો કામનું ચક્ર ચાલે  
કામનું ગાઈ જાય,

૨૬ ૫-૬ જગા દુધના જેવી પ્રીતિ—સાચી પ્રીતિને માટે  
કિદાદસ્ત અપાય છે, તે આમ છે:—તાવરામાં દેહ-  
ગવા મૂકેલું દુધ ન જલે માટે તેમાંનું પાણી તલે જઈ  
જલે છે, તેમ તે ન જલે માટે અગ્નિ રાહો પાડવા  
દુધ પોતાનો બોમ આપવા કિદારામ છે.

૩૧ ૭ આદમખાન—અકબરે એને માગવા છતવા મો-  
ક્ષ્યો હતો, તેણે ત્યાં છત કરી મેગવેલી દૂધ બાર-

૫૨. પંક્તિ.

શાહને મોકલી નહિ અને પચાવી પડ્યો, એટલું જ નહિ, પણ માળવા પચાવી પડવાને ધાર્યું, એથી અકબરે તેને હરાવી વશ કર્યો; પણ ત્યાર પછી તેણે ખાદશાહના મહેલમાં આવી અકબરના વજરનું ખૂન કર્યું, તેથી જ એારકામાં વજરને માર્યો હતો તેની મારીએથી તેને બાદશાહે રૈકી દેવરાની મારી નાંખ્યો.

૩૧ ૮ ખાનજમાન—સુલતાન આદિલના શાહજહેદા શિર-શાહની સામે થવા અકબરે ખાનજમાનને જુવાન-પુર સોંપેલું હતું, તે અકબરને ગાંઠવા ન લાગ્યો, તેથી અકબરે તેને શેહ આપી સીધો કર્યો; પણ એ પછી તેણે ફરી બળવો કર્યો અને લડાઈમાં અકબરે તેને મારી નાંખ્યો.

૩૨ ૧૯-૨૦ આપકા લહુ મુગલસંગ મિલાકે—પોતાનું લોહી મુગલો સાથે મેળવીને એટલે મુગલો સાથે સગાઈથી જોડાઈને. પોતાના લોહીથી જન્મેલી પુત્રીઓની સગાઈ બાદશાહી કુળમાં કરી જે જુદાં લોહી (હિંદુ અને મુસલમાનનાં) એક કર્યા છે.

૩૨ ૯ જાન કુર્બાન કરકે જન્મતરે જાના—જીવનો ભોગ આપી સ્વર્ગે જવું.

૩૭ ૧૪ જલધિ તરિ જનાઈ જોખમાયે કિનારે—આખો દરિયો તરી જનાઈ વહાણ કિનારા પાસે ભાગે છે. આમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, હે બાદશાહ ! તમે આખો સુદનો સમુદ્ર (ખીજ રાજ્યઓને જીતી) તરી યશને કિનારે જઈ પહોંચ્યાં છો, એટલે બધે વિજય કરી મોટી કીર્તિ મેળવી છે, તો અનમી કુળાભિમાની કોષેલા પ્રતાપને નાના રાજ્યનો ધણી ગણી જીતવા શા માટે હિંદુસ્તાન થયા છો ! તે ખીજતી-કિજતી ખડકો વાળી ખાડી જેવો છે, માટે સાગર તરી ગયેલું વહાણ ખાડીમાં ડૂબવા જેવો સંભવ એ સાચની લડાઈમાં છે.

પ્રુષ. પેકિત.

૨૯ ૧૨ દામની પ્રહાર—વીજળીનો ફટકો. ક્ષત ( પ્રતેસિહ )  
ની માતાએ જે પરાક્રમ જણાવ્યું, તે માણસના દેહ  
જેવું નહિ, પણ વીજળી પડી હોય તેવું હતું. હિંદો  
સિંહના વખતમાં ચિતોરનું યુદ્ધ : યથું ત્યારે મુખ્ય  
સેનાપતિ વાઘજી હતો; તે રણમાં મરાઠો એ સમયે  
સેનાપતિની પદવી લેવાં સાર્વભૌમ તકરાર હતી, ત્યારે  
વાઘજીની રાણીએ પોતાનો પંદર વર્ષનો પુત્ર ક્રિતો હતો,  
તેને આગળ કરી ‘ બાપનો વારસો : પુત્રને મળવો  
જોઈએ, ’ એમ કહી પોતે તે સાથે આગળ પડી હતી.  
પુત્રનું મન તરતની પરજોડી પ્રિયમાં ન રહે માટે  
તેના હાથમાં તરવાર આપી તેને પણ આગળ કરી  
હતી. સ્ત્રીજાતિનું આલું સાહસ જોઈ રત્નપૂતોમાં બહુ  
થર બાપનું હતું.

૧૪ જરાસંધ—દૈત્ય પાંડવના સમયમાં તે અનિત થોડો  
મગધદેશનો રાજા હતો. તેણે પોતાના બળપરાક્ર-  
મથી સર્વભ્રમ પદ મેળવ્યું હતું. આ વખતે જય-  
મલ બળપરાક્રમમાં બીજો જરાસંધ હોય તેવો હતો.

૨૨ વિધિ જોગ ધરે જીલમી અધરે—સંધિકર્તા બ્રહ્મા  
અધરિત જોગ ( સંયોગ, સંધિ ) માથા ઉપર બોણે  
તોપણ પોતે ધરેલો દેક જે રાજાઓ તને નહિ, અને  
દેક જય તો મોટું પાપ થયું માને, એવા રાજા-  
ઓના જોગ દેકા કુળમાં પ્રતાપ થયો છે.

૫ “મારે દેક કાંપે તેણ”—દેકને મારવાથી તેણ  
( પાણીવાળો ઘોડો ) ચમકે છે, તેમ આવા દલકા  
માણસને શિક્ષા કરવાથી જીભ મોટા માણસો ચા-  
નક રાખી ચેતીને ચાલશે.

૧૬ જૂપીતી—રત્નપૂતો પોતાની પુત્રીઓને તેમની આ-  
ગળે આગળ ઉપર આગ ન આવે માટે જન્મતાં જ  
પાણીમાં ડુબાવી દેતાં હતાં. ધણું કરી આ કામ  
સ્ત્રીઓ કરતી, તે ઉપર આ કથન છે.

પૃષ્ઠ. પંક્તિ.

૬૮ ૨૦ મેં છાંટયું તું નીર—ખાદશાહને બહુ વખત સમ-  
જવી મેં ટાઢો પાડ્યો હતો, એ અર્થ.

,, ૨૪ નિજ અંગા-અંગના માણસો સગા સંબંધી વગેરે.

૮૦ ૧૦ શીખ—વિદાયગીરી. કંઈ પણ બક્ષીસ વિદાય કરતી  
વખત આપવી તે, રાજાઓ ભાટચારણાદિકને રજા  
આપતાં શેલાં પાંધડી આદિ, અને ક્ષત્રિયોને માતા  
પિતા, સ્ત્રી, ભગિની આદિ યુદ્ધમાં વળાવતાં આશી-  
ર્વાદ આપે છે, તે શીખ કે શકુન કહેવાય છે.

૯૨ ૧૬ વીરરસ-વારણી—ક્ષત્રિયો યુદ્ધમાં જતાં ખુમારી  
આવવા સ્ત્રીને હાથે સલામતી લેવા મધ્યમે પ્યાસો  
પીતા હતા, તેને જલ્દે પ્રતાપ વીરરસ રૂપી મદિરાની  
માગણી કરે છે. એમાં ભાવ એ છે કે, રાણી તે-  
નામાં વીરત્વ આવે એવાં વચનામૃત સંભળાવે કે  
જેથી તેનામાં સૌર્યનો આવેશ આવે.

,, ૩૦ હનુમાન તનુ-હનુમાનનું શરીર. હનુમાનનું શરીર લોહા  
જેવું હોવાથી તે વજ્રાંગ કે ‘જનરંગ’ કહેવાય છે.  
તમારી હાલ તે રૂપ હો, એવી આશિષ રાણી આપે છે.

૮૩ ૫ જીત જગદ્દાસિકની—ક્ષણ પણ ટકવાનો નિશ્ચય  
નહિ એવા આ જગતની જીત ક્ષત્રિયને પ્રાપ્ત ન થઈ  
તો તે સ્વર્ગે જવા ધારે છે ( મરી ભલા થાય છે ),  
કે જ્યાં નિરંતર અપ્સરાઓથી અપાતા સુખમાં રહી  
( વખતે ) ઈદ્રાસનપર પગ ધરે છે.

૧૧૫ ૬-૭ જખરા હાથ કપાઈ ગયા—ખજવાન મોટા સહા-  
યકો માર્યા ગયા. હાથ કોઈ પણ કામ કરવામાં વિ-  
શેષ ઉપયોગમાં આવે છે, તે કપાઈ જતાં માણસ  
કશું પરાક્રમ કરી શકતો નથી. પોતાના મોટા મદદ-  
ગાર સામેનો માર્યા જવાથી પ્રતાપ આમ કહે છે.

૧૧૬ ૧૦ રાજના રોપાને આળ ન આવે—સીસોદિયા કુ-  
ળનો વંશજ-રાજવી તે જ રાજનો રોપો. આળ-આંચ.

તાપથી કરમાયાં હોય છે, તે રાતની શીતળ છાંયા વડે તાજ થાય છે, તેમ કાં પુરુષ કે કાં અસ્ત્રી દિવસના અનેક કામકાજથી વાળ આવી ગમલાં-રાતનો ઝોળો આવ્યે કરી ઠામ બેસે છે, ને વિશરામ લઈ તાજ થઈ સવારનું કામ કરવાને સજામાં થાય છે; તો હે પ્રાણુવન! તમે આ રાતે-દિવસનો થયલો ઉકળાટ જમાવા ચિંતાને અળગી કરો; ને હસતું મુખ કરી આ વખતનો લહાવ લ્યો, ને આપો. રાતની રમત ને ગમત દિવસના મનમાં ઉપતેલા ઉતપાતને જમાવે છે; માટે આજા હોય તો પટારીમાંથી રોતરંજ લાવું.

પ્રતાપ૦—જાઓ, લાવો; પડશે તેવા દેવાશે. હરિનું ધાર્યું પ્રવાનું નથી; પણ પ્રિયા! રહો લવાય છે. હું તમને વાત પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપતાં જાઓ.

રાણી.—(પાછી ફરી સમીપ આવી) પ્રાણુનાથ, શું પૂછો છો?

પ્રતાપ૦—પૂછવામાં ઝાઝું પાણી નથી; એટલુંજ પૂછું છું કે, અમો શત્રુ સામા લડવા જઈએ તો તમે પોતાના કુંવર અમરને શણગારી અમારી સાથે મોકલશો કે નહિ? યુદ્ધ જોવાની તેની હંડ આજ દરબારમાં પત્ર વંચાએ ત્યારની જારી થઈ છે.

રાણી.—રાણાજી, એ કુંવર આપનો છે; આપનો દાવો પહેલો ને પછી મારો છે. અમરે રણવાસમાં પડ્યા રહેવાને જનમ લીધો નથી, પણ રણસંગ્રામમાં જવાને માટે જ! પણ હજી એને નવમું વરસ પૂરું થયું નથી, ને એને લઈ જઈ શું કરશો? (મનમાં) ઉલટી વેઠ.

પ્રતાપ૦—સિંહણનું દૂધ ધાવેલાને વરસ, માસ કે દિવસની વય ગણવાની જરૂર નથી; તે માદળેથી સુક્ત થતાં જ શિકાર સામું તાકી જોતાં શીખે છે! રે! મેં એને પાંચ સાત વાર શિકારમાં સાથે લીધો ત્યાં એનું પાણી જોયું છે, ઘોડાપર મેખ ચોઢી હોય એ પ્રમાણે તે ચોટી રહે છે; ને નાસતે ઘોડે દોડતા શિકારને બાણ મારવામાં એની ચોટ ભાયેજે જ ખાલી ગઈ હશે. રે, તે ધાર્યું નિશ્ચય ઉડાડે છે! ગોળા મારવામાં પણ તે નિશાન ચૂકે એવો નથી. ચામડાનાં ફળ ચોઢેલાં બરતાં તીર એના ઉપર રેંકવી એને મેં પટા ખેલાવી જોયો છે, તેમાં તેણે પોતાના એ ખેલમાં એકેએક તીર કાપી નાખેલાં મેં જોયાં છે. ઉદેપુરથી આવતાં એક હરણ પાછળ એણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂ-

ક્યો, તે એવો તો મોંઘજો માંયે પૂંછડું મૂકી તોપના મેળાની ગોડે વહોા કે, અમારા હોયકોય ઉડી ગયા ! વચ્ચે એક આટું કોતર હતું, તે તળપી ઘોડો વહોા તે વેળે સવળા સાથીઓએ જાણ્યું કે, હવે નવું જૂનું થયા વના રહેનાર નથી ! અમે અમારા ઘોડા એની પાછળ મારી મૂક્યા પણ અમરનો ઘોડો તેણે મોટા હરણને ધૂળ ભેગો દરેકો તે હામે જ અંકાયો !

રાણી.—મહારાજ, એ મધું ખઈ, પણ બાળક તે બાળક; તેની સમજ કાળી; વાઝરડો ખીલાને જોરે જ ફેરે; પણ જ્યાં ખીલાનું કેકાણું ન હોય ને ફૂદવા જાય, તો વખતે ઉછળી ઉડા કુવામાં પડે; તેમ શિકારની વાત જુદી છે, ને રણસંઘામની વાત જુદી છે.

પ્રતાપ.—શિકારનો ખેલ સહેલો નથી ! પલોટાયા વિના તે ખેલાતો નથી, તેમ રણનો ખેલ જોયા વિના રાજપુતને આવડતો નથી; માટે એ વિદ્યા પણ બહુતી જોઈએ. નિશાન જોયા વિના કેમ ભણાય છે તે આવડે નહિ; માટે કુંવરજીને મોકલવા પડશે. જો હા હોય તો યત ઉકેલજો.

રાણી.—જ્યાં પિતાની પુત્રને નિશાને મૂકવાની ઇચ્છા છે, તો ત્યાં એવી કાચ અભાગશી સી દશે કે ખાતો કરશે ! મહારાજ, મુખેથી અમરને આપની હારે લઇ જાજો. હું તેને અલખેલો વરરાજા જેવો રાણગારીશ ! પણ પોતે જુદનો જય લેવાની લાલચમાં કુંવર બણી જીવ રાખવો ભૂતરો માં; કારણ એ બાળક છે, માટે એને સારા ચરા અંગરક્ષકોના સાથમાં રાખજો. મારી પાસે ઘડી ઘડીમાં ખાવાનું માગતો આવે છે; તાપે અકળાયો હોય તો વા દેખાવે છે; માટે ત્યાં એની બરદાસ રાખનારા સારા કાળજીવાળા માણસ રાખજો. સિંહનું ઉછરેલું બાળક વયમાં આવતાં વેરીઓનાં કાળજી શરૂ એવું પ્રભુ દરશે તો યશે !

પ્રતાપ.—પ્રિયા, તારાં વેણ સાંભળી મારો મંતાપ થમી ગયો; હવે મુખે સેતવંજ જેલો, મારી સદર પરવાનગી છે.

[ રાણી ચેતરજી લાવે છે, તે જેલો બંને હાથે નિદ્રાવશ થાય છે. ]

[ ઘેરો સમય વીટી જાય છે. ]

## પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ, તેના ભાયાતો, સામંતો ઇત્યાદિ.

[ આમંત્રણ સામંત પદાવતો વગેરેથી દરબાર ભરાયો છે, તે વખતે રાજકવિ સર્વને રામરામ કરતો પ્રવેશ કરી સભા વચ્ચે બેસે છે. ]

રાજકવિ.—(બાજેટ)

( રોઝાવૃત્ત—કાવ્યછંદ. )

પ્રતાપ ઓ પુણ્યવંત, સૂર્ય સીસોદાવંશે—

પ્રગટ્યો તું પૃથ્વીમાં ઇંદ્રનો આખો અંશે;

શરપૂર દહ ધીર, વીર વૈતાળ સરીખો,

અવનીમાં ઉપન્ધો, બિર્હરાખણ અરિ-તીખો.<sup>૧</sup>

૧

અભય દેશને કર્યો, અહમ સ્થાનકે વસાવી,

જવનફોજ કંઈ જતી, કાંકડો રહી ફસાવી;

દિલ્લા મજબુત ઠાપ, ભરી શસ્ત્રો ને ભાતું,

કામલમેર કળાથી, સઘ ઠીધું મદમાતું.

૨

કોઠ કારમો કર્યો, પૂર પાછળ મજબૂતે,

આસા વણ ન અવાય, જેહ માંહે જમદૂતે;

પુરજો પર છે નાજ<sup>૨</sup>, કાળની દેવી જેવી,

અરિનો આણે અંત, ફોજ બહુ ફેડે તેવી.

૩

ક્ષત્રિ અટકા ધણા, પૂરમાં આવી વશિયા.

લડતાં શત્રુ સંગ, રંગ રાખે રણરશિયા;

અમરાપુરિસમ<sup>૩</sup> નગર, અમરને શક્તિ કરતું.અલકાપુરિનો<sup>૪</sup> વેંમ ધનપતિને હર ધરતું.

૪

૧ શત્રુને તીખો એવો, અથવા તીખો શત્રુ—(તેના દુશ્મનનો).  
 ૨ તોપ-તોપને કાળની દેવીની ઉપમા આપી છે તે બંધબેસતીજ છે; જે આપણે જોઈએ છીએ. ૩ ઇંદ્રની રાજધાની. ૪ કુબેરજાડારીની નગરી. (કુબેરને ધનપતિ પણ કહેવાય છે.)



આજ સમા મહારાજ, સુધર્મા જેવી તારી,—

દેખી મોટા દેવ, એવના સળવા સારી;—

આવી ઉભા રહે, કાંક તેવો ઈચ્છો છે,

સમાજ ચરા તણો, જમક દેતો બરિયો છે. ૫

આંદાળા<sup>૧</sup> રજપૂત રણીધર-ફેલુ સરીખા,

સિંહસમા શોભતા, તેજગળા અતિ તીખા,

વાંદી જેની મૂઝ, લીંણુ તે ઉપર ફેંકે,

વશ વરતાવે જગત, કાલુ તે આગળ ખેંકે ? ૬

ચર સાંભતોઆંહિ, દેહ ટુજ દીપે કેવી ?

જ્યમ તારમણુ માંહિ, ચંદ્રમા અગકે તેવી !

દેખિ તને ઇંદ્રાયો, નિજ પતિ કહે વણુ વાંધે,

કમળા પણ કોડથી સતે ટુજ સાંભી સાંધે. ૭

સર્જનરી સરદાર, ભીમ જેવો ભાસે છે,

આમે ભાલો ધર્યે દેવ દાનવ ત્રાસે છે;

ખીખ બળિયા ક્ષત્રિ, પરકમવાળા પ્રેક્ષા—

સમાજમાં શોભતા, જડે નહિ જેના જોડા. ૮

તું ચિતમાં ચિતવે સ્વર્ગપદ લેવા લડિને,

તો જખ મારી રહે, ઈંદ્ર સરખો અરિ નડિને;

મોખતના શા ભાર, તવ અહો ટુજદળ આગે !

અઘ્યર દિશ્વી છોડિ, કોપ ટુજ ચાતાં બાગે. ૯

જ્યાં સુધી ઊઠ્યો નથી રણમાં પારવશો<sup>૨</sup>,

રતસિંહસમ<sup>૩</sup> રાણ મુઠ્ઠ ભૂમિમાં ન ધરયો;

ત્યાં સુધી મોગલો મોજ અહિંયાં બાણે છે;

તું તેનો કાજ છે, વાત તે ક્યાં બાણે છે ! ૧૦

મુકામાંહિ કેસરી, આંખમાં ગંધ ધરે છે,

૫. ઇંદ્રની સખા. ૬. હરેક વાતનો પેટમાં આમળો (ટક)

રાખનારા "દોરડી બળે પણ આમળો ન ઉકલે" એવા

જલ, કુળ ને દેશનું અભિમાન રાખી રહેલા એવા. ૭

જેનો. ૮ પ્રતાપનો ધણી—જેણે રણભૂમિને પોતાની ચબ્બાની

હતી તે.

પાસેના વનમાંહિ, હરિણ ચારો જ ચરે છે;  
ત્યમ પ્રતાપ ને મુગલ તણી સ્થિતિ ભાસે એવી,  
શું થાશે હલો પછી જાણુ જગદંબા દેવી.

૧૧

સામંતો વગેરે.—( હર્ષિત થઈ ) શાખાશ ! શાખાશ  
કવિરાજ, ધન્ય છે આપની વીરરસ વાણીને ! ખરે આ રાજના કવિ  
કાયરને જીદમાં ઝૂઝાવે એવા ઇલામી જણાય છે !

પ્રતાપ—સહુમરાજ ! આજ જેવો સમાજ મળ્યો છે, તેને  
શોભાવે એવી વાણી ખારોટ વાવરી, તો તેમને શોભા મળે એવો  
હાથ વાવરો.

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, ભામાશાને તે બલામણ કહે હું. (ભા-  
માશા બણી જોઈ) શા' ! કવિને નવી પાઘ, શેલું ને કડા આપો.

ભામાશા.—ખડુ સાઈ, બાપજી.

[ કવિને શિરપાવ આપે છે. ]

પ્રતાપ—અત્રેથી જ્યાં જ્યાં પત્ર લખવામાં આવ્યા, ત્યાં ત્યાં-  
થી સામંતો પોતાના માણસો સાથે સજીને આવ્યા, એ મેં જાણ્યું ને  
જોયું. હવે કોણ આવવા બાહરી છે ? કોના કેટકેટલા માણસો આવે-  
લા છે ? આપણા કિલ્લાઓની કેવી વ્યવસ્થા રાખી છે ?

કૃષ્ણ—મહારાજ, આ રાજ્ય સાથે જીવલગ રનેહ જોડી ર-  
હેલા તમામ ચોદા આવેલા છે. રામસિંગજીની પ્રેરણાથી તુંવારચો-  
દાઓ પણ બનેબનાવ થઈ આવ્યા છે; માનસિંગજી ઝાલા પોતાના  
ઝાલાઓ સાથે આવેલા છે—તે માણસો પણ અકેકા એકત્રીશને પૂરા  
પડે એવા છે. સીસોદિયાઓની તો પૂછવાની વાતજ નથી—નથી જણા-  
તો મોટા, કે નથી જણાતો છોટા; સૌ કોઈ હથિયારો ધજ કરી  
સરજેલા છે. કિલ્લા પ્રથમથી મજબૂત કરી રાખેલા છે, તેમાં અનાજ  
પણ જોઈતું ભરેલું છે. વળી વધારાનું મોકલવાનો વેત કરીએ.

પ્રતાપ—કરીએ એમ નહિ, કાલ કરવાનું આજ કરો; કિ-  
લ્લાનો ખચાવ કરનાર બહાદુર ચોદા વિશેષે કરીને ઉતાવળા મોકલો;  
જેને જે કામ કરવાનું તે બતાવી દો; ને આપણે શત્રુની આવૃત્તી  
રેલને ખાળવા કાલે સજ થઈ નીકળો.

કૃષ્ણ—મહારાજ, જેને જે કામ કરવાનું તેને મેં આવૃત્તી

વારને તે જાતાની દીધું છે. હસર કરનારને કાળજી રહેવાની આપણો લશ્કરી કાયદો મેં સેનિ વાંચી મુંબળાવ્યો છે, પણ આપણે આવતી વેલને ક્યા નાકા આગળ અટકાવવી તે વિષે આપે શું ધાર્યું છે ?

પ્રતાપ૦—રામસિંહજીએ તે મેં મળા એ વિષેની ગોઠવણ ધારી મૂકી છે, પણ તેમાં તમારી અને અલ્લાજીની સલાહને રાખેલ હશે.

કૃષ્ણ૦—શી ધારણા ધારી છે? મહારાજ !

પ્રતાપ૦—પાણીનું પૂર હલદીધાટના નાકા આગળ રોકવું, ને એ મેદાનમાં રણજંગ રોપવો.

કૃષ્ણ૦ માન૦—મહારાજ, એ ધારણા જેવી જોઈએ એવી જ ધારી છે. ન દરે નારાયણ-ને કદી પાછો પગ મુંડાયો તો પવૈતના મથાળા ઉપર રહેલા આપણા રાજભક્ત લીસો ખીણમાં આવતા કુ-રુમનના ટોળા ઉપર તીરનો અને પથરાનો વરસાદ વરસાવી મૂકશે; તેથી રાજધાની બહાર આવતો રેલો ખીણમાં ખૂદકા કાઢવ થઈ જશે; એટલે આપણે પાછો હસો કરી તે પર પગથી પાડીશું! આ સુકિતથી રાજધાની ઉપર આવવાની રચનાજ દ્રિફર નથી.

પ્રતાપ૦—આપણી શિકર વિશ્વજનસંઘને છે જેણે વગર ક્ષેત્રે દેવે ક્ષત્રીઓની લાજમાં હાથ લાગો કર્યો છે, તેનો હાથ એની મેળે ધ્રુવિર કાપી નાખશે. લાંબો દાંતો ઘસાયા વગેરે રહેતાર નથી. અરે! જેણે આપણા માપદાંડનું પેદીગત વારસે ઉતરેલું ચિતોડ મક્તમાં મેળવ્યું છે, તેનો શુન્દો ન્યાયી પ્રભુ સાંખતાર નથી! તેની ફેાજનાં અને તેના શાહજહાનાં હાકડાં મેવાડના જહાડની ખીણમાં પૂડવાને જ ધ્રુવિરે આ સંકેત કર્યો છે એમ નિશ્ચે માનજો. હજાર પડેલાં ખેતરો-માં ઉપયોગી ખાતર થઈ પડવાને જ વરતીમાં વધી પડેલાં માણસ મેવાડના મેદાનમાં આવે છે એમાં ફેર નથી; મટિ તે કચરો (આપણે ચોગ્ય જગ્યાએ કાલવવા કાલ સવારે ઉપડો. સેનાની તૈયારી થવા આજ આજ આપો, ને તેમાં પડો વજહાલી જણાવો કે, જોને આખર વહાલી ન હોય, ગૈરાં છોકરામાં મન વળગી રલાં હોય, એવા કાચર આવશે માં! જોને પોતાના પૂર્વજોનાં કરેલાં પરાક્રમ ઉપર પ્રીતિ છે, ને એવી જ પ્રીતિ પોતાના કુળમાં વારસમાં મૂકી જવાની જોને યા-

હોય તે જ જીવતા કરતાં મરવું મોઢું જાણી તૈયાર થજો. આ પ્રમાણે લખીને હામોડામ કાગળો ચોઢાવો.

કૃષ્ણ—ખહુ સાઈ મહારાજ, હવે દરબાર બંધ કરી સેનાની તૈયારી કરવાની તથા ખીજ ગોઠવણો થવાની તબવીજ કરીએ.  
[ દરબાર બંધ થાય છે, ને એ દિવસ વીતી જાય છે. ]

### પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—અંતઃપુર—રણુવાસ.

પ્રતાપસિંહ તથા પટરાણી.

( જ્વલનાછંદ—મહાત્તરાગમાં. )

પ્રતાપ—સુંદરી ! શીખ આપો મને સ્નેહથી,  
પદ્મની ! પ્રીત પરિપૂર્ણ રાખી;  
આજ જુદે જશું જવન સામા અમો,  
શુકન આપો સુધાવેણ ભાખી;  
વેણ વનિતા તમારાં છ ફળદાયક,  
તેથી કીર્તિ કમાશુંજ આખી;  
માટ મનમોહિની ! દિલ-હુંઝોડોહની !  
દો રજ રણ જવા હર્ષ હાખી.

૧

રાણી.—નાથ ! હું હાથ જોડી કહું આ સમે,  
છો તમે અતુર ગુણુવાન ગરવા;  
શત્રુ-દવમાં વશી, કેડ કશોને શ્રે,  
સમજતા વાત નાથ દિલ ઠરવા;  
આજ સુપતું મને મળસકે આવિયું,  
વાત તેણે કરી વેળ મરવા;  
માટે ધીરજ ધરો, ના ઉતાવળ કરો,  
ચિત્તને ચાર ઘડિ ઘોનિ ઠરવા.

૨

પ્રતાપ—કેમ હરિ ચિત રહે અતુર આ સુંદરી !  
શર સામદ રણે જોનિ ચાલ્યા;

અથ કૂદાવતા કૂમળા ? રજપૂતો,  
હાય બાલા ધરી દેખ હાલ્યા !  
જામની ! જામનીમાં ? યતા સ્વમના-  
ખેલ મન જીલના બળ્ય બાળ્યા !  
એ બધા આળપ્યાજા હર જાણ્યા,  
છૂટીના લેખ ન દળે જ દાળ્યા.

૩

રાણી.—સત્ય કહિ વાત પ્રિય સોજા આના તમે,  
તોય મન સોજાથી મોજા ? ચાતો;  
દેહધારી તણો ધર્મ અજાણ્યક  
એકદમ નહિ નયિ તે તળતો;  
નેણુ દરકે શું જમણું મણું માહરું.  
વૃદ્ધની સાંજળી વે'મ-વાતો;  
દિલ આ દર્દિયું છે થયું પ્રાણપ્રિય,  
ભાંતિતો રોગ બીતર ભરાતો.

૪

પ્રતાપ—મરખરો ખોટી વાતો તણો ખેદ ધરિ,  
પ્રાણપ્રારી ! ન લાચીય હેથે;  
વે'મની વાતને વળગિ રહિ વિચમાં,  
લાંછુ લવસેરા કોહી ન લેથે;  
હાથ ને વૃદ્ધિ જગ-જાણુને હાય છે,  
તોડિ મન-તાણુ કર બાણુ સેથે;  
તો જ દાની અમો વારસો વિશ્વમાં,  
અમજ જશનો મુકી સ્વર્ગે લેથે.

૫

જશ જમાના તણો જોમ આ જગતમાં,  
જોય જોયાયિ નયિ ઝંદ જડતો;  
ભાગ્ય મરખરથી ચરને મુંદરી,  
હાર તે એકદમ આવી અડતો;  
તે તકે રાણી-સુવ પુત્ર પરિવાર તનિ,  
ચન્ન સનિ ચન્ન-દળ પાર પડતો.

એ સમે સ્નેહ ધરસુત્રશું રાખતાં,  
 લાજ ખોઈ ભવ બધો રે'જ રહતો. ૬  
 લાજને કાજ સુખસાજ તારાજ કરિ,  
 રાજને છાજમાં યોગ્ય વસવું;  
 આખરમાટ ઉચ્ચાટ હૈયે ભરી,  
 ધનુષ ને બાણ ધરિ જુદા ધસવું;  
 કીર્તિને કામ ધરિ મામ<sup>૧</sup> ભરિ હામ,  
 સાહસ કરી પ્રૌઢ નિજ કર્મ કસવું;  
 ખડક પેઠે ખડા રહિ સમર-સાગરે,  
 ખવારિ કરિ અંરિ તણી નહિ જ ખસવું. ૭

કુળવતી કામની ! ભાગ્યવતિ ભામની !  
 શામની ! શીખ દો શર આણી,  
 ક્ષત્રિ-પોલાદનું રાણી ક્ષત્રાણી તે,  
 બાણવું જલદ જશદાર પાણી;  
 વીરરસ-વારણી<sup>૨</sup> દોનિ શાણી !  
 વખત વહિ ચાલિયો સાથ સો હાલિયો,  
 જીવતિ જિવમાં જીઓ સઘ જાણી.

રાણી.—કંઈ કાઠામણા ! લઈ ભલાં ભામણાં,<sup>૩</sup>  
 જુદામાં જઈ ભલો જશ જમાવો,  
 લાખ અરિ રણ તણી રાખમાં રોજિને,  
 આપ અભિલાખ ભર આંહિ આવો;  
 ભંકિત મારિયિ શિવશકિત થઈ સાંચ શુભ;  
 શત્રુ-દળ ખપરમાં તે ખપાવો;  
 વિજય વિસ્તારી હરિહર તમારો રણે,  
 ક્ષેમને કુશળ મુજ મો'લ લાવો. ૮  
 રામના બાણનું બળ વસો બાણમાં,  
 ખડ્ગમાં કાળિના ખડ્ગ જોવું;  
 ઈંદ્રના વજ્રનું જોર ભાલે હજો,  
 હાલ હનુમાનતનુ હોય તેવું;

૧ મમત્વ, મારાપણું, ભતિ, કુળ અને દેશનું અભિમાન. ૨ મહિરા.

૩ ચોવારણાં, માયા પાછળ જે હાથ ફેરવી આગળના કદાક્ષ ફેંકી દુઃખડાં લેવાં, શુભ ચિન્તવણું.

આપ અનિરુદ્ધસમ જુદા જય મેળવો,

દેવદાસ તુલ્ય બળ દાખી દેવું,

હમિરની પેઠે અરિ ઠેઠ પો'આડવો,

શરને અધિક ન પડે જ કે'લું.

૧૦

સ્વામિ, સાવધ રહો જુદામાં મુઝાવો,

સોમને ચોમ રાખી સમારે;

લાભ બહુ રીતનો લૂંટવાનો ભયો,

શુ વિષે રાખને જુદાદારે;

જીવ જમ હાથિકની ના જડી તો તડી,

સ્વર્ગપદ ધામવા લેહ ધારે;

અપ્સરા-સુખમાં અહર્નિશ એ રહી,

દિવિ-આસનપરે પાવ ધારે.

૧૧

જીવ કદિ વખત બેગે ન વે'લી જડે,

તો ન રંભા<sup>૧</sup> ભણી નાચ બેસી;

શોભ્ય શરા તણી શામનીની જ એ,

દેખવાં પ્રીત પરણીનિ ખોસી;

આપની લાલચૂ લાખ વૈમાન લાઇ,

છે રહી મોતિની વાળિ પોસી;

પણ અહો પ્રાણ પ્રિય ! અમતજા આપ પ્રણ,

એક છો માટ અમ સાથું બેસી.

૧૨

[ નેપથ્યમાં ]

માતાજી આરાધમાં છો કે !

પ્રતાપ—પ્રિયા રહો, અમર બેવું કોણ બોલ્યું ?

રાણી.—( ડોકિયું કરી ) હા, તે જ આવ્યો. ( અમરસિંહ પ્રવેશ કરે છે એટલે ) આવ્ય બા ! તારા પિતા આજ દુરમન સામા લડવા બધ છે, તેમને પગે લાગ.

અમર—( પ્રતાપને પગે લાગી પછી ) આપણ, શું મને મૂકી એકલા જવા તૈયાર થયા છો ? ! ના ! તેમ થવાનું નથી ! મારો થોડો મેં તૈયાર કરાવ્યો છે, તે આપની આમળ ખેડીરા. હું સુખપાલમાં બેસવાનો નથી !

પ્રતાપ૦—આપુ ! તારી જનેતાની આજ્ઞા લે, પછી મારી સાથે વાત કર.

અમર૦—માતાજી, મને રાણાજી સાથે જવાની રજા આપો.

રાણી.—ભા, ત્યાં જઈને તમે શું કરશો ? કાને ન ખમાય એવા તોપોના અવાજ થશે તે સાંભળી ગભરાઈ જશો, ને ઘેર આવ્યાનું મન કરશો, માટે જવાની વાત જવા ઘો.

અમર૦—જવા શું દે ! જવાનો લાગ પરવતી પેટે ફરી ફરીને આવતો નથી; માટે હું તો જવાનો ! મને રાજી થઈને રજા આપો. તોપના અવાજથી હું ખીઈ એવો નથી. વરસાદના દહાડામાં ગમે એવા કાટકા થાય છે તોપણ હું છળતો નથી, તો શું જો કરતાં તોપોના અવાજ જખરા છે ? ને હશે તો શું થયું !

રાણી.—જોજો કુંવરજી, અધવચ્ચે આવ્યાનું મન થશે !

અમર૦—ના, તે થવાનું નથી. શિકારમાં રાણાજી લઈ જાય છે, તો પૂછો, મને જૂખ તરસ લાગે છે ?

રાણી.—આપુ તે અફ, શિકારની વાત જુદી છે; પણ આંહિ જઈ તમે શું જોર મારશો ? !

અમર૦—શું જોર મારવાનું તે અહિં કહી બતાવવાનું નથી; ત્યાં જેમ કાવશે તેમ કરીશું. હવે આડી વાત જવા દો, ને મને જુદામાં જવાની રજા દો. કહો તો તમને લાંબો થઈને પગે લાગું.

[ એ પ્રમાણે કહી હાથ જોડે છે ]

રાણી.—ત્યારે જવું એ નક્કી ?

અમર૦—આજ્ઞા દો તો જવું એમાં ફેર નહિ જ. નહિ આજ્ઞા દો તો અન્નપાણીની આખડી લઈશ ! ને રાણાજીનું મ્હેં જોઈશ, પછી ખાઈશ પીશ !

રાણી.—જો એમ છે તો આજ્ય મારા મીઠા ! હું તને હળવેથી સુંગમ કરું, ને પછી આજ્ઞા આપું. ( પુત્રને તેડી સુંગમ કરી ) રહે પીરા ! હું તારું મેડિલ તને દીક કરી બંધાવું, તથા ચિલખતની બંડી પહેરાવી કમરે તારું શેલું વીંટાળું. તારી નાનકડી ઢાલ, તરવાર ને જમૈયો પણ તને સજાવું. ( પોશાક તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરાવી ) બા ! તારા પિતાજી સાથે જવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. તેનોશ કોટિ દેવતા,



પ્રથમ પંક્તિ.

કોઇ પણ રીતે પ્રતાપને પોતાને કે તેના કુવરાદિને આંચ ન આવે, તેનું રક્ષણ થાય તે હિપર આ કહેવું છે. બીજો અર્થ આજ એટલે કલંક, એ કુળના રાજવીને કલંક ન લાગે એમ પણ અર્થ થાય છે. સાર એ છે ને, રાજાનું અને તેના કુટુંબનું રક્ષણ થવું જોઈએ.

૧૧૮ ૨૮ એઝરાઇલ—ફેરેસ્તા, યમદૂત. મુખ્ય ફેરેસ્તા ચાર છે; ૧ જેમરાઇલ ખુદાને ત્યાંનો સંદેશો લાવનાર, ૨ મી. કોઇલ માણસને રોજ આપનાર. ૩ સરાકીલ કયામ-તને દિવસે મુખ્યાં મનુષ્યોને સજીવન કરનાર અને ૪ એઝરાઇલ-મેલતનો પેગમબી.

૧૨૧ ૨૬ તેજ સહે નહિ તાજણો—પાણીવાળો ઘોડો આ બુકનો માર સહન કરતો નથી, પણ તે પડતા પહેલાં હાથ ઉચો થતાં વેતમાં હજીની સ્વાસ્થને ઉછાગી પૃથ્વીમાં ઝીકે છે. તર્જન ( તિરસ્કાર ) રાખે હિપરથી તાજણો થયો હોય એમ લાગે છે. ઘોડાને માટે હંછેડવું એવો અર્થ થાય છે.

૧૪૭ ૬ રધુકુળતણા રાજાન રૂડે—રધુકુળના રૂડા રાજાઓએ, શ્રીરામચંદ્રજીની ત્રીજી પહેડી ઉપરના પૂર્વજ રધુરાજ મહા પ્રખ્યાત થયા હતા, કે જેમના પછી તેમનું કુળ રધુકુળ કહેવાયું, તે અઘાપિ કહેવાય છે. તે રાજા દાનવીર, ધર્મવીર અને રણવીર હતા. મહાકવિ કાલિદાસે તેમનું નામ અયલ રહે એવો " રધુવંશ " નામનો કાવ્યગ્રંથ રચેલો છે, જે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને આજે પણ જલુવાય છે. રધુરાજ સૂર્યવંશી હતા. તેમના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓએ જીવન સર્વે ગજાઓને નમાવ્યા હતા, પણ પોતે કામન નમ્યા નહોતા. પ્રતાપ સૂર્યવંશનો રધુકુળનો હતો, તેથી તે શિશ્વરિણીવૃત્ત ની કવિતામાં કવેલું કહે છે.

- ૨૦ પ્રતાપ—મહિમા, પ્રભાવ, તેજ.
- ૨૧ પ્રભાકર—પ્રકાશ કરનાર ( પ્રભાન્કર ), સૂર્ય
- ૧૫૧ ૧૨-૧૩ મરી ઉલટયે અખત્યાર ઇન્—મારી હયાતી હોંશ ઉપર કાણુ રાખું છું. સખરી ખર્ચું છું.
- ૧૫૩ ૬ મોહ-માળા મધે—દુનિયાના વિવિધ ક્ષોભની અ-  
જ્ઞાનતાના માળામાં. સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય અને આખર  
આદિની મોહનીના અધારામાં.
- ૧૫૬ ૪ અકબર-હુરમ-બજાર—બાદશાહી કુળની હુરમ  
( બેગમો ) નું બજાર. અકબરે રાજકુળની સ્ત્રીઓને  
સોદો સલુક વહોરવા બેગમ બજાર ખોલ્યું હતું. તેમાં  
લેવડ દેવડ સ્ત્રી વર્ગથી જ થતી હતી. એમાં વખતે  
રજપૂતાણીઓની લાજ લૂંટાતી એમ કહેવાતું.
- ૮ શકકર—પોતાનો શક પ્રવર્તવનારા રાજ્યો જેવા  
કે-યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન વગેરે.
- ૧૭૫ ૨૦ મયુરનિ રીત મોદે ઇન્—મોરની પેઠે આનંદ પામી  
સદા શોભાવનારાં થાઓ. મોર વરસાદનું ગાળવું વ-  
રસવું થવાથી આનંદિત થઈ શોભે છે, તેમ માણુ-  
સોનાં મન મેધ જેવાં તારાં સાહસ ( પરાક્રમ ) નેધ  
આનંદિત થઈ શોભે. નાટકમાં છેલ્લે આશીર્વચન  
હોવું નેધએ, એવો આર્યનાટકઆર્યનો નિયમ છે,  
તે નિયમાનુસાર છેવટની કવિતા છે. ભરતમુનિ આદ્ય  
નાટકઆર્ય થઈ ગયા છે, તેમના નિયમાનુસાર અંથ  
સમાપ્તિમાંના આશીર્વચનને “ ભારતવાક્ય ” કહેવામાં  
આવે છે.

# આ ગ્રંથવિષેના અભિપ્રાયો.

I was present at the Recital which took place at the Bhatia Mahajan Wadi in Bombay in connection with Arya Dyàn Wårdhak Subhà on Sunday the 22nd October 1882 of a dramatic Poem (Gujarati) composed by Mr. Ganpatram Rajaram of Ahmedabad. It is founded on the History of the Rana Pratapsing of Udeypoor whose wars of Independence with the Emperor Akbar are celebrated by Bards of Mewar and the great historian of Rajastan. The dramas which as based on historical facts are more impressive and instructive than those which are founded on imaginary characters. The Dramatist in the present case has shown great power of description and wit throughout 7 Acts. The audience was much struck with the beauty of its various parts and they expressed their admiration of the genius of the Poet. The whole drama is furnished with notes in explanation of the incidents occurring in the body of the drama. I hope it will soon be published and put in the hands of the people, especially as the heroic and patriotic deeds of the Rajpoot Princes are not so universally known as they ought to be.

BOMBAY,  
24th October 1882. }

Sd. GOPALBAO HARRY.  
Deshmookh.

Late Member of the L. C. of the  
Presidency.

1st Class Sirdar in the Deccan.  
Justice of the Peace, Bombay.  
Fellow of the University Bombay.  
President of the Arya Dyàn  
Wurdhak Subhà.

(અંગ્રેજીનું ભાષાંતર).

ગયા રવિવારે તા. ૨૨ મી. અક્ટોબર સન ૧૮૮૨ ને દિવસે ભાટિયા મહાજન વાડીમાં “ આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભા ” ના સંબંધમાં અમદાવાદના\* રા. ગણુપતરામ રાજરામે શુજરાતીમાં પોતે રચેલા નાટકનું શ્રવણ કરાવેલું તે પ્રસંગે હું હાજર હતો. એ નાટક ઉદ્દેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહના ઇતિહાસ ઉપરથી રચેલું છે. એ રાણાએ અકબર બાદશાહની સાથે પોતાની સ્વતંત્રતાને આટલે જે યુદ્ધ કીધેલાં તે વિષે મેવાડના ભાટચારણો અને રાજસ્તાનના પ્રખ્યાત ઇતિહાસ કર્તાએ તેનું નામ પોતાની વાણીથી પ્રખ્યાત કીધું છે. જે નાટકો કલ્પિત વાતના આધાર ઉપર ઉઠાવેલાં હોય છે, તે કરતાં ઐતિહાસિક વાતોને આધારે રચેલાં નાટક વધારે અસરકારક અને યોગજનક હોય છે. આ નાટકના કર્તાએ તેના સાતે અંકમાં વર્ણન અને ચતુરાઈની મહાન શક્તિ બતાવી છે. શ્રોતાજનો એ નાટકના પૃથક્ પૃથક્ ભાગની ખુબીથી ધણુ વિસ્મય પામ્યા હતા. + અને તેમણે એ કવિની બુદ્ધિનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. આખા નાટકમાં જે જે ગિનાઓનું વર્ણન કરેલું છે તે સંબંધી ટીપ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે, તે વહેલું પ્રસિદ્ધ થઈ લોકોના હાથમાં આવે એવી હું આશા રાખું છું. તેનું વિશેષ કારણ એ કે-રજપૂત રાજાઓનાં શરાતનનાં તથા દેશાભિમાનનાં કૃત્યની બધી લોકોમાં જોઈએ તેટલી થઈ નથી.

ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ,

મુંબઈ ઇલાકાની લેજલસલેટિવ કૉસિલના માછ મેમ્બર.

દક્ષિણ પ્રાંતના પહેલા વર્ગના સરદાર.

મુંબઈના જસ્ટિસ ઓફ ધિ પીસ.

મુંબઈની યુનિવર્સિટીના ફેલો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભાના પ્રમુખ.



\* હાલ અમદાવાદ ખાણુ મૂળ આમોદના. + તા. ૧૯ મી નવેમ્બર સન ૧૮૮૨ ના “ રાસ્ત ગોસ્તાર ” માંથી એક નવો શુજરાતી કવિ આ વિષય વાંચતાં આ ઓલો કેટલા મળતા છે તે જણાવે.

## उदयपुर मार्गशीर्ष शुक्ला द्वादशी सम्बत् १९१९

यहाँ संयोग से मुझ से कविवर श्री गणपतिराम राजाराम भट्ट से आलाप हुआ. इन्होंने स्वरचित प्रतापनाटक गुजराती भाषाका मुझको सुनाया. कविकी मौडोक्ति से भी विशेष आनन्द मुझ को इस कारण हुआ कि यह नाटक पूर्वपुरुषो का दिगन्तव्यापी शौर्य गुणका स्मारक और हमारे चित्तमें पूर्ववासना का पुनरुत्तेजक है. आर्याभिमानी पुरुष को धर्मपुस्तक की भाँति इस की प्रति अपने घर में रखनी उचित है, क्यों कि यह काव्य केवल प्रमोद के हेतु नहीं है, हम लोगों के धर्मनी गत शीत स्थगित रुधिरको उष्ण करके परिचलित करने का एक छोटा सा यंत्र है.

हरिश्चन्द्र,

काशीयासी,

સંવત ૧૯૩૬ ક્રાઈશ્ચન વર્ષ ૬ સોમવાર,

તા. ૨ જી એપ્રિલ સન ૧૯૮૩

નિન્-ગિરિ ગિરનાર.

હું આ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક માસથી અધિક સુદત થયાં હવા બદલ કરવા આવેલો છઉં, આ સ્થળમાં તપસ્વી મહાત્માઓના સમાગમ, એકાન્તવાસ, માનુસી કારીગીરી સાથે નાના પ્રકારના કુદરતી દેખાવો તથા સ્વચ્છ હવા પાણીનો ઉત્તમ લાભ મળે છે, પણ ગ્રંથ રચનારનો સમાગમ દુર્લભ છે.

નહિયાદના મહેતાજી ગણપતરામ રાજરામ ભટ્ટનું અન્ને અકસ્માત આવવું થતાં તેમનો હુંને સ્વસ્થ સમાગમ થયો તથાપિ તેટલામાં તેઓએ “પ્રતાપનાટક” નામે ગ્રંથ રચ્યો છે તેહેમાંનાં કોઈ કોઈ સ્થળો અવકાશાનુકૂળ તેઓના મુખથી મેં શ્રવણ કર્યાં, જો સધળો ગ્રંથ સાંભળવા બની આવ્યો હોત તો તેથી હુંને ઘણો આનંદ અને સંતોષ થાત.

એ પૃથ્ પૃથ્ સ્થળ વંચાવી જોવાથી જ હું કહી શકું છઉં કે, સામટો વિચાર લેતાં તેહેનો વિષય, ઢળ, અને જીરસો અસરકારક છે. જો કે તે “દષ્ટ” નાટક નથી તો પણ “આબ્ધ” નાટક એવું છે, કે તેની ગુજરાતી ભાષામાં ખૂટ હતી. આમાં વધારે આનંદદાયક વાત એ છે કે તે કેવળ કાલ્પનિક નથી, પણ ઐતિહાસિક વિષય છે, કે જેથી આ કળિકાળની આર્થિક પ્રબલતાના ક્ષત્રીયકુળના સાર્થ, ધૈય, આદર્શ અને ટેકાદાર ગુણોનું ઉત્તમ ચિત્ર વાંચનારના ચિત્તમાં ચિત્રાઈ રહેશે, અને તેથી જ તે પ્રત્યેક ગુજરાતી વાંચનારના ગ્રંથમંચહને શોભાવશે.

મળસુદાર અણિશંકર જટાશંકર કીકાણી.

## વિજ્ઞાપિત્ર,

મારા પિતાનાં રચેલાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા હોય, તેમને નીચે પ્રમાણે તે નિવેદન કરું છું:—

૧. ભરૂચ જિલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ:—આ પુસ્તક કવિતામાં છે; જેમાં માત્ર ભરૂચ જિલ્લાને લગતી હકીકત નહિ, પણ આખા ભારતવર્ષની પ્રાચીન કેળવણીનું સ્વદેશાભિમાન વનપ્રત કરે એવું વર્ણન છે; તેમજ શિક્ષકોને ઉત્તમ યોગ્ય એમાં છે. પ્રખ્યાત ગ્રંથ વિવેચક રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે એ ઉપર સાદું વિવેચન કરી મહેતાજીએ તે વાંચવા બલામણુ કરી હતી. કીમત બાર આના હતી. જૂજ પ્રતો છે, જે ત્રણ આને મળશે. વેલ્યુપેપર-લથી વાંચ આને મળશે.

૨. લીલાવતી કથા:—આ શ્રોત્રિય કથાની હાલ હત નથી. વાંચકો સુધી આહત થશે તો પ્રત ૧ ના આઠ આના અને વી. પી. થી દશ આને અગાઉ આહતને મળશે. પછીથી પ્રત એકના દશ આના. વી. પી. થી બાર આના.

૩. મનોવિકાર તથા આશાનિરાશા વિષે નિર્બંધ:—ઇનામ મેળવેલા આ નિર્બંધ બહુ યોગ્યનક છે. કીમત આઠ આના. વી. પી. થી અગિયાર આના.

૪. પ્રતાપનાટક:—આરતિ છઠી. આ મનોરંજક નાટકની શ્રોત્રિયતા પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજ તથા ગાયકવાડી કેળવણીખાતામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજુર થયેલું છે. કીમત રૂ. ૧-૬-૦ પેસ્ટેજ દોઢ આનો. વી. પી. રૂ. ૧-૪-૦.

૫. લઘુભારત ભાગ ૧ લો:—કી. રૂ. ૨-૦-૦, પો. ૦-૨-૬, વી. પી. રૂ. ૨-૪-૦. આ પુસ્તક ગાયકવાડી કેળવણીખાતામાં ઇનામ લાઇબ્રેરી માટે અને અંગ્રેજ કેળવણીખાતામાં લાઇબ્રેરીઓ માટે મંજુર થયેલું છે. પ્રત થોડી રહી છે.

૬. લઘુભારત ભાગ ૨ જો:—આ પુસ્તક અંગ્રેજી તથા ગાયકવાડી કેળવણીખાતામાં ધનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે પસંદ થયું છે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦, પો. રૂ. ૦-૨-૦, વી. પી. રૂ. ૧-૭-૦.

૭. લઘુભારત ભાગ ૩ જો:—ઉપર પ્રમાણે બંને કેળવણી ખાતામાં પસંદ થયું છે. કીમત ૧-૧૪-૦, પો. રૂ. ૦-૩-૦, વી. પી. રૂ. ૨-૨-૦. સિલિકમાં ચાર પાંચ જ છે, જે વાર કરે નહિ મળે.

૮. લઘુભારત ભાગ ૪ થો:—ગુજરાતીમાં આ એક અપૂર્વ વીરરસ મહાકાવ્ય છે. અંગ્રેજી કેળવણીખાતામાં ધનામ તથા લાઇબ્રેરીઓ માટે પસંદ થયું છે અને ગાયકવાડી કેળવણી ખાતામાં લાઇબ્રેરીઓ માટે મંજૂર થયું છે. કીમત રૂ. ૨-૮-૦, પો. રૂ. ૦-૪-૦, વી. પી. રૂ. ૨-૧૩-૦.

૯. લઘુભારત ભાગ ૫ મો:—આ ભાગમાં પર્વ ૧૨ થી ૧૮ સુધી છે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦, પો. રૂ. ૦-૬-૦, વી. પી. રૂ. ૧-૧૩-૦ ધનામ લાઇબ્રેરીઓ માટે પ્રિન્ટિશ અને ગાયકવાડી કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કર્યું છે.

૧૦. બાળલગ્નથી થતી હાનિ વિષે સરસ્વતી ગુણવંતની કથા:—આ પુસ્તક અમદાવાદની ગુ. વ. સો. એ હરીદાઇતું ધનામ આપી પ્રસિદ્ધ કીધું છે, ને ત્યાંથી મળશે. કીમત છ આના છે.

૧૧. પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર:—રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ સી. આઇ. ઇ. નાં પત્નીનું ચરિત્ર. એ પુસ્તક પણ ગુ. વ. સો. તરફથી હરિદાઇતું મોટું ધનામ આપી પ્રસિદ્ધ થયું છે. કીમત ત્રણ આના.

મારા પિતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તક મારી પાસેથી અથવા વખતે વડોદરામાં મિયાં મહમદની વાડી દાળિયા પોળમાં રા. મહિ-  
શંકર ઉમયાશંકર લક્ષ્મી પાસેથી તેમજ મુંબઈમાં એન. એમ.  
ત્રિપાઠી એન્ડ કંપનીને ત્યાંથી અને બાળગોવીંદ કુબેરદાસની  
કું. બુકસેલર પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કુલ અમદાવાદથી મળશે. બુકસેલરોને  
ચોખ્ખ કમિશનથી રોકડેથી મળશે.